

Віктор Матвієнко

Віктор Матвієнко

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ 1917-1921 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ ПОСТІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ 1917-1921 РОКІВ
НА ТЕРЕНАХ ПОСТІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Віктор Матвієнко

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Монографія

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)6-8
М 33

М 33 Матвієнко В.М.

**Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії :
Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет",
2002. – 397 с.**

ISBN 966-594-327-8

У монографії розглядаються життєво важливі для утвердження суверенної України проблеми її взаємовідносин із суміжними та географічно близькими державами й державними утвореннями, що свого часу входили до спільного імперського політико-правового простору Росії. На багатому архівному матеріалі, публікаціях тогочасної періодичної преси та спогадах безпосередніх учасників подій проаналізовані стосунки УНР (як доби Центральної Ради, так і Директорії) та гетьманату П.Скоропадського з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Доном, Естонією, Кримом, Кубанню, Латвією, Литвою, Молдовою, Північним Кавказом, Польщею і Фінляндією. Особлива увага звертається на місце й роль України у формуванні системи регіональних міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі 1917-1921 рр., зокрема у становленні та спробах реалізації ідеї регіональних союзів "українних держав".

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, дипломатів та політиків і стане у нагоді всім, хто цікавиться історією вітчизняної дипломатії.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Рецензенти:

В.Ф.Верстюк, д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Л.О.Лещенко, д-р іст. наук, проф. (Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України)

ISBN 966-594-327-8

М 0503010000 ББК 63.3(4Ук)6-8
ВІПЦ "Київський університет", 2002

© Матвієнко В.М., 2002
© ВІПЦ "Київський університет", 2002

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ КРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ: ЗДОБУТКИ ТА ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ	23
1.1. Центральна Рада і питання самовизначення Бессарабії	23
1.2. Проблема державної належності Криму та спроби її вирішення	40
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА І ДОН	58
2.1. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація?	58
2.2. На спільній військово-політичній платформі	69
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА І КУБАНЬ	92
3.1. Українська революція і дилема кубанського суверенітету	92
3.2. Інтеграційні процеси в українсько-кубанських відносинах за гетьманату П.Скоропадського	98
3.3. Українсько-кубанська союзна угода 1920 року: перспективи та нездійснені наміри	106
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА І БІЛОРУСЬ	125
4.1. Налагодження українсько-білоруського порозуміння у процесі боротьби за національно-державне самовизначення	125
4.2. Від урегулювання проблеми кордонів до ідеї конфедерації	137
4.3. Розвиток українсько-білоруських стосунків за доби Директорії	153
РОЗДІЛ 5. УКРАЇНА І КАВКАЗ	159
5.1. Центральна Рада і національне пробудження Кавказу	159
5.2. Кавказький напрямок української дипломатії влітку–восени 1918 року	170
5.3. Українська дипломатична місія на Кавказі у 1919–1920 рр.	182

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА І ФІНЛЯНДІЯ	200
6.1. Дипломатичні відносини Української Держави з Фінляндією	200
6.2. Міждержавні зв'язки УНР і Фінляндської Республіки на завершальному етапі Визвольних змагань	210
РОЗДІЛ 7. УКРАЇНА І ПОЛЬЩА	226
7.1. Гетьманат П.Скоропадського і варшавська Регентська Рада: перший досвід двосторонніх відносин	226
7.2. Українсько-польське зближення: від конфронтації до стратегічного партнерства	235
РОЗДІЛ 8. УКРАЇНА І ДЕРЖАВИ БАЛТІЇ	271
8.1. Започаткування й розбудова дипломатичних стосунків Української Народної Республіки з Естонією, Латвією та Литвою	271
8.2. УНР і Балтійські конференції 1919–1920 рр.: на шляху до "Східної Антанти"	290
ВИСНОВКИ	313
ПРИМІТКИ	317
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	349
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	373

ВСТУП

Коли у вересні 1999 р. відбулася міжнародна наукова конференція "Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI століття без розподільчих ліній", ініційована президентами України і Латвії Леонідом Кучмою та Вайрою Віке-Фрейберг, результати її дискусій цілком збіглися з провідною ідеєю польських дисидентів попереднього десятиліття про створення так званого міжмор'я – міждержавного союзу країн регіону Балтики – Адриатики – Чорного моря, який став би запорукою збереження їхньої самостійності та самобутності, гарантією від поглинення постіндустріальним Заходом чи великодержавницькою Росією.

Розширення Європейського Союзу і НАТО на Схід наприкінці 90-х рр. XX ст. внесло суттєві зміни в систему регіональних міжнародних відносин і певною мірою послабило актуальність створення Балто-Чорноморського союзу. Але провідна роль України у міждержавній структурній організації Центрально-Східноєвропейського простору, забезпеченні стабільності регіональних двосторонніх відносин не підлягає сумніву.

Створення 10 жовтня 1997 р. у Страсбурзі під час саміту Ради Європи об'єднання чотирьох (на той час) пострадянських країн (Грузії – України – Азербайджану – Молдови) відродило більш ніж 80-літню історію зближення "окраїнних держав" (німецькою мовою – *randstaate* – "рандштатів"), що постали на теренах постімперської Росії за революційної доби 1917–1921 рр. Приєднання до ГУАМ 24 квітня 1999 р. Узбекистану і, особливо, ухвалення в серпні 2001 р. статуту цієї організації засвідчили її перспективний політико-економічний потенціал. Навіть заява Ташкента про можливе призупинення свого членства в ГУУАМ, яка прозвучала у червні 2002 р., кардинально не вплинула на стан справ у цій орга-

нізації, тим більше, що не виключений вступ до неї найближчим часом інших країн регіону "міжмор'я".

Повчальний дипломатичний досвід українських національних урядів 1917–1921 рр. у справі організації союзу "рандштатів", безперечно, став би у нагоді сучасному зовнішньополітичному відомству нашої держави. Адже регіональне зближення правонаступників колишнього СРСР має під собою не лише економічні та культурно-психологічні підстави, а й певну історичну традицію.

Проте й досі у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутнє комплексне дослідження історії формування та розвитку дипломатичних, військово-політичних, економічних і культурних зв'язків Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського й Директорії із суміжними та іншими "окраїнними державами", які постали внаслідок розпаду Російської імперії та активізації національно-визвольних рухів. Як слушно наголосив у передмові до "Нарисів з історії дипломатії України" академік НАН України Валерій Смолій, "вчені лише наблизилися до відтворення широкої палітри діяльності української дипломатичної служби в різні історичні епохи"¹.

Цю прогалину в дослідженнях вітчизняної дипломатичної історії і покликана заповнити запропонована монографія, в якій робиться спроба з'ясувати визначальне місце та провідну роль Української Народної Республіки і гетьманату П.Скоропадського у структуруванні постімперського державно-національного простору на теренах Прибалтики, Білорусі, Причорномор'я і Кавказу протягом 1917–1921 рр.*

Основна увага в роботі приділяється аналізу двосторонніх та міжнародних стосунків України з урядами новопосталих держав на території європейської частини колишньої Російської імперії та Кавказу. Причому статус національних державних утворень цілком логічно визнається за всіма "рандштатами", за винятком Всевеликого Війська Донського і, час-

---

* Дати всіх подій на території колишньої Російської імперії до 15 лютого 1918 р. наводяться за чинним у ній юліанським календарем (за старим стилем). Стиль і правили документів розглядуваного періоду збережено.

тково, Кубанської Республіки, які виникли на основі козацького автономізму, а не руху за національне самовизначення.

Поза межами роботи, в цілому, залишилися відносини між українськими незалежними урядами та Кремлем і його місцевими ставлениками – Народним Секретаріатом, Тимчасовим робітничо-селянським урядом, Раднаркомом і Всеукраїнським ревкомом УСРР, які є окремим предметом дослідження.

Оскільки відносини урядів УНР і гетьманату П.Скоропадського з "окраїнними державами" були невід'ємною складовою частиною революційних процесів 1917–1921 рр., першими історіографами зазначеного напрямку української дипломатії виступили безпосередні й провідні учасники тих драматичних подій.

У 1921–1922 рр. Український соціологічний інститут у Відні видав 4-томні "Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр." колишнього Генерального писаря і міністра внутрішніх справ УНР доби Центральної Ради, одного з фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Павла Христюка. Виробивши ще за тих часів найсерйозніше ставлення до документальних матеріалів, П.Христюк надав своїй праці величезного інформативного насичення, доповнивши його власними інтерпретаціями, тлумаченнями й узагальненнями.

Зокрема, у другому томі "Заміток" він досить докладно проаналізував перебіг З'їзду поневолених народів у Києві 8–15 вересня 1917 р., оцінивши його як "зародок своєрідного російського інтернаціоналу", очоленого українською демократією². Але належність автора до ЦК УПСР (згодом – "Центральної течії" УПСР), яка перебувала в опозиції до режиму П.Скоропадського і стала однією з урядових партій Директорії УНР, завадила П.Христюкові об'єктивно оцінити державницьку спрямованість донської політики гетьмана. Наприклад, наведена ним повним змістом резолюція Українського Національного Союзу від 30 серпня 1918 р. абсолютно безпідставно визначала становище українського населення Донщини згідно з Попередньою двосторонньою угодою від 7 серпня "прирівненим в правах до чужинців"³.

Подекуди продовжуючи на дослідницькому терені боротьбу з партійно-політичними суперниками, П.Христюк до того ж не володів документальною базою, що стосувалася б усього Центрально-Східноєвропейського регіону, передусім, країн Балтії та Закавказзя. У цьому відношенні в кращий бік вирізняється фундаментальне двотомне дослідження колишнього керівника гетьманського зовнішньополітичного відомства Дмитра Дорошенка "Історія України 1917–1923 рр."⁴.

Воно здійснювалося наприкінці 20-х рр. ХХ ст., тобто тоді, коли вже побачили світ і пройшли випробування часом основні праці інших учасників і керівників Української революції: Михайла Грушевського⁵, Володимира Винниченка⁶, Павла Христюка, Микити Шаповала⁷, Олександра Шульгина⁸. Тому на її зовнішньополітичні аспекти тогочасний директор Українського наукового інституту в Берліні міг поглянути не лише крізь призму часу, а і з урахуванням того, як сприймалося їхнє відтворення у роботах представників різних у минулому течій та партій.

Д.Дорошенко мав у своєму розпорядженні діаспорну та радянську періодику, зокрема історичний журнал Центрального архіву РСФРР "Красный архив", де були опубліковані спогади провідних діячів кримського крайового уряду – крайового секретаря і контролера, представника союзу німців-колоністів Володимира Налбандова та міністра зовнішніх зносин, лівого кадета Максима Вінавера⁹. У руках професора були і перші томи досить об'єктивних, як для радянських часів, "Записок про громадянську війну" Володимира Антонова-Овсієнка¹⁰. Неодноразово Д.Дорошенко посилався і на рукописні матеріали, надані товаришами по еміграції, а також науково-дослідницькими центрами, які до початку 30-х рр. розгорнули досить широку роботу і накопичили чимало цікавої інформації щодо зовнішньополітичної діяльності українських національних урядів.

У своїй роботі Д.Дорошенко не приховував власних політичних симпатій, оцінюючи зовнішньополітичні здобутки Української Держави крізь призму провідного члена партії соціалістів-федералістів

(УПСФ), а потім прихильника гетьманату П.Скоропадського. Але його загальний висновок щодо стосунків України з "окраїнними державами" є виваженим і достатньо аргументованим численними документами: "Відносини з "рандштатами", себ-то з державами, які повстали на національних територіях, що відділилися від Росії, себ-то з Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубаню, Грузією й Кримом опреділювалися здебільшого в залежності від того, чи мала Україна якісь спірні питання у взаємних відносинах, голов-но питання за спірні території"¹¹.

З позицій державника Д.Дорошенко окреслив дипломатичні перипетії вирішення бессарабського і кримського питань, проблем включення до складу гетьманату Холмщини, Підляшшя, південних повітів Білорусі, Таганрожчини і Кубані.

Зовнішньополітична діяльність Директорії, зокрема підготовка й укладення українсько-польського військово-політичного союзу та окремі аспекти вироблення концепції Балто-Чорноморської спілки під проводом УНР дістали певне висвітлення на сторінках тритомника екс-прем'єра і члена ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Ісаака Мазепи "Україна в огні й бурі революції". Сам автор назвав свою книгу у передмові спогадами і вона дійсно відповідає певною мірою стандартам саме такого історичного жанру (закінчена у жовтні 1941 р. й випущена українським видавництвом "Пробоем" у Празі в 1942–1943 рр. праця не несе на собі жодного відбитку обставин появи).

І.Мазепа неодноразово зазначав, що він вів щоденник, до якого ретельно заносив дані про події і факти, учасником яких він безпосередньо був, а також документи, яких, окрім нього, іноді ніхто більше не бачив. Тому книжка, по суті, стала докладною хронікою діяльності Директорії та Ради Народних Міністрів УНР, особливо щодо керівництва військовими діями. Варто наголосити, що І.Мазепа україн критично поставився до угоди з поляками і після її підписання подав у відставку.

"Не було у мене сумніву, що на Україні цей договір не знайде симпатій і в народніх масах викличе лише нове незадоволення українським державним центром, – не міг стримати гіркого розчарування

навіть через два десятиліття І.Мазепа. – Але при всьому несприятливому вражінні, яке на мене зробив зміст Варшавського договору, я все таки не припускав, що поляки дозволять собі так по грабїжницьки поводитись з своїм союзником"¹².

Відомий дослідник історії українських визвольних змагань початку ХХ ст. В.Ф.Солдатенко стверджував, що "праця "Україна в огні й бурі революції" начебто логічно (й хронологічно) завершує цикл найяскравіших, справді оригінальних творів про Українську революцію, а сам Ісаак Прохорович Мазепа замикає недовгий ряд тих, чий спадок обов'язковий для освоєння бажаючих пізнати непростий досвід революційної борні у 1917–1920 рр."¹³.

Але це не зовсім так: у 1962–1966 рр. Наукове товариство імені Т.Шевченка видало у Скрентоні 7-томне дослідження колишнього офіцера Галицької армії і секретаря Української радикально-соціалістичної партії (УРСП) Матвія Стахіва "Україна в добі Директорії УНР". У двох останніх книгах автора¹⁴ чимало місця відведено зовнішньополітичній діяльності Директорії, зокрема, формуванню єдиного дипломатичного фронту "рандштатів" на Паризькій мирній конференції. Проте виклад матеріалу в роботі М.Стахіва, на жаль, доведено лише до осені 1919 р.

Слід зазначити, що перші історіографи українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які брали в них активну (а нерідко й керівну) участь, не надавали належної ваги міжнародному забезпеченню визвольної боротьби, що й стало однією з причин її невдачі. Намагаючись пояснити читачеві фактори, які зрештою призвели до поразок Центральної Ради, гетьманату й Директорії, вони концентрували свою увагу переважно на внутрішніх політичних і соціально-економічних процесах та перебігові й наслідках бойових дій, оминаючи проблеми налагодження відносин із новопосталими державами на постросійському просторі. Певною мірою такий підхід пояснювався й браком документальних джерел, розпорошених у багатьох приватних зібраннях.

Протягом 20-30-х рр. минулого століття в еміграції побачило світ лише дві книжки, в яких безпосередньо розглядалися різні аспекти налагодження співпраці України з "рандштатами" (за винятком формування й наслідків українсько-польського військово-політичного

союзу). У "Нарисах з історії революції на Кубані" колишнього депутата Крайової Ради і міністра юстиції Кубанської Народної Республіки Павла Сулятицького, виданих у 1925 р. Українським інститутом громадознавства у Празі, великий розділ був присвячений аналізу проблеми створення українсько-кубанської федерації та причин невдач із її реалізацією¹⁵.

Напередодні Другої світової війни у Львові у видавництві "Червона Калина" вийшов тематичний календар-альманах під загальною назвою "Україна на дипломатичному фронті". Темі даної монографії стосуються вміщені в ньому публікації колишніх дипломатів Ів. За-вича "Чужоземні військові формування в українській державі"¹⁶ Петра Коваліва "Дипломатична діяльність за часи української держави"¹⁷ і Дмитра Антончука "Українсько-польські переговори про замирення в травні 1919: Виступ Курдиновського"¹⁸.

З висоти двадцятиліття, що минуло після поразки Визвольних змагань, автори зазначених статей намагалися об'єктивно та неупереджено оцінити здобутки і втрати молодого вітчизняного дипломатії, окремо виділивши політику українських національних урядів, спрямовану на матеріально-фінансову, військову й зовнішньополітичну підтримку новопосталих державних утворень.

На жаль, цього не можна сказати про праці колишніх визначних діячів Української революції, в яких розглядалися українсько-польські союзні відносини, передусім міжнародні аспекти Варшавського договору 1920 р. Йдеться про экс-міністра освіти в уряді Всеволода Голубовича та завідувача пресою службою Республіканської армії Директорії, одного з керівників УПСР ("центральної течії") Никифора Григорійва¹⁹ і экс-міністра судових справ за доби Центральної Ради, голови делегації Української Держави на мирних переговорах з урядом РСФРР і члена делегації Директорії на Паризькій мирній конференції, соціаліста-федераліста Сергія Шелухина, який уперше опублікував повний текст згаданої угоди²⁰. Особиста неприязнь до ініціаторів українсько-польського зближення – С.Петлюри і А.Лівицького – завадила їм зрозуміти об'єктивну зумовленість цього процесу перед лицем смертельної загрози з боку "білої" й "червоної" Росії.

Таким чином, як у міжвоєнний період, так і у подальшому представники емігрантської та діаспорної історіографії в основній своїй масі не змогли піднятися до історіософського рівня осмислення такого принципово важливого аспекту Української революції, як зовнішньополітична діяльність національних урядів. Попри запевнення у прагненні до неупередженості та об'єктивності, кожен із авторів вільно чи мимоволі проводив крізь свої дослідження цілком певні уподобання та орієнтації, спричинені їхньою партійною належністю.

Після Другої світової війни в умовах загострення ідеологічного протистояння на міжнародному рівні серед представників діаспорної історіографії посилилися нападки на колишніх провідників Української революції (передусім, членів УСДРП, УПСР, УПСФ) за їхні автономістсько-федералістські позиції у справі державної перебудови теренів Російської імперії. Автори-соціалісти звинувачувалися в тому, що вони прагнуть виправдати себе перед сучасниками, уникнути відповідальності за поразку Визвольних змагань і тому вдаються до фальсифікацій подій 1917–1921 рр., замовчування і підтасовки фактів²¹.

Радянські дослідники об'єктивно не могли обійти проблему виникнення на постімперському просторі національних державних утворень та їхньої взаємодії в обороні самостійного існування. Звичайно, протягом майже усього часу існування СРСР науковцям окреслювалися чіткі ідеологічні межі роботи: висвітлювати події розгляданого періоду лише крізь призму героїчної боротьби більшовиків проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, одним із провідних загонів якої був український національно-визвольний рух. Таке обмеження об'єкта аналізу не могло не позначитись на науковій цінності робіт, цілісності сприйняття та оцінки історичних явищ і процесів, а отже – і на їхній адекватній інтерпретації.

І все ж протягом середини 20-х – початку 30-х рр., коли ідеологічний диктат у радянській історичній науці ще не був украй тотальним, а міжнародне і внутрішньополітичне становище УСРР вимагало оперативних заходів контрпропаганди, побачила світ низка публікацій, що мають безпосереднє відношення до теми даного дослідження.

Вони стосувалися загальної характеристики зовнішньої політики Директорії взимку 1918 – навесні 1919 рр.²², українсько-польського військо-

во-дипломатичного зближення²³, місця бессарабського питання у зовнішній політиці Центральної Ради та гетьманату П.Скоропадського²⁴, українсько-вірменської військової співпраці в боротьбі проти більшовизму²⁵. Попри зрозумілу політико-ідеологічну заангажованість, ці роботи містили велику кількість достовірного фактичного матеріалу, і не дивно, що невдовзі вони були вилучені з наукового обігу.

З початку 30-х рр. минулого століття в радянській історіографії остаточно утвердився примат ідеології над наукою, під особливо жорсткий контроль потрапили науковці в УРСР. Зовнішньополітична діяльність "буржуазно-націоналістичних" Центральної Ради й Директорії, "реакційно-монархічного" режиму гетьмана П.Скоропадського аж до кінця 80-х рр. розцінювалася украй негативно, чи не гірше від міжнародного курсу білого руху. Відносини ж українських національних урядів із "рандштатами" подавалися винятково як об'єднання сил контрреволюції в боротьбі проти "влади робітників і селян"²⁶.

На жаль і нині, можливо за усталеними стереотипами, відносини УНР і Української Держави з "рандштатами" (за винятком Польщі) залишаються для вітчизняних дослідників другорядними, порівняно зі стосунками з країнами Антанти. Не заперечуючи значущості визнання останніми незалежності України для перемоги національно-демократичної революції, ми водночас вважаємо, що саме реалізація концепції Балто-Чорноморського союзу, де Україна відіграла б роль ключової, єдиної ланки, стала б гарантією її перемоги в боротьбі проти реставраторських намірів "червоної" чи "білої" Росії.

Останніми роками вийшло чимало публікацій українських науковців, у яких розглядаються окремі аспекти політики Києва щодо новопосталих державних утворень на постімперському просторі²⁷, окреслилося глибше і раціоналістичніше розуміння сутності та значення українсько-польського союзу 1920 р.²⁸. Але стан і перспективи розвитку міждержавних зв'язків у них, як правило, аналізуються у відриві від існуючої системи міжнародних відносин, без урахування перебігу військово-політичної ситуації та співвідношення партійних впливів у владних структурах.

Відповідним чином, український вектор зовнішньої політики нових незалежних держав не знайшов належного висвітлення і в тих

небагатьох дослідженнях науковців країн СНД, які побачили світ за останнє десятиріччя²⁹. Це стосується і досить ґрунтовної "Політичної історії Фінляндії 1809–1995", яка містить об'єктивну картину подій 1917–1921 рр. у прибалтійському регіоні³⁰. На жаль, багатообіцяючий проект Центру україністики і білорусистики Московського державного університету імені Михайла Ломоносова обмежився лише першим випуском "Досліджень з історії України і Білорусії" за 1995 р., що містив глибокоаналітичну статтю Сергія Скларова про польсько-українське територіальне розмежування 1918–1919 рр. Заслуговує на увагу висновок московського дослідника, що "в цілому ж політична ситуація у Східній Європі на початок 1918 р. була сприятливою для українців, не обіцяючи в найближчій перспективі нічого хорошого для польської державності"³¹.

Англосаксонська історіографія, докладно з'ясовуючи вплив держав Антанти на розв'язання проблеми східноєвропейської стабілізації, лише побіжно згадувала українське питання в контексті створення "санітарного кордону" проти більшовицької Росії і не виділяла проблеми дипломатичної співпраці "окраїнних держав"³².

Навіть у фундаментальних академічних "Нарисах з історії дипломатії України", у відповідному 8-му розділові, майже не знайшлося місця для висвітлення політики українських національних урядів щодо Дону, Кубані, прибалтійських і кавказьких держав, тобто природних спільників Києва в обстоюванні незалежності й налагодженні перспективної та взаємовигідної співпраці на всіх рівнях³³.

Джерельною базою монографії стали архівні документи та друковані матеріали, які містяться в архівах і бібліотеках України, Польщі, Чехії, Росії, США, і більшість з яких уперше стала об'єктом окремого наукового дослідження. За походженням, формою й змістом, науковою та інформаційною цінністю їх умовно можна поділити на чотири групи.

До першої належать опубліковані свого часу програмні офіційні документи провідних національних політичних партій, українських урядів та представницьких установ досліджуваного періоду. З огляду на зумовлену історичними обставинами їхню раритетність, ці матеріали були перевидані протягом останнього десятиріччя з коментарями провідних вітчизняних науковців³⁴.

Зіставлення їхніх положень із конкретною зовнішньополітичною діяльністю УНР і Української Держави у Центрально-Східноєвропейському регіоні, Причорноморському басейні, на Північному Кавказі та у Закавказзі дає можливість з'ясувати результативність вітчизняної дипломатичної служби 1917–1921 рр. Взагалі ж для аналізу проблематики монографії зазначена група джерел є надзвичайно важливою, оскільки містить у собі загалом достовірну, не викривлену суб'єктивними оцінками інформацію.

Досить цікавим у цьому плані є перший том документів і матеріалів з історії зовнішньої політики Білорусі, підготовлений провідними науковими працівниками Білоруського державного університету в 1997 р. У ньому, зокрема, містяться копії протоколів українсько-білоруських переговорів 1918 р. щодо визначення лінії проходження міждержавного кордону тощо³⁵.

До офіційних збірників урядових документів логічно примикають вітчизняні періодичні видання, що повернулися із "спецховищ" і насичені багатим та різноманітним матеріалом стосовно процесу вироблення та реалізації зовнішньополітичного курсу за доби національно-визвольних змагань. Це, зокрема, офіційні органи вищих державних інституцій УНР – Центральної Ради ("Вісти з Української Центральної Ради"); Генерального Секретаріату ("Вістник Генерального Секретаріату УНР"); Ради Народних Міністрів ("Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки"); Ради Міністрів Української Держави ("Державний Вістник"); Директорії ("Вістник Української Народної Республіки", "Вістник Державних Законів для всіх земель УНР").

Цінним доповненням до них є газети найвпливовіших урядових українських партій – "Робітничая газета" (УСДРП), "Народна Воля" (УПСР), "Нова Рада" (УПСФ), "Україна" (УПСС). У цих пресових органах публікувалися відповідні акти державної влади, стенограми, протоколи й постанови урядових, парламентських та партійних зібрань; репортажі з місць подій та інтерв'ю з офіційними особами; виступи і статті державно-політичних керівників різних рангів; огляди іноземних періодичних видань.

Зрозуміло, що інформація зазначених періодичних видань має фрагментарний характер і відбиває, переважно, офіційну позицію. У бага-

твох публікаціях свідомо прикрашався стан справ, особливо на театрах бойових дій, замовчувалися об'єктивні труднощі й невирішені проблеми, подавалися суперечливі дані й відомості з питань внутрішньопартійної та міжфракційної боротьби. Водночас, пресові видання містять чимало подробиць, не зафіксованих в архівних джерелах або документальних збірках, що дозволяє глибше зрозуміти загальнополітичну й міжнародно-дипломатичну атмосферу 1917–1921 рр.

Третій великий комплекс використаних автором джерел становлять спогади активних діячів зовнішньополітичного відомства українських національних урядів розглядуваного періоду, а також провідних державно-політичних керівників доби Визвольних змагань³⁶. Незважаючи на неминучий суб'єктивізм, мемуарні джерела мають виняткову фактографічну цінність, логічно доповнюючи партійно-урядові документи й пояснюючи внутрішні глибинні мотиви тих чи інших зовнішньополітичних акцій.

Серед мемуарної літератури виділяються відверто проукраїнські спогади фінського посла в Києві за часів гетьманату й Директорії Германа Гуммеруса, які вперше побачили світ у 1931 р., а через шість з половиною десятиліть були перекладені й опубліковані завдяки зусиллям науковців історичного факультету Київського національного університету³⁷.

Але, безперечно, найголовніший і найцінніший масив джерельної бази монографії становлять архівні документи, що безпосередньо походять чи адресовані закордонним дипломатичним місіям УНР і Української Держави, а також стосуються центральних керівних органів їхніх зовнішньополітичних відомств. Лише незначна частка цих безцінних документів, які мають відношення до розглядуваної теми, була опублікована протягом 90-х рр. зусиллями професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора історичних наук Володимира Сергійчука³⁸. Крізь призму відносин Києва із сусідніми державами вони проливають світло на становище етнічних українців Бессарабії, Криму, Дону, Кубані, Холмщини й Підляшшя та переконливо засвідчують їхнє прагнення до возз'єднання з Батьківщиною під час боротьби за утвердження національної державності та незалежності України в 1917–1921 рр.

Однак абсолютна більшість службових документів українських зовнішньополітичних відомств і дипломатичних місій та посольств у нових незалежних державах, які постали на території колишньої Російської імперії, тривалий час лишалися поза увагою вітчизняних науковців. Значною мірою це пояснювалося не стільки якимись кон'юнктурними уподобаннями дослідників, скільки необізнаністю широкого загалу науковців із вмістом фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України через вкрай погану інформованість, що мало цілком зумовлену причину.

І дійсно, доки матеріали вітчизняних МЗС і закордонних представництв (та й то далеко не всі) досліджуваного періоду зайняли належне їхній цінності та значущості місце зберігання в українській столиці й, головне, стали доступні для широкого загалу, пройшло надто багато часу. Дипломатичне листування, звітні, інструктивні й аналітично-оглядові матеріали, що, як правило, мали грифи "таємно", "цілком таємно" та "не для публікації", навіть за найтяжчої для УНР військово-політичної ситуації осені 1919 – осені 1920 рр. користувалися посиленою увагою з боку державного керівництва, й після відступу Республіканської армії та урядових установ 21 листопада 1920 р. на територію союзної Польщі опинилися "на еміграції".

З великими політико-організаційними й фінансовими труднощами вдалося зберегти для наступних поколінь борців і будівничих незалежної України архівні зібрання її дипломатичних представництв. Так, член Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі Андрій Петренко 30 березня 1921 р. сповіщав міністра закордонних справ Андрія Ніковського, який у складі екзильного Державного Центру перебував у польському Тарнові, що "їдучи з Тифлісу до Уряду УНР і спинившись зовсім без коштів в Триєсті, Голова Місії Красковський 18 грудня 1920 р. передав приватній чеській транспортній конторі для перевозки речі: п. Голови Місії, мої а також і архів Місії... Зараз я одержав листа з Відня, в котрім п. Голова Місії повідомляє, що транспортна контора вимагає негайно викупити речі, річенець викупу котрих пройшов 18 березня, і тільки завдяки заходам п. посла Славінського (у Чехословацькій Республіці. – В.М.) вони зберігаються. Коли в най-

ближчому часі речі не будуть викуплені, то вони будуть продані", – застерігав міністра український дипломат³⁹.

Архів Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі вдалося врятувати, як і аналогічні зібрання дипмісій у Варшаві, Гельсінкі, Ризі, Таллінні, інших європейських столицях, а також документи центральних установ українських зовнішньополітичних відомств. Для їхнього зберігання (а крім того архівів Республіканської армії УНР і Галицької армії, політичних партій та громадських об'єднань, Союзу визволення України (СВУ), українських державних установ і еміграційних організацій, листування провідних вітчизняних державно-політичних діячів, усього, що було пов'язане з добою національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.) зусиллями відомих дипломатів Дмитра Антоновича (колишній голова дипмісії УНР у Римі), Дмитра Дорошенка (міністр закордонних справ гетьманату П.Скоропадського), Степана Смаль-Стоцького (посол ЗУНР у Чехословаччині) і Андрія Яковліва (директор департаменту чужоземних зносин МЗС і голова дипмісії УНР у Бельгії й Нідерландах) у травні 1925 р. у Празі був створений Музей Визвольної боротьби України (МВБУ).

За своїм характером і змістом фонди МВБУ поділялися на 4 відділи, причому документи МЗС українських урядів та їхніх дипломатичних місій склали перший відділ. Музей мав власне архівосховище і проводив цілеспрямовану роботу щодо акумуляції та збереження надзвичайно цінних документів і експонатів з історії Української революції. До початку Другої світової війни було зібрано більше мільйона одиниць зберігання у власному будинкові МВБУ.

Паралельно завдяки матеріальній допомозі МЗС Чехословацької Республіки в 1930 р. у Празі було засновано Український історичний кабінет (УІК), через два роки до нього перевели фонди започаткованого ще у 1923 р. заходами колишнього співорганізатора антигетьманського повстання і секретаря дипломатичної місії Директорії в Будапешті Микити Шаповала Українського національного архіву-музею при Українському соціологічному інституті. В одному з трьох його відділів – архівному – містилися особові фонди таких відомих вітчизняних дипломатів і державних діячів, як колишній посол Української Держави і Директорії у Відні В'ячеслав Липинський та голова делегації гетьманату

П.Скоропадського на київських мирних переговорах з урядом РСФРР Сергій Шелухин. Крім того, у відділі зберігалися матеріали урядових установ Центральної Ради, Української Держави і Директорії.

З 1938 р. УІК перейшов у відання МВС Чехословаччини на правах окремого архівного відділу й, маючи певні допоміжні кошти цієї держави, приймав на депозитне зберігання матеріали приватних колекцій документів. Під час Другої світової війни колекція УІК не зазнала відчутних втрат, тоді як внаслідок першого американського бомбардування Праги 14 лютого 1945 р. збірки МВБУ були частково знищені.

Але закінчення бойових дій внесло свої корективи в подальшу долю фондів МВБУ і УІК. Відразу ж після вступу радянських військ до Праги туди були відряджені спеціальні групи архівістів під безпосереднім контролем співробітників НКВС, перед якими стояло завдання вивезти до СРСР документи, які мали певну цінність в оперативному відношенні, передусім матеріали зовнішньополітичних відомств УНР і Української Держави.

Постулаючись наполегливим домаганням Москви, празький уряд 14 серпня 1945 р. прийняв рішення про передачу фондів МВБУ і УІК у дар Українській РСР. Водночас він визначив і певні умови для здійснення цього акту, що були викладені в меморандумі міністра закордонних справ Чехословаччини Яна Масарика радянському послу. В ньому, зокрема, зазначалося, що перелічені фонди мають зберігатися в Києві в Українському центральному архіві, як самостійний відділ, поійменованій "Празький український архів", а чеській стороні повинні бути надані фотокопії документів, які передавалися. Урочиста передача архіву відбулася 4 вересня 1945 р.

Після перевезення до Києва протягом 1946–1951 рр. "Празький український архів" був опрацьований силами фахівців Центрального державного історичного архіву УРСР. У результаті було утворено 340 фондів загальною кількістю до 40 тис. справ, але всупереч чеським умовам, матеріали "Празького українського архіву" почали розподіляти поміж архівосховищ за профільною ознакою. Таким чином, більшість документів українських зовнішньополітичних відомств і дипломатичних представництв потрапила до Центрального держав-

ного архіву Жовтневої революції УРСР (нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

Тим часом чеська сторона в 1957 р. повідомила про знайдені у Празі нові документи, що стосувалися історії і зовнішньої політики України. Виявилось, що це були рештки зібрань МВБУ, тому міністерство шкільництва та культури Чехословаччини наприкінці 1958 р. передало їх до Києва. Протягом 1959–1963 рр. з цих документів було сформовано 173 фонди та 7232 справи, абсолютну більшість яких було долучено до попередньої партії, що вже зберігалася в ЦДАЖР УРСР⁴⁰.

Проте й до сьогодні в Празі в Державному центральному архіві зберігається частина документів МВБУ, що мають відношення до балтійської й чорноморської регіональної зовнішньої політики УНР та Української Держави. Книжкові фонди і рукописи вітчизняних державно-політичних діячів та дипломатів досліджуваного періоду з фондів колишнього УІК зберігаються і у Слов'янській бібліотеці чеської столиці.

Крім того, частина матеріалів МВБУ та УІК потрапила до Росії, Канади і США. Зокрема, у 1961 р. до Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР (нині – Державний архів Російської Федерації) та Центрального державного особливого архіву СРСР (нині – Центр збереження історико-документальних колекцій) потрапило до 100 справ понад 10 фондів "Празького українського архіву"⁴¹. У березні 1999 р. значну частину їх було передано до Російського державного військового архіву зі збереженням попереднього опису. Серед тих, які й нині зберігаються у ДАРФ, можна назвати фонди "Міністерство закордонних справ УНР" (Р-6087), "Секретаріат УНР" (Р-7527), "Дипломатична місія УНР в Парижі" (Р-6275), "Делегація УНР на Мирній Конференції в Парижі" (Р-7027).

У Центральному військовому архіві у Варшаві у фонді 380 "Українська Армія Союзницька" зберігається 1270 справ у 20 описах, значна кількість яких містить дипломатичне листування Ради Народних Міністрів УНР із закордонними представництвами в різних державах світу, зокрема у Польщі та країнах Прибалтики.

У Громадському архіві Канади (Public Archives of Canada) міститься "Колекція Андрія Жука" – одного із засновників та члена Президії СВУ, радника з особливих доручень українського посольства у Відні. У міжвоєнний період А.Жук зібрав чимало документів з істо-

рії визвольних змагань 1917–1921 рр., у тому числі й офіційних матеріалів МЗС УНР, частину яких подарував МВБУ, а решту після Другої світової війни вивіз до Канади.

Ще одна група документів зовнішньополітичної діяльності урядів УНР і Української Держави міститься в архіві Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Нью-Йорку. Вони частково були опубліковані відомим дослідником українського походження професором Тарасом Гунчаком у двотомній збірці, присвяченій польсько-українським відносинам 1918–1922 рр.⁴²

Але в більшості випадків найважливіші та найцінніші дипломатичні матеріали українських урядів, що по закінченні Другої світової війни були вивезені за океан, мають копії в "Празькому українському архіві", чи самі є такими копіями. Тому об'єктивне і комплексне дослідження політики Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського і Директорії щодо "українних держав" було можливе передусім шляхом ретельного вивчення відповідних матеріалів "Празького українського архіву". Але аж до лютого 1990 р. доступ науковцям до них з ідеологічних міркувань був фактично заборонений, лише вузькому колу "надійних" істориків-міжнародників дозволялося вибірково й упереджено використовувати окремі документи для дискредитації української національної державності 1917–1921 рр.

Та й після офіційного розсекречення спецфондів ЦДАВО України керівництво архіву не поспішало інформувати науковий загал країни про фонди "Празького українського архіву", тому й досі відсутній бодай коротенький їх путівник. Лише наприкінці 1994 р. була опублікована невеличка замітка директора ЦДАВО України Л.Яковлевої про наявність "Празького українського архіву" саме в Києві, але без докладної характеристики його вмісту⁴³.

І все ж автору вдалося виявити й опрацювати великий масив джерел з проблеми дослідження, що містяться у фондах Ради Народних Міністрів (Генерального Секретаріату) УНР доби Центральної Ради (1063), Ради Міністрів Української Держави (1064), Ради Народних Міністрів УНР доби Директорії (1065), Української Центральної Ради (1115), Канцелярії Директорії УНР (1429), Української дипломатичної місії в Речі Посполитій Польській (2211), Народного міністерства за-

кордонних справ (Генерального секретарства справ міжнародних) УНР доби Центральної Ради (2592), Делегації Української Держави в справі мирних переговорів з РСФРР (2607), Посольства Української Держави в Фінляндії (3512), Міністерства закордонних справ УНР доби Директорії (3696), Дипломатичної місії УНР у Латвії (3697), Міністерства закордонних справ Української Держави (3766) та інших.

Чимало цінних матеріалів авторові пощастило віднайти в Особових фондах Симона Петлюри (3809), Ісаака Мазепи (3933), Бориса Мартоса (4000), Євгена Голіцинського (4449), Олександра Шульгина (4465).

За своїм походженням, характером, призначенням, змістом і обсягом архівні матеріали надзвичайно різноманітні – від особистого довірчого листування дипломатів до місячних звітів МЗС УНР за другу половину 1920 р. та аналітичного й узагальнюючого "Огляду сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики УНР", закінченого А. Ніковським у Тарнові 11 березня 1921 р.

Таким чином, сучасний стан історіографії розглядуваної теми та її джерельне опрацювання настійно диктують необхідність проведення подальшого глибокого наукового дослідження, вимагають появи на нових концептуальних засадах, із залученням у науковий обіг раніше невідомих документів, узагальнюючої праці, в якій комплексно досліджувалася б політика українських національних урядів щодо новопосталих держав на теренах постімперської Росії, повно і об'єктивно розкривалися особливості формування системи міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі у 1917–1921 рр. та місце в ній України.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ КРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ: ЗДОБУТКИ ТА ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

1.1. Центральна Рада і питання самовизначення Бессарабії

Одним із перших і досить серйозних випробувань для молодшої української дипломатії революційної доби 1917–1921 рр., у контексті налагодження відносин між державними утвореннями, що постали на території колишньої Російської імперії та сусідніми державами, стало так зване бессарабське питання, що виникло в регіональній системі міжнародних відносин Південно-Східної Європи на вістрі українсько-молдавсько-румунських стосунків.

Після Лютневої революції 1917 р. молдовський національний рух на території Бессарабської губернії, порівняно з іншими окраїнними регіонами колишньої Російської імперії, був незрілим, аморфним і не користувався масовою підтримкою. Значною мірою це було об'єктивно зумовлено тим, що молдовани абсолютно переважали лише в центральній частині Бессарабії, а в цілому ж по губернії мали відносну більшість у 47–48 %. До того ж, незважаючи на спільність етнічного походження та історичних доль до 1812 р., молдовани Бессарабії (за винятком вузького прошарку національної інтелігенції) не ототожнювали себе із сусідами-румунами. Але більш ніж піввікове існування суверенної Румунії, яка внаслідок військових поразок від Центральних держав змушена була вгамувати великодержавницькі амбіції на Балканах і звернути увагу на схід, певною мірою компенсувало слабкість процесів молдовського національного відродження.

Його провідною політичною силою виступила Молдовська національна партія (МНП), що згуртувалася на початку квітня 1917 р. навколо газети "Кувинт Молдовенеск" ("Молдовський клич") та "Товариства поширення молдовської культури". Партійна програма висувала завдання здобуття автономії Бессарабії у складі Росії, але вже тоді частина керівництва МНП таємно сподівалася на об'єднання губернії з Румунією. Члени МНП налагоджували тісні зв'язки з румунськими

громадсько-політичними діячами, що опинилися на території Російської імперії після окупації більшої частини батьківщини німецько-австрійськими військами. А вже в липні 1917 р. за участю МНП був створений Центральний молдовський військово-виконавчий комітет, що розглядався партійним проводом як інструмент підготовки захоплення влади й створення верховного органу керування Бессарабією – "Сфатул церій" ("Рада краю").

Тоді ж бессарабське питання уперше опинилося в полі зору Української Центральної Ради. На засіданні її комітету 25 липня 1917 р. представник Єврейської об'єднаної соціалістичної робітничої партії Мойсей Зільберфарб звернув увагу присутніх на опублікований у пресі протест Бессарабського виконкому й Офіцерської спілки щодо прагнення Центральної Ради включити Бессарабію до складу автономної України. Він же уточнив, що ця чутка виникла у зв'язку з перебігом переговорів між керівництвом Центральної Ради й делегацією Тимчасового уряду 29–30 червня, коли російський міністр закордонних справ Михайло Терещенко нібито заявив, "що Бессарабію, певне, доведеться прилучити до України". М.Зільберфарб від імені секретаріату міжнаціональних справ запропонував розглянути відповідну резолюцію, що мала "розвіять це непорозуміння".

Дискусія несподівано висвітлила два принципово відмінні підходи до оцінки бессарабської проблеми для України. Громадський діяч з Херсонщини, член виконкому Всеукраїнської ради селянських депутатів Зіновій Висоцький зі знанням суті справи наголосив, що "коли говорити про Бессарабію, то тільки треба мати на увазі молдаван бо єсть повіти, які заселені українцями, і вони нічого не будуть мати проти прилучення до України". Йому заперечив головний редактор "Вістей з Української Центральної Ради", в майбутньому за часів Директорії секретар дипмісії УНР у Римі Михайло Єремів, який зазначив: "Раніш всього ми повинні заявить, що Центральна Рада не мала на меті включати до України чужі області, а в тім і Бессарабію".

Більшість учасників засідання підтримала останню позицію, і комітет Центральної Ради зобов'язав Генеральний Секретаріат задекларувати, що український парламент "не мав наміру включати Бессарабію до України" і не вів у цій справі переговорів та не приймав жодних рі-

шень¹. Показова принциповість Центральної Ради у даному випадку завдала шкоди конкретній постановці питання про самовизначення українського населення Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів, де воно становило від 1/3 до 3/4 усіх мешканців.

Тим часом у середині жовтня 1917 р. кишинівський Військово-молдовський з'їзд ухвалив негайно створити "Сфатул церій" зі 120 депутатів (ще 10 місць передбачалося надати задністровським молдованам) і визначив третину його складу. Через місяць формування "Сфатул церій" було завершено, причому всупереч національному складу населення губернії 80 місць дісталось молдованам, а українцям – лише 15. Земства й міські самоврядування, яким було запропоновано надіслати депутатів за національною ознакою, відмовилися від цього і відрядили представників лише з інформаційною метою, південні бессарабські повіти бойкотували "Сфатул церій" і не визнавали його, окупований австрійськими військами Хотинський повіт також не був представлений у цьому "парламенті".

Під приводом загрози молдовському національному відродженню з боку етнічних меншин Бессарабії лідери МНП Іван Інкулець, колишній помічник губернського комісара Тимчасового уряду, обраний головою "Сфатул церій", і його заступник Петро Халіппа, тісно пов'язаний з бухарестськими ідеологами "Великої Румунії", створили так званий молдовський блок. Але оскільки Кишинів був у тилівій смузі Румунського фронту, чий головнокомандувач генерал-полковник Дмитро Щербачов саме задекларував перехід на службу в українську армію, керівники "молдовського блоку" до певного часу змушені були тримати свої про-румунські симпатії в глибокій таємниці. До того ж перше засідання "Сфатул церій" 21 листопада 1917 р. відбувалося під охороною тилівих українізованих підрозділів фронту².

За прикладом Української Центральної Ради 2 грудня 1917 р. "Сфатул церій" проголосив Бессарабію Молдовською Народною Республікою, що "входить, як рівноправний член, до складу єдиної Російської Федеративної Демократичної Республіки", а себе – її "верховною владою" (до скликання на засадах загального виборчого права Народних Зборів МНР). Декларація окремо обіцяла "повну рівноправність усіх національностей, що мешкають на території

Молдовської Республіки і забезпечення їм культурно-національно-персональної автономії". Виконавчу владу в МНР очолила Рада Генеральних директорів під головуванням есера Петра Ерхана³.

З принципових міркувань Українська Центральна Рада не могла не привітати проголошення МНР, а стосунки з нею планувала будувати передусім на ґрунті "спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу". Київ навіть відклав "до установчих зборів" вирішення зазначеного вище спірного питання про майбутній статус придунайських повітів, Хотинщини і Лівобережжя Дністра⁴.

Але населення зазначених районів, побоюючись непевної політичної перспективи, було не в захваті від створення МНР і не визнавало "Сфатул церій" як її верховну владу. З'їзд болгарських і гагаузьких депутатів у Бендерах 6-7 грудня 1917 р. негативно поставився до "Сфатул церій" "як до законодавчого органу". А надзвичайне Акерманське повітове земське зібрання 16 січня 1918 р. ухвалило "приєднатися до Української Республіки в тому вигляді, як вона визначиться Українськими Установчими Зборами". Аналогічні рішення протягом грудня 1917 – січня 1918 рр. на підставі ухвали сільських громад були прийняті також земськими зібраннями Сорокського, Хотинського, Ізмайльського та Бендерського повітів⁵.

Не маючи суттєвої підтримки на місцях, перед лицем швидко зростаючої загрози захоплення влади в Бессарабії більшовиками, "Сфатул церій" і Генеральний директоріат змушені були негайно шукати військової підтримки зовні. Найприйнятнішим кандидатом на роль рятівника і "покровителя" МНР була Українська Народна Республіка. Тому ще 8 грудня 1917 р. молдовський уряд вирішив відрядити делегації до генерального комісара Одеської військової округи підполковника Віктора Поплавка та в Ясси до генерал-полковника Д.Щербачова та представників Антанти.

Обидві делегації отримали завдання дістати військову допомогу "для боротьби з анархією і більшовицьким рухом", причому генеральні директори внутрішніх (Кристі) та іноземних (І.Пеліван) справ, які рушили до Ясс, у жодному випадку не могли звертатися до румунського уряду й повинні були відмовитися від допомоги в разі, якщо Д.Щербачов і антантівські представники запропонували б румунські

частини. Але обидві делегації повернулися до Кишинева ні з чим, генеральний директор юстиції МНР Савенко, який докладно з'ясував в Одесі всю необхідність в інтересах УНР введення на територію Бессарабії українських військ, у відповідь почув пораду звернутися до румунів⁶.

Автору не пощастило віднайти жодних документальних свідчень реакції Центральної Ради чи Генерального секретаріату на звертання уряду Молдовської Народної Республіки про військову допомогу. Можливо, Д.Щербачов і В.Поплавко не повідомили Київ про візит кишинівських урядовців і самоусунулися від прийняття принципового рішення, хоча й мали в середині грудня 1917 р. у своєму розпорядженні достатні військові сили. Не виключено й те, що Центральна Рада, заклопотана спробами урегулювання конфлікту з лєнінським Раднаркомом, не надала тоді належної уваги бессарабському питанню.

Тим часом Револуційний штаб більшовицьких військ Бессарабського району, захопивши вузлові залізничні станції, блокував постачання Румунського фронту боєприпасами та продовольством і готувався до захоплення влади в Кишиневі. Французька місія вимагала від уряду МНР згоди на введення румунських військ, але Рада Генеральних директорів, не відважуючись взяти всю відповідальність на себе, передала це питання на розгляд "Сфатул церій".

Його ліва частина і представники національних меншин (українців, болгар, гагаузів і німців) наполягали на звертанні безпосередньо до уряду УНР із зазначенням безвиході, в якій опинилася МНР, та можливості її окупації Румунією. Після довгих і запеклих дискусій "молдовському блоку" вдалося протягнути рішення щодо надання Раді Генеральних директорів свободи дій у питанні запрошення іноземної військової допомоги.

Французькі представники – генерал Вульмен і полковник д'Альбіа запевняли кишинівських урядовців у тому, що жодної загрози для Бессарабії з боку Румунії не існує, навпаки, Бухарест побоюється в разі приєднання МНР поширення революційної хвилі на захід. 31 грудня 1917 р. більшовики зайняли основні об'єкти Кишинева, і тоді молдовський уряд за посередництва д'Альбіа звернувся до генерал-полковника Д.Щербачова з клопотанням про надіслання військ "без різниці національностей", але з тим, щоб румунські час-

тини були введені лише в крайньому випадку і в останню чергу⁷. Причому вручення цього документу зумовлювалося отриманням від держав Антанти письмової гарантії збереження МНР.

Полковник д'Альбіа по поверненні з Ясс представив у Кишиневі документ французького посольства у Румунії, датований 2 січня 1918 р. У ньому містилася офіційна заява дипломатичних представників країн Антанти про те, що "введення Румунських військ є виключно військовим заходом, який має на меті забезпечити нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту... Таким чином, введення Румунських військ не може мати жодного впливу як на сучасне політичне внутрішнє становище країни, так і впливати на політичне майбуття Бессарабії"⁸. Водночас румунське командування погоджувалося відрядити війська лише у випадку офіційного звертання Ради Генеральних директорів до королівського уряду.

Паралельно з офіційними контактами на урядовому рівні керівництво "молдовського блоку" "Сфатул церій" на чолі з І.Інкульцем увійшло в таємні зв'язки з королівським двором у Яссах, з'ясовуючи умови приєднання Бессарабії до Румунії. Але, усвідомлюючи негативне сприйняття абсолютною більшістю населення краю такої політичної перспективи молдовської державності, голова "Сфатул церій", без відома Ради Генеральних директорів, відрядив до Києва товариша прокурора кишинівського окружного суду І.Адамовського. Він мав звернутися до уряду УНР з проханням про військову допомогу якщо не українськими частинами, то підрозділами, що були сформовані з трансільванських румунів – колишніх військовополонених австро-угорської армії.

Рада Народних Міністрів дала згоду на останній варіант, і вранці 6 січня 1918 р. трансільванські підрозділи з'явилися на підступах до Кишинева. Але оскільки уряд МНР не був завчасно повідомлений про їхнє прибуття, ці війська були прийняті за румунську королівську армію й за наказом голови Ради Генеральних директорів П.Врхана взяті молдовськими частинами в полон та роззброєні. Прем'єр МНР звернувся телеграмою до румунського уряду з протестом проти введення до Бессарабії королівської армії та вимогою її негайної евакуації.

Трагізм ситуації полягав у тому, що румунські війська, не чекаючи офіційного запрошення з боку уряду МНР чи "Сфатул церій", дійсно на початку січня 1918 р. перейшли Прут і без зайвого галасу, долаючи розрізнений опір більшовицьких загонів і місцевого населення, просувалися до Кишинева. Звістки про це спричинили кризу в Раді Генеральних директорів і призначення її головою відкритого та давнього прибічника Румунії, колишнього керівника кишинівського повітового земства Думитру Чугурану.

За його наполяганням 9 січня 1918 р. уряд МНР оприлюднив вищезгадану гарантійну заяву антантівських дипломатів щодо невтручання румунських військ у внутрішнє життя Бессарабії. Від себе Д.Чугурану додав, що вони "прийшли... не як завойовники і вороги, а як друзі народу Молдовської Республіки для надання допомоги в боротьбі з грабіжниками і гвалтівниками"⁹. Та й румунське командування у своїх відозвах до населення обманливо стверджувало, що воно діяло у погодженні з Києвом. Як свідчив земський урядовець В.Левицький, "дивлячись на звертання, з котрим вони (румуні. – В.М.) спілкуються з українською армією, у нас склалося враження, що вони прийшли з відома і згоди українського уряду"¹⁰.

12 січня 1918 р. перший ешелон румунських військ вступив до Кишинева, у місті було оголошено облоговий стан, але командир дивізії генерал Броштану невдовзі завітав до "Сфатул церій" і зробив заяву, що королівська армія прибула до Бессарабії не як окупант, а з братерською метою допомогти зорганізуватися самостійній Молдовській республіці. Вона залишатиметься в МНР доти, поки не будуть створені її збройні сили, і перебуватимуть виключно в розпорядженні Ради Генеральних директорів¹¹.

Але реальна політика румунського командування була далекою від офіційно декларованої. За свідченнями очевидця, "окупуючи ту чи іншу частину Бессарабії, румуні тримали біля себе справжніх націоналістів із союзу землевласників... Запроваджувалася широка система доносу і таким чином зводилися рахунки з політичними ворогами і селянами. Так засудили на смерть земського агронома Сорокського повіту А.І.Петікова, українця, хоча він як міг уникав усіляких політичних виступів і крайніх напрямків, але висловлювався у приватних розмовах

проти румунів і був винен перед землевласниками як член ревізійної комісії... Останнім часом румуни почали стежити за українцями і особами, що раніше висловлювалися за федерацію Бессарабії з Україною"¹². Коли селянський губернський з'їзд у Кишиневі зажадав виведення румунських військ з Бессарабії й відмовився відрядити депутатів до "Сфатул-церій" з прийнятими для окупантів рішеннями, ті розстріляли один за одним два склади президії з'їзду, незважаючи на те, що вони були членами молдовського парламенту.

У цій критичній ситуації "молдовський блок" ініціював проголошення "Сфатул-церієм" 24 січня 1918 р. незалежності МНР (так і не визнаної жодним суб'єктом міжнародного права). Шляхетна декларація, за тонким розрахунком угруповання Інкульця-Чугуряну, мала стати прикриттям закулісної підготовки приєднання Бессарабії до Румунського королівства. З метою маскування своїх дійсних намірів "молдовський блок" навіть погодився на запропонований більшістю "Сфатул-церій" антирумунський склад уряду МНР, де організатор вводу королівських військ до Кишинева Пеліван не отримав вогуму довіри і залишився "тимчасово виконуючим обов'язки" міністра закордонних справ.

Проголошення незалежності МНР, безперечно, було в інтересах офіційного Бухареста, що несподівано зіткнувся з жорсткою реакцією далекого Петрограда на військову інтервенцію, – румунський посланник Діаманді був заарештований і невдовзі разом із посольством висланий за межі РСФРР, а на золотий фонд королівства у Державному банку накладений секвестр із попередженням, що "він буде переданий до рук румунського народу". За посередництва Британії, Італії та Франції Румунія, щоб виграти час, навіть змушена була піти на мирні переговори з більшовицькою Росією в Яссах та Одесі.

Оскільки вже наступного дня після проголошення незалежності МНР Центральна Рада і Рада Народних Міністрів змушені були спішно залишити Київ перед наступаючими більшовицькими військами, уряд УНР майже на місяць втратив можливість безпосередньо впливати на вирішення бессарабського питання. Пізніше український Комісар у військових справах при "Сфатул-церій" доповідав у МЗС, що після проголошення незалежності МНР її уряд "змінив свої відносини до Комісаріату, як і взагалі до Української Держави"¹³. Румунська ж окупаційна

влада запровадила режим інформаційної блокади на кордоні з УНР і в союзі з місцевими осередками реакційної Спілки землевласників діяльно приступила до організації "народних волевиявлень" на користь приєднання Бессарабії до Румунії. Незгідні з цим службовці земських і думських установ зазнавали репресій.

Особливо прорумунська агітація в МНР активізувалася після початку в Бухаресті сепаратних переговорів між Румунією і Центральними державами, коли військові місії Антанги залишили Кишинів. Рада Міністрів МНР і "Сфатул церій" опинилися у непевному становищі: на тлі Брестського мирного договору УНР з Німеччиною та її союзниками і близького підписання аналогічної угоди з більшовицькою Росією міжнародно-правове становище Молдови залишалося невизначеним.

Тому "Сфатул церій" після попередніх консультацій з Бухарестом ухвалив відрядити для участі у мирних переговорах І.Інкульця і Д.Чугуряну, але вони мали увійти до складу румунської делегації. І все ж керівники МНР отримали від парламенту наказ, в якому говорилося, що вони можуть взяти участь у мирній конференції лише в разі їхнього визнання її рівноправними членами. І.Інкулець і Д.Чугуряну мали домагатися лише дипломатичного визнання самостійності МНР у межах колишньої Бессарабської губернії, а на будь-які інші рішення не були уповноважені¹⁴.

Проте молдовська делегація дісталася лише тимчасової румунської столиці Ясс, де їй було заявлено, ніби в разі прибуття представників МНР до Бухареста Київ буде наполягати на участі в мирній конференції, що не є в інтересах ані Молдови, ані Румунії, оскільки Україна претендує на північні й південні повіти Бессарабії. При цьому румунський прем'єр Олександр Авереску завірив молдовських лідерів, що його уряд перебуває на позиції визнання незалежності МНР і відстоюватиме її на мирних переговорах.

Дійсно, вже 3 березня 1918 р.(за новим стилем), тобто наступного дня по визволенню Києва від більшовицьких військ, голова Ради Народних Міністрів УНР і народний міністр закордонних справ В.Голубович адресував урядам Центральних держав і Румунії ноту, в якій наголошувалося, що "всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні і економічні інтереси УНР". Тому український уряд

наполягав на участі своїх представників у роботі Бухарестської мирної конференції та вирішенні бессарабського питання¹⁵.

Тим часом І.Інкулець і Д.Чугуряну після повернення до Кишинева, звітуючи "Сфатул церій" про невдалу поїздку на мирну конференцію, свідомо невірно стверджували ніби загроза самостійності МНР надходить з Києва. Після гострих дебатів молдовський парламент ухвалив рішення відрядити своїх представників до української столиці для з'ясування усіх обставин справи, але внаслідок транспортної розрухи делегація не змогла виїхати з Кишинева. Зате новопризначений прем'єром Румунії Олександр Маргіломан без особливих труднощів остаточно переконав голову "Сфатул церій" І.Інкульця у доцільності приєднання Бессарабії до королівства, пообіцявши йому міністерську посаду в Бухаресті. За активної участі спікера та прем'єр-міністра МНР Д.Чугуряну в Кишиневі розгорнулася посилена обробка парламентарів у дусі возз'єднання з "матір'ю-Румунією".

Звістки про ці події та невтішний для УНР стан справ на Бухарестській мирній конференції, де Німеччина і Австро-Угорщина в обмін на територіальні поступки з румунського боку і доступ до нафти схилилися до передачі Бессарабії королівству, швидко досягли Києва. Вже 12 березня 1918 р. член Малої Ради від УПСР Микола Салтан зробив запит В.Голубовичу щодо бессарабського питання. У ньому висловлювалася стурбованість з приводу відсутності відповіді Центральних держав і Румунії на ноту від 3 березня та пункту 7-го укладеного через два дні прелімінарного мирного договору між ними, де йшлося про те, що Румунія зобов'язується допомагати транспортуванню німецько-австрійських військ до Одеси через Молдову. М.Салтан цілком слушно зауважив, що подібна редакція пункту угоди свідчить про те, "що долю Бессарабії вже передірішено в напрямі прилучення її до Румунії".

Тому М.Салтан від імені фракції УПСР поставив перед В.Голубовичем як міністром закордонних справ два питання:

1) що йому відомо про вищезгаданий пункт прелімінарного мирного договору між Румунією та Центральними державами і як його належить трактувати;

2) яких заходів має вжити керівник українського зовнішньополітичного відомства, "щоб остаточне вирішення долі Бессарабії відбулося при участі представництва УНР і беручи на увагу етнографічний склад і бажання населення Бессарабії, а також економічні інтереси УНР".

До поданої М.Салтаном інтерпеляції приєдналися українські соціал-демократи і соціалісти-федералісти та інші члени Малої Ради. В.Голубович з огляду на негайність запиту пообіцяв дати на нього відповідь уже на засіданні наступного дня¹⁶.

В.Голубович так і не зробив цього, але 15 березня під час обговорення Малою Радою питання ратифікації Брестського мирного договору з великою промовою у справах Холмщини та Бессарабії виступив М.Грушевський. За всіма ознаками її можна вважати програмовою і доцільно розглянути докладніше.

Зробивши стислий огляд процесів етногенезу у прутсько-дністровському регіоні, голова Центральної Ради наголосив, що "романська людність Бессарабії являється розмірно новою", але водночас зазначив: "Історичні права тут, як і скрізь, переплутуються і про те, хто історично старший, можна безконечно спорити і тим трудно орієнтуватися". Тому М.Грушевський запропонував покласти в основу вирішення бессарабського питання "сучасні реальні відносини".

Пропонуючи "розграничення інтересів української і молдовської людности в Бессарабії", керівник УНР офіційно задекларував відмову Києва від претензій на райони губернії з переважанням молдовського населення. У разі ж виявлення останнім "охоти злучитися з Румунією", М.Грушевський висловив упевненість, що з боку України "не буде ніякого наміру обмежити те законне право... кожного народу, який являється хазяїном землі, злучитись з тою чи іншою державою". Причому було б бажано, "щоб справа прилучення Бессарабії до Румунії не рішалась одностороннім волевиявленням Румунського правительства і порозумінням з Центральними державами, а щоб була прийнята на увагу воля... демократичних кругів молдовського населення".

Але державна належність північних і південних районів Бессарабії з переважанням українського населення не підлягала обговоренню. Посилаючись на письмові звернення жителів зазначених районів до Центральної Ради з проханням приєднання до УНР, М.Гру-

шевський наголосив, що з ними, "очевидно, треба буде рахуватися". При цьому додав: "Конституція України забезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах УНР". Історичні ж доводи у бессарабському питанні "не на користь молдовської людности"¹⁷.

Таким чином, голова Центральної Ради запропонував досить реалістичний і в цілому задовольняючий національні інтереси самостійної України план урегулювання кризової ситуації навколо Бессарабії. Однак зручний час для його реалізації було безповоротно втрачено. Якби делегація Центральної Ради з цих позицій рішуче піднесла бессарабське питання на Брестських мирних переговорах із Центральними державами, чи Київ енергійніше наполіг на своїй участі у Бухарестській мирній конференції, справи обернулися б на користь УНР. Лише 16 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила головою мирної делегації до Румунії члена ЦК УПСР, колишнього керівника української делегації на Брестських переговорах, щойно призначеного послом УНР до Німеччини, Олександром Севрюком, а відбув він до Бухареста лише 24 березня.

Тим часом румунський уряд, зміцнивши свої позиції шляхом терору ("різки застосовують без ліку", за свідченням очевидця) та діставши принципову згоду від Центральних держав на приєднання Бессарабії, пішов напролом. До Кишинева відбув прем'єр-міністр Румунії О.Маргіломан, який своєю присутністю на засіданні "Сфатул церій" мав посприяти "швидкому і безболісному" розгляду питання про приєднання Бессарабії до Румунії.

Щоправда, перед від'їздом прем'єр в інтерв'ю заявив, ніби його місія спричинена потребою ознайомлення з політичною ситуацією в регіоні, а також тим, що "на Бессарабію пред'являють свої претензії Україна та інші держави (РСФФР. – В.М.), а це гальмує роботу щодо створення державності (МНР. – В.М.)". Та наприкінці своєї заяви О.Маргіломан проговорився, розкривши дійсну мету візиту: "Якщо населення Бессарабії побажає возз'єднатися з "матір'ю-Румунією", то остання буде дуже рада прийняти братній народ"¹⁸.

Румунський прем'єр прибув 7 квітня 1918 р. до Кишинева, маючи на руках схвалений урядом план приєднання Бессарабії зі збережен-

ням на нетривалий час її автономії та перетворенням у найближчій перспективі регіону на звичайну провінцію королівства. В ультимативному порядку план був представлений на розгляд "Сфатул церій", причому на роздуми було надано не більше 3–4 годин. Лише за наполегливої вимоги представників національних меншин термін відповіді молдовського парламенту був продовжений на добу¹⁹.

У день голосування – 9 квітня – приміщення "Сфатул церій" було оточене 250 румунськими солдатами, над ним пролітали аероплани, зал засідань був переповнений королівськими військовиками, молдовська столиця нагадувала військовий табір. Віддрукований текст парламентської резолюції роздавався на патрульованих румунськими військовими вулицях міста ще до того, як почалося засідання. Незважаючи на категоричну вимогу депутатів "Сфатул церій" провести закрите голосування й усупереч існуючій практиці, "молдовський блок" поставив питання про відкрите поіменне голосування.

Представники української, болгарської та німецької меншин і депутати, обрані до "Сфатул церій" губернським селянським з'їздом, перед голосуванням виступили із заявою, що вони не вважають себе уповноваженими вирішувати таке питання, яке належить до компетенції лише молдовських установчих зборів. О 20.00 9 квітня 86 голосами "за" при 3 "проти" і 36, що утримались (не було на засіданні 13 депутатів), "Сфатул церій" у присутності О.Маргіломана ухвалив, що "МНР (Бесарабія) в її кордонах між Прутом, Дністром, Дунаєм, Чорним морем і старими кордонами з Австрією... назавжди воз'єднується зі своєю матір'ю-Румунією"²⁰.

Декларація "Сфатул церій", підписана І.Інкульцем, повідомляла, що Бессарабія зберігатиме "провінційну автономію" з власними парламентом, "Виконавчим органом" і адміністрацією, а два представники від регіону входитимуть до складу румунського уряду. Окремо застерігалось "збереження прав національних меншин у Бесарабії". Зазначені засади "воз'єднання" мали затвердити і внести до конституції королівства румунські Установчі збори, скликані в майбутньому за участю і представників регіону²¹.

З юридичного погляду "рівноправне воз'єднання" парламентарної народної республіки з напівабсолютистським королівством ви-

глядало нонсенсом, до того ж компетенція бессарабського парламенту поширювалася лише на місцеві бюджети, адміністративні, земські й міські органи. По суті, ціною тимчасового збереження депутатського статусу (до завершення аграрної реформи) угруповання І.Інкульця–Д.Чугуряну погодилося на скасування національно-демократичної молдовської державності.

Уряд Д.Чугуряну ухвалив відслужити 12 квітня в усіх церквах Бессарабії молебни на честь свята приєднання до Румунії, але, як свідчив сучасник, селяни "один за другим виходили з церкви і молебни служили в порожніх церквах, а в деяких місцях, куди вступили австрійці, селяни заборонили служити молебни"²². На ім'я В.Голубовича до Києва з Бессарабії надходили телеграми, в яких стверджувалося, що "населення глибоко обурене антидемократичною політикою бессарабського уряду, виражає свій протест масовим переселенням на Україну... Прихід румун супроводжується масовими розстрілами, поркою різками і знущанням"²³.

Як тільки-но український посол у Німеччині О.Севрюк дізнався про події в Кишиневі, він поінформував про це В.Голубовича і наголосив на доцільності звернення Ради Народних Міністрів до румунського уряду з мотивованою нотою, де зазначалося б, що "Україна ніколи не зможе погодитися з таким вирішенням бессарабської справи". Посол запевняв свій уряд, що "з огляду на становище України голосування Бессарабського союму не передрішає вирішення бессарабської справи".

У наступній телеграмі до МЗС УНР О.Севрюк уже наполягав на проведенні позачергового засідання Центральної Ради для прийняття відповідної резолюції у бессарабській справі. "Треба протестувати проти неправильного і наївного загарбання українських земель і Українського народу, – закликав посол. – Взагалі треба робити як найбільше шуму і дати німцям до пізнання, що таке вирішення справи бессарабської зробить наші взаємні відношення затрудненими. Можна зробити труднощі в економічних і торговельних комісіях"²⁴.

Але якщо О.Севрюк попри свій 25-річний вік уже мав чималий досвід політико-дипломатичної діяльності на досить високому рівні, то й сьогодні чимале враження справляє документ, підготовлений для уряду УНР членом Климоуцької волосної земської управи Бессарабської гу-

бернії Володимиром Левицьким. Цей патріот з глибоким знанням справи радив для початку зайняти українськими військами нейтральну зону між австрійцями і румунами на півночі Бессарабії, що "дало б замученому і дійшовшому відчаю народу надію на перемогу України". По-друге, Київ мав добиватися дозволу на відкриття особливого комісаріату для охорони українського населення від насильств у Бессарабії. Щоб зменшити ефект румуно-молдовської угоди від 9 квітня, В.Левицький пропонував організувати з'їзди рад із прийняттям резолюцій протесту, а також увійти в зв'язок з окремими фракціями "Сфатул церій", які могли б зібратися у зайнятому австрійцями Хотині.

Офіційну ж пропаганду слід було спрямувати на роз'яснення населенню, що "український уряд може лише вітати бажання Бессарабії зберегти свою автономію в тісній демократичній федерації з Україною", а також що претензії Києва на "придністровську і приморську частини Бессарабії – це не анексія, а вимога, котра впливає з демократичних мотивів охорони українського населення від румунського ярма". Цьому чималою мірою сприяла б замаскована підтримка видання при Хотинському і Акерманському земствах спеціальних газет та масове поширення їх серед селянства губернії²⁵.

Грунтовна довідка В.Левицького про стан справ у Бессарабії та зазначені бажані заходи української сторони була оприлюднена керуючим справами МЗС М.Любинським на засіданні Малої Ради лише 23 квітня 1918 р., коли бессарабське питання востаннє розглядалося вітчизняним парламентом. Центральна Рада так і не спромоглася на більш-менш резонансну міжнародну акцію в обороні українських національних інтересів у Бессарабії. Усе звелося до збирання інформаційних матеріалів для призначеного 5 квітня послом УНР у Румунії Миколи Галагана та бурхливого обговорення бессарабського питання на екстремному засіданні Малої Ради 12 квітня 1918 р. (після отримання попереднього дня вищезгаданих телеграм О.Севрюка).

З докладною доповіддю на ньому виступив М.Любинський, який дещо самовпевнено заявив, що "не можна серйозно рахуватись з одержаною телеграмою (з посольства УНР у Берліні. – В.М.). Румунія знає, що цим кроком ("умовним" приєднанням МНР. – В.М.) вона б значно ускладнила взаємовідносини з нами, а це їй небажано"²⁶. Після одно-

стайного засудження "анексіоністського акту" Бухареста Мала Рада вирішила продовжити дебати наступного дня.

У прийнятій 13 квітня постанові Мала Рада заявила, що "вона не визнає рішення "Сфатул Церій" про прилучення Бесарабії до Румунського королівства актом вільного волевиявлення волі всіх народів, населяючих територію Бесарабії". Тому керівництво українського парламенту вимагало "здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які виявили, або вільно виявлять свою волю прилучитись до УНР", тобто наполягало на перерозподілі регіону між Києвом і Бухарестом за етнічною ознакою. Раді Народних Міністрів було доручено звернутися до Румунії й Центральних держав з "нотого-протестом проти... системи утисків і насильств над населяючими Бесарабію національностями"²⁷.

Ця резолюція у формі "Заяви румунському урядові" за підписами В.Голубовича і М.Любинського була негайно передана до Бухареста, і вже 20 квітня 1918 р. румунський уряд відповів Києву нотою. Д.Дорошенко зазначає, що її було одержано вже під час гетьманату П.Скоропадського.

У ноті наголошувалося на нібито добровільній злуці Бессарабії "з основною частиною своєї батьківщини" та свідомо невірно стверджувалося, що королівський уряд "не знає жадної частини Бесарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України". Але далі Бухарест цілком слушно зауважив, що під час вироблення і підписання Брестського мирного договору українська делегація "не виявила в ньому жадних прав на Бесарабію". Румунський уряд нагадав Києву й те, що під час аудієнції в Раді Народних Міністрів 15 січня 1918 р. офіційному представнику Бухареста генералу Коанді було заявлено, що УНР "не тільки нічого не має проти прилучення Бесарабії до Румунії, але буде навіть піддержувати Бесарабію в цьому"²⁸.

Наприкінці ноти румунський уряд рішуче відхилив усі закиди Центральної Ради та уряду УНР, засвідчивши цілковиту невдачу їхньої молдовської політики. Цей прикрий факт, зрештою, визнала й "Робітничка газета" – центральний орган урядової УСДРП. У її передавиці від 21 квітня говорилося: "Наш уряд, котрий виявив досить недбалства в українсько-румунській справі, не пославши свого упо-

вноваженого до Бухаресту під час мирових переговорів Румунії з Центральними державами, мусить негайно, коли не хоче ризикувати своєю долею, розвинути відповідну міжнародну акцію... Маргіломан є ставленик Центральних держав. Вони якщо не юридично, то морально несуть відповідальність за діла румунського уряду, нині їм прихильного. Ми не можемо визнати можливим, щоб Центральні держави, котрі замирили з Україною, котрі дістають від неї колосальну харчову допомогу, могли дати свою згоду допустити до здійснення сей акт, явно ворожий УНР"²⁹.

Дійсно, есерівське керівництво Центральної Ради і Ради Народних Міністрів не скористалося в січні-березні 1918 р. сприятливим зовнішньополітичним фактором – зближенням і встановленням союзницьких стосунків із Німеччиною та Австро-Угорщиною – для вчинення належного тиску на Румунію й захисту українських національних інтересів у прутсько-дністровському межиріччі.

У відносно "спокійніший" період пізньої осені – початку зими 1917 р. Київ розраховував утримати "Сфатул церій" і шойно проголошену Молдовську Народну Республіку в орбіті свого політичного впливу з огляду на тісні історико-культурні, етнічні й економічні зв'язки між Бессарабією та Україною. Але в критичний момент молдовсько-більшовицького протистояння уряд УНР не зміг надати Кишиневу суттєвої військової допомоги, що зміцнило позиції прибічників прорумунської орієнтації у керівництві МНР. А її окупація королівськими військами перевела бессарабське питання в площину українсько-румунських міждержавних відносин, де вирішальна роль належала позиції Центральних держав.

Скориставшись нерозторопністю Києва, Бухарест блокував його аргументовані пропозиції здійснити поділ Бессарабії за етнічною ознакою і домігся закріплення своїх східних загарбань у мирному договорі від 7 травня 1918 р. Усі подальші наполегливі спроби Української Держави добитися перегляду державно-правового статусу Бессарабії зазнали невдачі.

На своєму останньому засіданні 10 грудня 1918 р. "Сфатул церій" (з 152 депутатів були присутні лише 46) відмовився від будь-якої автономії Бессарабії й ухвалив її безпосереднє включення до складу

Румунії, після чого король Фердинанд оприлюднив декрет про ліквідацію МНР і розпуск її парламенту. Через рік новий уряд Української Народної Республіки, знесилений нерівною боротьбою з "червоною" і "білою" Росією, змушений був задекларувати незацікавленість у бессарабському питанні в обмін на очікувану від Румунії політико-дипломатичну підтримку³⁰.

1.2. Проблема державної належності Криму та спроби її вирішення

Чи не найскладнішою з "постросійських" проблем, окрім російсько-українських відносин, з якою зіткнулася щойно постала українська держава в 1917–1918 рр., стала кримська. Це в першу чергу було пов'язано з досить високою організацією національного руху на півострові, який спирався на давню історичну традицію.

Щоправда, кримські татари, які прагнули самовизначення, не становили абсолютної більшості в регіоні проживання. За даними керівника оперативного відділу гетьманського Генерального штабу полковника Євгена Мишковського, на 1918 р. з 771 тис. мешканців Криму татар налічувалося 294,3 тис. (38,2 %), росіян – 180,8 тис. (23,3 %), українців – 64,4 тис. (8,4 %), німців – 56,8 тис. (7,4 %), решта – греки, болгар, вірмени та ін.¹ І все ж очевидне переважання на півострові кримськотатарського населення в поєднанні з його швидкою самоорганізацією поставило перед Центральною Радою болісну дилему: принципово погодитися з можливістю відродження його державності або ж, виходячи з національних інтересів України, включити Крим до її складу.

Організаторами і керівниками кримськотатарського визвольного руху стали 28-річний Джафер Сейдамет і 32-річний Челебі Челебів (справжнє ім'я – Нуман Челебі Джихан). Обидва захоплювалися революційно-соціалістичними ідеями, навчалися у Стамбульському університеті (Сейдамет до того ж закінчив юридичний факультет Сорбонни), напередодні війни повернулися до Росії й були мобілізовані до армії. На I Всекримському мусульманському з'їзді 25 березня 1917 р. Ч.Челебів був обраний головою Мусульманського виконкому (МВК) і муфтієм Таврійського мусульманського духовного упра-

вління, а Д.Сейдамет – членом МВК і очолив комісію з вакуфного майна, що проголошувалося народним надбанням.

Спершу МВК діяв у погодженні з Тимчасовим урядом, як його орган, підпорядкований МВС, організував під національними зелено-блакитними прапорами маніфестації кримських татар на підтримку республіканського ладу в Росії та збір пожертв у "фонд перемоги" над Німеччиною та її союзниками. Але вже створення Д.Сейдаметом на той час мусульманського батальйону в Сімферополі для захисту татарського населення від "убивств, грабунків, крадіжок"² спричинило перший конфлікт з місцевими органами Тимчасового уряду та зливу наклепницьких антитагарських статей у кадетській пресі. Ч.Челебієва навіть було заарештовано 23 липня 1917 р. за "підбурювання" і звільнено лише за вимогою екстреного з'їзду МВК та всіх татарських організацій.

Саме на ґрунті протистояння з Тимчасовим урядом окреслилося певне зближення позицій МВК і Центральної Ради та українських організацій у Криму. Делегат МВК С.Ідрісов у своїй промові на З'їзді народів у Києві 10 вересня 1917 р. подякував "представникам українського народу за те, що вони дали початок могутньому визвольному рухові всіх народів Росії" й наголосив, що "Росія може стати могутньою тільки тоді, як всі її народи добровільно закрючать союз". А його колега Ахмед Озенбашли додав: "Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь другий верховодив у Криму"³.

У контексті майбутніх українсько-кримськотатарських відносин привертає увагу саме це досить суперечливе положення, адже "ким-небудь другим" могла стати відроджувана українська державність. Трохи раніше МВК також стверджував, що татарський народ Криму "не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить установалення в Криму політичної гегемонії якого-небудь народу, що не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав (виділено мною. – М.В.) на таку"⁴. Якщо врахувати, що до Лютневої революції 1917 р. у Криму протягом майже півтора століття уже існувала російська "політична гегемонія", то адресатом цього застереження за певних обставин могли стати й українці.

Уже в липні 1917 р. за ініціативою Ч.Челебієва, Д.Сейдамета, А.Озенбашли, Г.Айваза та Х.Чапчакчи на пантюркських засадах була створена "Міллі фірка" (в перекладі – національна партія). У пер-

шому розділі її програми містилася вимога "створення в Криму дійсно народної республіки і визнання в широкому сенсі свободи дій усіх націй, що населяють Крим, як у національному, так і в культурному відношеннях". "Мілії фірка" також проголошувала потребу скликання Всекримського парламенту.

На II Всекримському мусульманському з'їзді на початку жовтня ці положення органічно увійшли до політичної програми МВК, який мав забезпечити "об'єднання кримськотатарського народу, організацію місцевих комітетів і підготовку татар до Установчих Зборів"⁵. Об'єктивно така платформа передбачала набуття Кримом статусу суб'єкта всеросійської демократичної федерації, хоча про це в обох документах прямо й не говорилося.

У цьому контексті цілком логічним було засудження Мусульманським виконкомом більшовицького перевороту в Петрограді, призначення до проголошення Української Народної Республіки і створення спільно з українськими організаціями у Сімферополі Кримського революційного штабу, що протистояв як прибічникам Тимчасового уряду, так і більшовикам. У цілковитому порозумінні кримськотатарські та українські делегати виступили й на Таврійському губернському з'їзді революційних та національних організацій, що сформував "Раду народних представників" як крайовий орган влади.

У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах "Рада народних представників" порядкувала самостійно, а у Дніпровському, Мелітопольському і Бердянському мала узгоджувати свою діяльність з УНР. Це цілком відповідало відомому положенню Третього Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) про те, що до території УНР належить "Таврія (без Криму)"⁶. Оскільки в Універсалі чітко зазначалося, що остаточне визначення кордонів УНР "по згоді зорганізованої волі народів" торкається лише тих суміжних регіонів, "де більшість населення українська", УЦР через Д.Сейдамета і А.Озенбашли письмово повідомила Мусульманський виконком про те, що "Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів"⁷.

Це, безперечно, сприяло активізації зусиль "Мілії фірка" зі скликання кримськотатарських установчих зборів – Курултаю. Він почав

свою роботу 10 грудня 1917 р. у Бахчисараї під головуванням відомого громадського діяча Джафера Аблаєва. Після трьох днів роботи Курултай ухвалив демократичні "Кримськотатарські основні закони", що передбачали, між іншим, негайне скликання крайових установчих зборів для вирішення питання про форму правління на півострові. Крім того, Курултай обрав "Кримськотатарський національний уряд" – директорію з 5 членів на чолі з Ч.Челебієвим (одночасно був також директором юстиції), Д.Сейдамет став директором із зовнішніх і військових справ. Директорія діяла у повній згоді з "Радою народних представників" як вищим органом влади Криму.

Але в боротьбі з місцевими більшовиками кримські татари зазнали поразки: 14 січня 1918 р. Ч.Челебієв під час переговорів з керівництвом Сімферопольського ревкому був підступно заарештований і розстріляний без суду, Д.Сейдамету, який 4 січня був обраний новим головою кримськотатарського уряду, вдалося втекти і емігрувати до Туреччини, "Міллі фірка" перейшла на нелегальне становище. Заохочені успіхом більшовики на 1-му установчому з'їзді рад і ревкомів 7–10 березня проголосили Таврійську губернію Республікою Тавриди в складі РСФРР. Але з огляду на підписання останньою Брестського миру і швидке просування до регіону німецько-австрійських військ уже 19–21 березня 1918 р. ЦВК рад прийняв рішення про створення Таврійської радянської соціалістичної республіки лише на території Криму.

Проте Центральна Рада й уряд УНР після повернення до Києва докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України. Авторіві не вдалося віднайти офіційних (опублікованих чи архівних) документів, які дозволили б простежити чи принаймні висвітлити ключові позиції цього процесу, але перебіг подій в останній місяць існування УЦР свідчить на користь саме такого висновку.

27 березня 1918 р. київський представник Всеросійського мусульманського військового Шуро (Ради) полковник Туран Мірза-Барановський звернувся до міністра закордонних справ УНР з проханням "дозволу терміново перевести всі мусульманські війська, що знаходяться на території України, в Крим, звідки по закінченні організації й встановленню зв'язку з Поволжжям передбачається частину війська

перевести в Казань"⁸. Мова йшла про Окремий мусульманський батальйон у Рівному і кадрові підрозділи 1-го Мусульманського стрілецького корпусу генерал-лейтенанта Матвія (Сулеймана) Сулькевича в районі Тирасполя й Рибниці загальною чисельністю близько 6,5 тис. чол. Згідно з постановою Ради Народних Міністрів УНР їм, як і решті національних збройних формувань на території України, загрожувало роззброєння і розформування.

Проте, хоча татарський полковник попереджував український уряд, що "роззброєння мусульманських частин здійснить украй несприятливий вплив на мусульман Поволжжя і Криму і відтягне на тривалий час встановлення дружніх відносин мусульманських народів до України", відповідь на клопотання була негативною. Натомість, як стверджує Д.Дорошенко, 10 квітня військовий міністр УНР полковник Олександр Жуковський віддав наказ командирі Запорізької дивізії генерал-майору Зурабу Натієву виділити експедиційну групу на чолі з полковником Петром Болбочаном й відрядити її на Крим по лінії Харків–Лозова–Олександрівськ–Перекоп–Севастополь. Група мала випередити німецькі війська, знищити більшовицькі формування на підступах до Криму та захопити Севастополь разом із Чорноморським флотом та його майном⁹.

15 квітня 1918 р. член Центральної Ради від Таврії Яким Христинич отримав розпорядження міністра внутрішніх справ Михайла Ткаченка "негайно виїхати до Криму (Сімферопіль) і заснувати там філію Інформаційного Бюро МВС". Вона мала інформувати кримське населення про законодавство УНР і політику її уряду, "вести працю що до зближення Криму до України"¹⁰. А через чотири дні Рада Народних Міністрів категорично відхилила друге прохання президії Всеросійського військового мусульманського Шуро дозволити переведення корпусу М.Сулькевича до Криму для допомоги єдиновірцям у боротьбі з більшовиками. Не допомогли й запевнення членів президії Шуро в тому, що кримськотатарські організації забезпечать 1-й Мусульманський корпус продовольством¹¹.

Того ж дня, 19 квітня 1918 р., капітан 2-го рангу Місников наказом по морському міністерству УНР був призначений "отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольською фортецею й

отаманом нині перебуваючого в Криму флоту із правами командувача флотом у військовий час". 23 квітня 1918 р., коли група П.Болбочана, успішно долаючи опір більшовицьких загонів, уже взяла Джанкою і підходила до Сімферополя, Місников віддав розпорядження підняти українські прапори не лише на кораблях, а й по всьому Кримському узбережжі, і оголосив, що "всякий збройний проти УНР, її влади та майна виступ окремих осіб і організацій вважається розбійним"¹².

Одеське Шуро представників мусульманських громадських організацій з визволення Криму негайно висловила українському міністру закордонних справ протест "проти поширення влади УНР на територію Кримської Республіки хоча б в окремих її частинах". Заходи Києва Шуро кваліфікувало як "агресивний акт держави, до того дружньої мусульманам Росії", "виклик усьому солідарному з Кримом мусульманському населенню в Росії"¹³. Цей документ, датований 25-м квітня, був також доведений до відома міністрів закордонних справ Центральних держав і мусульманських урядів Поволжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану і Казахстану.

Але, на думку автора, проблема для Києва могла виникнути у зв'язку з тим, що україні різкий за формулюваннями протест Шуро був підписаний, серед інших, депутатами кримськотатарського Курултаю Бекіром Мемедовим і Халілем Чапчакчи (член ЦК "Міллі фірка"), членом кримської "Ради народних представників" Алексером Мухарським і вже згадуваним генерал-лейтенантом М.Сулкевичем. Частина впливових і знаних керівників кримськотатарського національного руху, по суті, пішла на конфлікт з УНР.

І все ж доля півострова в тих драматичних умовах, без сумніву, вирішувалася не в Києві чи Сімферополі, а в Берліні й Стамбулі. Слід визнати, що керівництво Центральної Ради досить чітко усвідомлювало цей факт і намагалася виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті відмовилися піднімати кримське питання, а також нейтралізувати можливе використання зовнішньополітичного фактора антиукраїнськими силами. Власне, напрочуд вдалий рейд Кримської групи П.Болбочана (24–25 квітня 1918 р. вона з боями взяла Сімферополь і Бахчисарай, полонила більшовицький "Штаб оборони Кримської Республіки" та готувалася увійти до Севас-

тополя) мав на меті поставити німецьке командування перед доконаним фактом поширення влади УНР на півострів.

Але командувач 52-м німецьким корпусом, що просувався услід за групою П.Болбочана, генерал від інфантерії Кош в ультимативній формі зажадав виведення українських військ з півострова. Після напружених переговорів між Києвом і німецьким вищим командуванням група П.Болбочана змушена була 27 квітня 1918 р. відступити на Мелітополь, а через чотири дні частини 52-го німецького корпусу увійшли в Севастополь. Почалися тривалі консультації генерала Коша з представниками ліберальних громадських і політичних організацій, німців-колоністів та кримських татар щодо формування нової крайової влади. Особисто німецький командувач бажав би зробити з Криму "другу Німцу"¹⁴.

Значно більших успіхів у вирішенні кримського питання українській дипломатії вдалося добитися в турецькій столиці, тимчасовим повіреним у справах до якої 17 березня 1918 р. було призначено колишнього учасника Брестських переговорів і члена Центральної Ради від УСДРП Миколу Левітського. Як зазначав він у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р., "в турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом". У військових колах навіть "багато балакали про експедицію на Крим", аби "заняти Крим під виглядом допомоги проти большевиків, щоб потім залишившись провесити необхідне самоозначення мусульман"¹⁵.

Ситуація надзвичайно ускладнилася, коли до Стамбула прибув з Криму Д.Сейдамет і став поширювати вже застарілі звістки про відмову Києва від півострова. Але турецький уряд, керівники якого на початку Першої світової війни підтримували тісні контакти із представниками Союзу визволення України, не пішов за громадською думкою й зайняв виважену позицію у кримській справі. Міністр закордонних справ Туреччини Ніссімі Бей з огляду на те, що кримські татари не становлять абсолютної більшості населення півострова заявив, що не варто й піднімати питання про створення мусульманської держави.

А 24 квітня 1918 р. М.Левітського "досить по-товариські" зустрів великий візир Енвер-паша. Київський посол заявив йому, що український уряд "дивиться на Крим як на частину Укр[аїнської] Нар[одно]ї Респ[убліки], в котрій мусульманському населенню повинні бути забезпечені всі його національні права". У відповідь на питання турецького прем'єра, в якій формі воно відбудеться, М.Левітський уточнив, що внаслідок розсіяного проживання кримських татар серед інших етносів (за винятком Ялтинського повіту) про федеративний зв'язок півострова з УНР не може бути й мови, тому "тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, але в яких юридичних формах се вилється, я зараз сказати не можу, се питання в найближчій часі буде вирішено в порозумінню з національним кримським совітом, який збереться після очищення Криму від большевиків"¹⁶.

Задоволений такою заявою Енвер-паша наголосив, що його уряд "не думає і не думає" про приєднання Криму до Туреччини чи встановлення над ним протекторату. А під кінець розмови, очевидно згадавши емісарів СБУ, великий візир сказав М.Левітському: "Дуже буду радий і прошу Вас, коли трапляється необхідність, зайхати до мене, і ми завше швидко зійдемося по різних питаннях, бо я, як Вам відомо, завше був прихильним до українського народу, ще за тих часів, коли про се тільки закордоном вільно було говорити"¹⁷.

Таким чином, для успішного вирішення кримського питання в державних інтересах України її керівництву й дипломатії варто було заручитися підтримкою чи принаймні прихильним нейтралітетом з боку Берліна. Розв'язувати цю досить складну і делікатну проблему довелося вже гетьманату П.Скоропадського.

Для початку на четвертому засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. під головуванням Федора Лизогуба при обговоренні питання "про межі України" було звернуто "особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України". Члени уряду схвалили намір П.Скоропадського звернутися у кримській справі з листом до німецького посла в Києві барона Альфонса Мумма фон Шварценштайна (автори 10-го тому академічного видання "Україна крізь віки" чомусь іменують його А.Мулем¹⁸), а "додаткові з цього приводу дані по ухвалі їх Радою Міністрів" мали бути передані міністром закордонних справ безпосередньо до Берліна¹⁹.

У ноті П.Скоропадського до А. Мумма від 10 травня 1918 р. наголошувалося, що "відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави... і для Німеччини є бажаною". Тому в обопільному інтересі було б приєднання до України Криму з його природними багатствами, курортами і зручними портами. До того ж без півострова "так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом". Для посилення своєї аргументації гетьман навіть удався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що "було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14 % кримського населення".

Таким чином, запевняв П.Скоропадський німецького посла, приєднання до України Криму одночасно з передачею їй Чорноморського флоту "прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації"²⁰.

А 16 травня 1918 р. у МЗС під головуванням Миколи Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Оскільки обговорення велось за зачиненими дверима між односторонцями, присутні висловлювалися гранично відверто й принципово, намагаючись охопити сутність проблеми. Справжню позицію уряду, що не підлягала широкому розголошенню, сформулював державний секретар (згодом – міністр внутрішніх справ) професор Ігор Кістяківський: "Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви... Без Бесарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі". Досвідчений юрист не вважав приєднання Криму анексією, оскільки українська державність перебувала в стадії становлення, і висловився проти федеративного зв'язку з півостровом, бо за тих умов це "буде означати фактичний відказ від Криму"²¹.

Товариш міністра закордонних справ Артем Галіп спростував відоме положення III Універсалу Центральної Ради про неналежність Кри-

му до УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної Росії, "де і Крим входив би як її складова частина. Тепер відносини зовсім змінилися. Україна самостійна, а Крим тим самим опинився в неяснім положенні. Справа Бесарабії багато дечого вчить", – самокритично зауважив дипломат. Тому А.Галіп запропонував, по-перше, "чим скорше начати переговори зі всіма Державами Центрального Союзу, щоб вони без нас чого небуть не рішили, та ми не опинилися перед доконаним фактом". По-друге, на його думку, "публичної думки в Криму легковажити не можна і треба зорганізувати остаточно заграничну пропаганду". О.Шульгин додав, що "мусульман ігнорувати не можна. З компетентними громадськими організаціями Крима треба ввійти в порозуміння. Такою в першій мірі являється "КУРУЛТАЙ"²².

Обмін думками підсумував консультант МЗС професор Отто Ейхельман, який запропонував "прямо предложити кримцям свого рода умову з вичисленням всіх прав Криму, щоб термін федерація чи автономія, що мають непевний зміст, їх не відстрашив. Для нас ходить тільки о стратегічні користи з посідання Криму". О.Ейхельман і А.Галіп мали скласти проект ноти в кримському питанні до всіх урядів і зібрати потрібні матеріали для відповідної розмови з німецьким послом.

На підставі результатів обговорення кримського питання в МЗС Д.Дорошенко, щойно призначений керуючим справами міністерства, вже 30 травня 1918 р. офіційно звернувся з листом до Мумма фон Шварценштайна, копія документа була надіслана послу Австро-Угорщини в Києві графу Йогану Форгачу. Д.Дорошенко повідомляв їх про те, "що Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави". З'ясувавши далі вищезазначені геополітичні та юридичні підстави доцільності входження півострова до складу України, керівник МЗС окремо наголосив: "Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах"²³.

Але німецький уряд тоді ще не мав чіткої позиції в питанні про майбутній державно-правовий статус Криму, що залишалось відкритим із часу Брестських мирних переговорів. Як доповідав до Києва

27 травня 1918 р. помічник губернського коменданта Таврії полковник Химич, після відвідин півострова німецьким міністром колоній поширилися чутки "1) Про анексію Криму Німеччиною (Німецька колонія), 2) Про анексію лише прибережної смуги південного берега й повернення решти Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами"²⁴.

Окупаційне командування, здавалося, схилилося до останнього варіанту. Як згадував майбутній крайовий контролер в уряді М.Сулкевича Володимир Налбандов, німецький штаб вважав "єдиною організованою силою в Криму саме татарський парламент", якому й "доручив формування кабінету"²⁵. Курултай зібрався на сесію вже 10 травня 1918 р., через два дні до Криму з Туреччини повернувся Д.Сейдамет і 18 травня знову був обраний прем'єром кримськотатарського уряду, а генерал Кош доручив йому створення загальнокрайового кабінету. Переконалий прибічник відновлення національної кримськотатарської держави, Д.Сейдамет заявив, що "інтереси Німеччини не лише не суперечать, але, можливо, навіть співпадають з інтересами самостійного Криму"²⁶.

Д.Дорошенко стверджував, що "не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною"²⁷. Цю думку охоче підхопили з політичних міркувань й окремі сучасні науковці, але вітчизняні офіційні документи 1918 р. не дають підстав для висновку про палке й одностайне бажання населення півострова, у тому числі кримськотатарського, прилучитися до Української Держави.

Уже згаданий полковник Химич секретно повідомляв військового міністра генерал-лейтенанта Олександра Рогозу, що "з боку українського населення йде агітація в цілях створення Кримської республіки на засадах федерації з Великоросією й формування крайової влади на загальнонаціональних началах. До цього ж приєднується найбільш демократично налаштоване ліве крило татарського парламенту, тоді як права частина прагне до закріплення татарської влади"²⁸.

Ще відвертіше висловлювався у червні 1918 р. сімферопольський повітовий староста: "Стомленому від міжусобиці обивателю було однаково, чи стане Крим татарським, німецьким, українським чи розіб'ється на 5 самостійних республік, тільки б обиватель був спокійний за своє життя". Гетьманський урядовець наочно переконався в

тому, що прибічниками Д.Сейдамета "в татарській масі розпалюється ненависть до України, переслідуючи певні цілі, татар переконали в тому, що Україна – це більшовики і що коли в Крим придуть українці, то знову повторяться жахи більшовицького владарювання, будуть грабувати і бити і т. ін."²⁹.

Але Д.Сейдамету довго не вдавалося дійти згоди з місцевими кадетами і представниками німецьких колоністів щодо складу кримського уряду та його підзвітності Курултаю. Тоді штаб генерала Коша попередив їх, "що в разі невдачі з формуванням кабінету Крим буде приєднаний до України", і 6 червня 1918 р. доручив організувати крайовий уряд генерал-лейтенантові М.Сулькевичу³⁰. Той негайно видав розпорядження на місця: "Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати"³¹. Повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Кисва.

Формування уряду М.Сулькевича завершилося 25 червня 1918 р. У його складі із 7 членів був лише один кримський татарин – міністр закордонних справ Д.Сейдамет, але він мав безперечний вплив на прем'єра, що походив з литовських татар (М.Сулькевич водночас займав посаду міністра внутрішніх і військових та морських справ). Пізніше міністром юстиції став ще один литовський татарин – колишній сенатор Богдан Ахматович.

У підписаному членами крайового уряду (Сулькевич уже значився під іменем Сулеймана) 25 червня 1918 р. зверненні "До населення Криму" наголошувалося, що цей уряд "ставить своїм завданням збереження самостійності півострова до з'ясування міжнародного становища його і відновлення законності та порядку"³². З погляду колишнього таврійського віце-губернатора князя Сергія Горчакова (товариш міністра внутрішніх справ) і октябриста графа Володимира Татіщева (міністр фінансів, праці, торгівлі й промисловості) кримська "самостійність", безперечно, була вимушеним кроком, який зрештою мав привести до відновлення "єдиної і неділимої". Керівник Союзу кримських німців Томас Рапп (міністр землеробства, крайового майна і постачання) плекав надію на протекцію Берліна.

Д.Сейдамет з відома С.Сулькевича продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави. На початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджував своє керівництво про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже виключно українцями, – Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського³³.

Під час відрядження у серпні–вересні до Берліна з торговельно-економічною місією Д.Сейдамет потай від свого колеги В.Татішева представив на розгляд німецького уряду доповідну записку від імені кримськотатарської директорії. У ній на підставі "історичних і військових здібностей татарської раси" доводилася потреба встановлення "татарського владарювання" в Криму. Коли справа набула широкого розголосу, то В.Налбандов, В.Татішев і Т.Рапп на знак протесту навіть подали у відставку³⁴.

Але щодо Української Держави всі кримські владні угруповання займали досить виражену недружелюбну позицію. Справа дійшла до того, що за свідченням Д.Дорошенка, уряд генерала С.Сулькевича "почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційальні телеграми й папери українською мовою"³⁵.

Проте вже перші тижні "самостійного існування" Криму продемонстрували повну економічну залежність півострова від України. Очевидець писав: "Обиватель звик... отримувати вільно будь-яку кількість хліба, тепер за наявності карточок, він стає біля булочних у чергу з вечора. Олії й жирів на ринку майже немає. Ціни на продукти піднімаються кожен день"³⁶. Ще більше становище в Криму ускладнилося після проголошення Радою Міністрів Української Держави в середині серпня його економічної блокади. Тоді було припинено залізничний і морський рух та торгівлю, українська митниця пропускала лише продукти, призначені для німецьких гарнізонів на півострові.

Д.Дорошенко як ініціатор запровадження "митної війни" так відмічав її наслідки: "Кримські садоводи потребували шельвок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було також цукру для консервування фруктів, дров для сушки – і всього цього теж не бу-

ло. З другого боку населення потребувало хліба, привоженного звичайно з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катастрофічним³⁷.

Неофіційні спроби порозуміння між кримськими політиками й Києвом за посередництвом журналіста Євгена Ганейзера (через нього Д.Дорошенко субсидував проукраїнські організації й пресу на півострові) не мали успіху, П.Скоропадський відмовився прийняти В.Татіщева як члена кримського уряду, коли той проїздив через українську столицю в Берлін.

Коли на межі зриву опинилися поставки з Криму до Німеччини продуктів харчування, начальник штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерал-лейтенант Вільгельм Гренер звернувся з телеграмою до голови Ради Міністрів Української Держави Федора Лизогуба. У ній зазначалося, що "стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму"³⁸. Український прем'єр погодився "вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо"³⁹.

Гетьман П.Скоропадський тоді перебував з офіційним візитом у Німеччині й удруге мав зустріч із графом В.Татіщевим. Під враженням невтішних звісток з батьківщини той уже вважав, що приєднання Криму до України "вповні можливе", але має відбутися лише після припинення "митної війни". "На яких умовах Україна повинна була з'єднатися з Кримом, у графа Татіщева виходило неясно, – згадував невдовзі П.Скоропадський, – в усякому разі моя влада визнавалась. З огляду на таку невизначеність було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов... Від нас він прохав негайно надіслати телеграму до Києва з вимогою припинення тієї перерви зносин, котра продовжувалась досить довго і, очевидно, завдавала великих збитків Криму. Таку телеграму я негайно надіслав у Київ Лизогубу"⁴⁰.

Напередодні повернення П.Скоропадського з Німеччини, 18 вересня 1918 р., Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити "ми-

тну війну" за умов негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов увіходження півострова до Української держави "вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам". Через 5 днів М.Василенко повідомив на урядовому засіданні про одержання телеграми від С.Сулькевича щодо виїзду делегації. Рада Міністрів прийняла рішення попередити главу кримського уряду, що "делегатія повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань"⁴¹.

Кримська делегація складалася з міністра юстиції Богдана (подібно Сулькевичу, він змінив ім'я на татарське – Ахмет) Ахматовича (голова), міністра освіти Миколи Чарикова (колишній російський посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Льва Фрімана, міністра постачання Володимира Домброва і керуючого міністерством фінансів Дмитра Нікіфорова. Вони мали право "підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти", розроблені на переговорах.

Українську Державу представляли Ф.Лизогуб, Д.Дорошенко, І.Кістяківський (тоді – міністр внутрішніх справ), Антон Ржепецький (міністр фінансів) і Олександр Рогоза (військовий міністр), уповноважені "на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру". Від німецького командування був принц Рейс⁴².

Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування в Києві наприкінці вересня 1918 р. виявився безплідним. Вину за невдачу Д.Дорошенко поклав на кримську делегацію, що "виявила дуже нустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т.и."⁴³. Українські міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю і бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних національних груп.

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т.Рапп і А.Нефф та кримських татар Ю.Везіров і А.Озенбашли. На

спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було представлено українську Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. Вона починалася з того, що "Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю", до компетенції Києва передавалися зовнішня політика, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова й митна система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами⁴⁴.

Попри виважений характер документа, наступного дня А.Ахматович назвав його "проектом уярмлення" і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф.Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, і після перерви в засіданні повідомив: "Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе подальше буде полемікою й приватною розмовою"⁴⁵.

Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитись 12 жовтня 1918 р. на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова, чий регіональні інтереси належним чином враховувалися в них. При міністерствах закордонних, військових справ, фінансів Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові – особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом.

Правда, кримська делегація зажадала, щоб прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження Курултаєм та з'їздом національних і громадських організацій Криму. "Ми пішли на це, – згадував Д.Дорошенко, – бо були певні в прихильному полагожденню справи (про це нишком заявляли нам і деле-

гати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці згодилися передати нам чорноморську флоту з Севастополем... Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом"⁴⁶. Тому логічним виглядало рішення Ради Міністрів Української Держави 15 листопада 1918 р. схвалити розпорядження міністра фінансів А.Ржепецького про повне припинення "митної війни" з Кримом.

Але остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалося якраз у той час, коли залишалось узгодити окремі несуттєві формальності. У багатьох сучасних дослідженнях можна зустріти твердження, що саме антигетьманське повстання під проводом Директорії поклато край намірам приєднання Криму до України⁴⁷. У дійсності ж доля півострова на тому історичному зламі була визначена місцевими проросійськими ліберальними угрупованнями, що чекали свого часу.

Відразу ж після українсько-кримських переговорів у Києві 18 жовтня 1918 р. нарада земських гласних повітів півострова висунула вимогу зміни уряду С.Сулькевича новим, що спирався б "на широкі верстви населення". Однак, посилаючись на відсутність на земській нараді кримсько-татарських представників, С.Сулькевич відмовився передати владу. Тоді скликаний 7–10 листопада з'їзд губернських гласних, представників міст, повітових і волосних земств в ультимативній формі зажадав від крайового уряду складання повноважень новому кадетському кабінетові на чолі з колишнім членом Державної Ради Соломоном Кримом.

Військова поразка Німеччини і поява антантівської ескадри у Чорному морі прискорили рішення С.Сулькевича про відставку і передачу влади 14–15 листопада 1918 р. голові таврійського губернського земського зібрання С.Криму. Новий крайовий уряд задекларував "прагнення до відродження єдиної Росії" й звернувся за допомогою до Добровольчої армії А.Денікіна, чий підрозділ невдовзі висадилися на півострові⁴⁸.

Боротьба навколо вирішення кримського питання відобразила драматичну еволюцію українського керівництва у визначенні принципових засад політики щодо суміжних держав. Від революційного романтизму Центральної Ради осені–зими 1917 р. в дусі буквального дотримання права націй на самовизначення кийські політики поступово, але не-

впинно просувалися до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні міжнародного курсу.

Гетьман П.Скоропадський як високопрофесійний військовий чи не найкраще усвідомлював життєву потребу приєднання Кримського півострова до Української Держави. У спогадах, написаних по гарячих слідах розглядуваних подій узимку–навесні 1919 р., він зазначав: "Кримський півострів, слабо, порівняно, населений українцями, не входив до складу України. Варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така держава не має даних для того, щоб бути життєздатною. Причому, треба зазначити, що коли б у силу яких-небудь умов такі кордони могли б кінець кінцем установитися, без сумніву, Крим зробився б найлютішим ворогом України, а весь цей багатющий український край... був би приречений на повільний занепад, оскільки його порти Одеса і Маріуполь знаходились би під безпосередніми ударами з боку Криму"⁴⁹.

Неупереджений аналіз першоджерел свідчить, що кримська політика гетьманату була перспективною і єдино доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в системі міжнародних відносин із закінченням Першої світової війни.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА І ДОН

2.1. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація?

Відносини України з Доном протягом усього періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мали принципово важливе значення як для соціалістичних урядів УНР, так і для гетьманату П.Скоропадського. Однак з перших кроків власного державотворення, а згодом і реалізації своєї федералістської концепції, керівництву Центральної Ради досить непросто було визначити стратегію взаємовідносин з новопосталою козацькою автономією. Досить згадати відомий факт, що саме підтримка Києвом прав Дону й Кубані на самовизначення була використана ленінським Раднаркомом як привід для висунення 3 грудня 1917 р. ультиматуму Центральній Раді й, зрештою, фактичного оголошення війни УНР. З іншого боку, вузькостановий характер держави Всевеликого Війська Донського (ВВД) робив її в очах соціалістичного керівництва Центральної Ради досить ненадійним і, навіть, незручним політичним партнером.

Однак, якщо відкинути більшовицькі ідеологічні штампи й стереотипи, доведеться визнати, що існували суттєві об'єктивні підстави для державно-політичного зближення УНР і Дону на ґрунті протистояння централістичним і великодержавницьким тенденціям Петрограда та Москви. По-перше, для козацтва в Російській імперії були властиві ідеали обласництва, оскільки майже кожне з 11 військ було історично, географічно, природно й адміністративно достатньо відокремленою областю від решти держави. Такі відомі у всеросійському масштабі козаки-обласники, як Митрофан Богаєвський, Микола Бородін чи Федір Щербина, активно пропагували ідею господарського суверенітету й територіального самоврядування козацьких областей, гостро виступали проти надмірної державної централізації. Історична пам'ять козаків перманентно підтримувала в їхньому середовищі ідею обласництва.

Після Лютневої революції 1917 р. козацькі самостійники висунули гасло федералізації Росії. Для них федералізм уявлявся у вигляді відно-

влення "колишньої козацької вольниці", політичної незалежності від Центру та як засіб захисту станових козацьких інтересів. Революційна пропаганда серед козаків не мала успіху внаслідок перешкод у вигляді історично вкорінених у них поглядів про елітарність військового стану та громадських ціннісних настанов. Козацтво завжди побоювалось, і не без підстав, зазіхань "іногороднього населення" на козацькі землі та угіддя, тому авторитарна політика в козацьких областях у рамках військового автономізму стала захисною реакцією на це. Не випадково, більшовицька влада з перших своїх кроків виступила саме проти обласного самоврядування, оголосивши війну козацьким областям.

До того ж, за власним визнанням, "козаки ніколи себе не усвідомлювали, не відчували і не вважали себе великоросами (росіянами) – вважали росіянами, але виключно в державно-політичному смислі (як піддані Російської держави)"¹. Російський центр – Петроград чи Москва – в уявленні козаків був пов'язаний із соціальним гнітом та обманом властей. Маючи на меті збереження цінностей козацького укладу життя, козацькі війська у 1917 р. пішли шляхом зміцнення своєї відродженої державності, демократизації військового життя, ще більшого розвитку самоврядування. Усе це створювало підстави для налагодження порозуміння між Києвом і Новочеркаськом.

Перший з'їзд донських козаків у квітні 1917 р. у Новочеркаську сформував виконавчий комітет з розробки Положення про вибори й скликання Донського Військового Круга, що не збирався з 1721 р. Голова виконкому, директор Новочеркаської гімназії М.Богаєвський запропонував створення місцевого самоврядування на засадах рівності у правах, безстановості й загального виборчого права. У написаному ним проекті Положення про козацьке врядування визнавалися й права корінних селян на поміщицьку землю з максимальною нормою землеволодіння у 35 десятин (як і в одному з аграрних законопроектів Центральної Ради). Область Війська Донського (ОВД) трактувалася як автономна частина Росії з виборним урядом, очолюваним отаманом.

Тимчасовий уряд, розглянувши проект Положення про козацьке самоврядування, вніс поправку про те, що керування ОВД має здійснюватися петроградським комісаром. Але Донський Військовий Круг, скликаний під головуванням М.Богаєвського у Новочеркаську 26 трав-

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

ня – 18 червня 1917 р., відкинув цю поправку й обрав Військовим отаманом представника старого козацького роду, генерала від кавалерії Олексія Каледіна. Тому не випадково вже через тиждень після проведення Військового Круга 5-а сесія Центральної Ради схвалила "пропозицію комісії по скликанню з'їзду народів автономістів-федералістів" запросити на нього представників Області Війська Донського².

Отже, у виконуючого обов'язки генерального секретаря міжнаціональних справ О.Шульгіна, який очолював згадану комісію, не було сумнівів у тому, що донське козацтво "добивається національно-територіальної або територіальної автономії і федеративного устрою всієї держави", як і українці, білоруси, грузини, вірмени чи естонці. Але на перешкоді зміцненню довіри та налагодженню співпраці між національно-визвольними рухами недержавних народів Росії й донським козацтвом певною мірою був стійкий імідж останніх як "карателів", "нагаечників" та "царських сатрапів".

Насправді ж донці (як і кубанці, терці чи забайкальці) завжди виступали проти їхнього використання у поліцейських акціях, вбачаючи в цьому невідповідність їхньої ролі в державі. Але, змушені підпорядковуватися дисципліні, вони mimo волі опинилися учасниками трагічних подій: придушення селянських виступів, розгонів студентських і робітничих демонстрацій, побиття селян і розстрілів у селах та містах.

Тому у своєму виступі на З'їзді народів 9 вересня 1917 р. представник донців Південно-Західного фронту фельдшер Олександр Долгов наголосив, що козацький рух несправедливо "весь час обвинувачують в контрреволюційності". У дійсності ж "козацтво завше було оборонцем пригноблених і ніколи не накладе кайданів на кого б то не було"³. Ще відвертіше висловився наступного дня інший донець – Карасьов. "Коли тепер зібрані народи скажуть, що в Росії повинна бути федерація, – запевнив він делегатів З'їзду, – то ми, безумовно, будемо боронити федерацію. Даремні всі заходи російського правительства посварити нас зо всіма народами – ми завше будемо не з правительством, а з народами боротись за волю".

Взірцем майбутнього устрою постімперського простору "Рада всіх козачих військ" бачила "демократичну республіку на основі федерації... по прикладу Північноамериканських Штатів". Причому загальнодержав-

ною мовою в ній мала бути російська, "а в межах кожної федеративної одиниці – своя національна мова". Свою ж підтримку козаки задекларували "тільки тим націям, котрі прагнуть федеративного устрою Російської республіки"⁴. Символічним визнанням провідної ролі України у цьому процесі стало вшанування козаками-делегатами низьким поклоном М.Грушевського на останньому засіданні З'їзду народів⁵.

Фактичний перехід рухів за поновлення регіонального самоврядування козацьких військ на спільну з національно-визвольними рухами народів колишньої Російської імперії платформу федерації національно-територіальних автономій був зафіксований в окремій постанові З'їзду народів "Про козацтво". У ній воно вперше визнавалося "самостійною галуззю між народами Російської держави, яка утворилась через особливі обставини історичного буття і має всі права на незалежне існування". Учасники З'їзду зобов'язалися "всіма засобами підпирати змагання козацтва до упорядкування свого життя на основі самоозначення"⁶.

Прагнення самовизначення козацьких територій зростало в міру поширення анархії та посилення впливу більшовиків. Важливою віхою цього процесу стало підписання 20 жовтня 1917 р. у Владикавказі договору про створення "Південно-Східного Союзу Козаких Військ, Горців Кавказу і Вільних Народів Степів". Через 5 днів, як тільки звістка про більшовицький виступ у Петрограді досягла Новочеркаська, О.Каледін оголосив про перейняття військовим урядом на себе усієї повноти виконавчої влади в ОВД "до відновлення влади Тимчасового уряду й порядку в Росії".

26 жовтня 1917 р. О.Каледін запровадив військовий стан у тій частині Донбасу, що входила до складу ОВД, а 2 листопада військовий стан поширився на Ростовський і Таганрозький округи, де чисельно переважало українське населення. Ради робітничих депутатів, професійні та громадські організації там були розпущені, страйки – заборонені. Козачі підрозділи розташувалися у 45 населених пунктах Донбасу. Пробільшовицькі елементи звільнялися з роботи і в адміністративному порядку виселялися за межі ОВД на територію Катеринославщини.

В умовах наростання конфронтації між Військовим урядом О.Каледіна і ленінським Раднаркомом представники робітничих і селян-

ських організацій ОВД та суміжних з нею повітів Катеринославської губернії звернулися із проханнями про захист і допомогу до соціалістичного керівництва щойно проголошеної УНР. Київ опинився у досить делікатному становищі, коли вузькопартійний політизований підхід до справи міг зашкодити державним інтересам союзних відносин із Всевеликим Військом Донським, які ще перебували в зародковому стані.

У середині листопада 1917 р. генеральний секретар праці й член ЦК УСДРП Микола Порш за дорученням Генерального Секретаріату ініціював переговори по "прямому дроту" з Військовим урядом Дону. Вбачаючи причину загострення ситуації в Донбасі в тому, що "робітничі організації та їх виконавчі органи не можуть спокійно й нормально працювати", М.Порш звернув увагу свого співрозмовника – Полякова – на можливість масового переселення невдоволених робітників із Донбасу до Катеринославщини. Це неминуче призвело б до різкого збільшення безробіття, розвалу залізничного транспорту й дезорганізації промислового виробництва на шкоду як УНР, так і Дону. Тому М.Порш попросив Військовий уряд "якнайшвидше в'яснити становище в гірничозаводському районі та зробити негайно заходи, забезпечуючі повну волю діяльності робітничих і селянських організацій".

Поляков назвав єдиною причиною вибіркового запровадження військового стану охорону вугільної промисловості від "анархічних елементів", але пообіцяв передати побажання Києва донському урядові. Водночас представник Військового уряду порадив М.Поршу ретельніше перевіряти провокаційні чутки навколо діяльності О.Каледіна, що далекі від дійсності.⁷

Фактично, сторони погодилися на невтручання у внутрішні справи одна одної при взаємному пропускові військ: донських козачих частин з Південно-Західного й Румунського фронтів на батьківщину, а українізованих формувань – в Україну. Але невдовзі у справу втрутився Петроград: 24 листопада 1917 р. у розмові по "прямому дроту" з генеральним секретарем військових справ С.Петлюрою його більшовицький колега Микола Криленко запитав, "чи пропустить Генеральний Секретаріат через Україну на Дон більшовицьке військо, і просив затримати на Україні всі козачі частини"⁸.

Того ж дня український уряд, заслухавши повідомлення С.Петлюри про переговори з більшовицьким головою, сформулював відповіді на питання М.Криленка. У них наголошувалося, що "конфлікт з Доном треба розв'язати не збройною силою, а порозумінням з донським правительством", а Генеральний Секретаріат "категорично висловлюється проти пропуску війська (більшовицького. – В.М.) на Дон через територію Української Республіки, бо це може викликати криваві сутички на Україні". Водночас уряд УНР "не вважає можливим силоміць затримувати на Україні донців, визнаючи, що демократія козацька має таке саме право вільного переїзду, як і всяка інша демократія". Що ж до порушень громадянських свобод в ОВД, то "Генеральний Секретаріат зносився вже з Каледініним і той погодився негайно їх припинити"⁹.

Саме після цього петроградські більшовики звинуватили Центральну Раду у тасмних переговорах із "реакціонером" О.Каледініним та зраді революції. Генеральний Секретаріат змушений був 30 листопада 1917 р. виступити з офіційною заявою до Раднаркому, в якій повідомлялося про початок переговорів з делегацією "Південно-Східного Союзу" В.Шапкіна щодо організації загальноросійського уряду. І оскільки Київ не визнавав ленінський Раднарком як загальноросійський уряд, він "не вважав справедливим задержувати козацькі військові частини на Україні, коли вони хотіли йти до свого краю". Так само Генеральний Секретаріат не збирається порушувати "свій нейтралітет в боротьбі великоруських більшовиків з донськими козаками" й відмовляється допомагати розпалюванню громадянської війни "пропуском ешелонів на Дон"¹⁰.

Український уряд нагадав Петрограду, що "він перший вступився за робітничі організації в Донській області, над якими з боку козацького правительства було вжито репресій". Того ж дня, 30 листопада 1917 р., Генеральний Секретаріат ухвалив невдовзі відрядити "спеціальну делегацію для остаточного порозуміння" з О.Каледініним, очолити її мав поручик полку імені Б.Хмельницького, член Малої Ради і УСДРП Микола Галаган¹¹.

Таким чином, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат не визнавала за ленінським Раднаркомом права нав'язувати більшовицьку

владу національним і козачим регіонам колишньої Російської імперії, що сформували власні національні й обласні уряди. Саме в цьому, на нашу думку, полягала сутність конфлікту між Петроградом і Києвом наприкінці 1917 р., а не у ворожому ставленні "буржуазної" Центральної Ради до "робітничо-селянського" Раднаркому. Про це йшлося й у відповіді Генерального Секретаріату 5 грудня 1917 р. на сумнозвісний ленінсько-сталінський ультиматум. "Що ж до другого питання про пропуск військових частин через територію Народної Української Республіки, то Генеральний Секретаріат займає цілком певну позицію: він визнає право на самовизначення кожної національності або країни аж до відокремлення"¹².

Треба сказати, що попри суттєві внутрішньополітичні розбіжності з радикально налаштованою Центральною Радою, Військовий уряд Дону свідомо йшов на співпрацю з Києвом, погоджуючись з його провідною роллю в процесі федералізації Росії. Досить добре відомий той факт, що з усіх національних та обласних урядів на постімперських теренах лише Новочеркаськ позитивно відгукнувся на ноту Генерального Секретаріату від 25 листопада 1917 р. про формування загальноросійського однорідно-соціалістичного уряду на федералістських засадах¹³.

Менш відомою є позиція представників Військового уряду Дону (О.Каледін, М.Богасєвський, П.Агєєв) щодо українського питання у так званій Донській громадянській раді, яка була створена у Новочеркаську в середині грудня 1917 р. за участю генералів Михайла Алексєєва та Олександра Лукомського й претендувала на роль всеросійського уряду. Саме завдяки донським представникам у політичній програмі Донської ради збереглися положення про визнання за окремими народами Росії прав на "широку місцеву автономію" й підтримку "прагнень до державного відродження... Польщі, України й Фінляндії"¹⁴.

Однак власне двосторонні стосунки між УНР і Всевеликим Військом Донським формувалися складно, відмінності у соціальній базі правлячих режимів цих держав раз у раз призводили до зайвих непорозумінь і кроків, які можна було витлумачити як втручання у внутрішні справи другої сторони. Так, 12 грудня 1917 р. на засіданні уряду УНР знову розглядалася інформація робітників Донбасу про "великі репресії

Донського правительства", причому дискусія набрала украй гострого характеру й ледве не призвела до рішення про розрив відносин.

Різно критичний тон обговоренню скарги донецьких робітників задав В.Винниченко, який по-більшовицькому звинуватив козаків у "контрреволюційних намірах". Його відразу ж підтримав генеральний секретар пошт і телеграфу, член ЦК УПСР Микита Шаповал, який стверджував, що "козаки, користуючись пасивністю українців щодо подій на Дону в зв'язку з українсько-більшовицькою війною, розвивають чисто каледінські тенденції"¹⁵.

Ще далі пішов генеральний секретар судових справ, член ЦК УСДРП Михайло Ткаченко. Він наполягав на висуненні до Новочеркаська вимог "встановлення політичних свобод і скасування репресій щодо робітників Донецького басейну", а також запровадження "національно-персональної автономії для українського населення". Щоб зробити ці вимоги переконливішими, М.Ткаченко радив "пригрозити припиненням посилки цукру і хліба" на Дон. "Хід подій іде так, що швидко прийдеться нам з Доном боротися", – зробив він безапеляційний висновок.

Заступник генерального секретаря фінансів і давній товариш В.Винниченка по партії Василь Мазуренко таким чином уточнив претензії до Дону: допущення некозацького населення нарівні з козаками до участі у виборах Військового Круга, а у разі незгоди Новочеркаська – "прилучити українські землі, як Ростовського, Таганрозького округів Донщини до України, а для решти українців вимагати національної автономії"¹⁶.

Автор не випадково навів урядові й партійні посади цих учасників дискусії: за своїми службовими обов'язками вони не мали (за винятком В.Винниченка як голови Генерального Секретаріату) жодного відношення до розробки та реалізації зовнішньополітичного курсу УНР, зате були досить знані як активні публічні політики й партійні організатори. Цим і пояснюється неймовірний радикалізм їхніх пропозицій, адже їхнє офіційне висунення означало б ультиматум і, ймовірно, оголошення війни Всевеликому Війську Донському.

На щастя, О.Шульгину, С.Петлюрі й генеральному контролерові, бундівцю Олександрю Золотарьову вдалося остудити гарячі голови своїх колег. Голова зовнішньополітичного відомства УНР спокійно пояснив

присутнім, що "порвати з козаками неможливо, бо тоді Україна буде оточена зо всіх боків ворогами", а генеральний секретар військових справ додав, що розрив стосунків із Доном призведе до ускладнень на фронтах, "де українське військо іде в контакт з козаками". Тому С.Петлюра запропонував "полагодити справи дипломатичним шляхом".

Зрештою, Генеральний Секретаріат ухвалив "пропуск козачих військ на Дон не припиняти" й доручив В.Винниченкові та О.Шульгину "виготовити ноту Донському правительству в справі репресій". Пройшла і пропозиція О.Золотарьова негайно зробити запит уповноваженому Генерального Секретаріату на Дону М.Галагану (він разом із Є.Онацьким тоді ще перебував у Катеринодарі) "про фактичні відносини козаків до українського населення і робітників Донецького басейну"¹⁷.

Треба визнати, що донські козацькі загони під час бойових дій проти більшовиків інколи перетинали кордон УНР і заглиблювалися на її територію, зганяючи злість на місцевому населенні. Зокрема, 16 грудня 1917 р. до Комісії по охороні порядку на Україні надійшла скарга юзівських шахтарів на "утиски і насильства донських козаків, які в числі 600 душ зайшли з пограничного району". Оскільки йшлося про міждержавні стосунки, Комісія передала справу до секретаріату міжнаціональних справ з побажанням, щоб він негайно знісся з донським урядом. У поданні Військовому урядові О.Шульгин попросив "ужити заходів до припинення насиль і утисків з боку Донських козаків, а також до того, щоб козаки не в'їжджали на територію України без відповідної угоди з Українським Урядом"¹⁸.

Останній раз на урядовому рівні проблеми й перспективи відносин УНР та Всевеликого Війська Донського розглядалися 20 грудня 1917 р., а безпосереднім приводом до цього стала необачна заява В.Винниченка у розмові з представниками Київської ради солдатських депутатів про те, що "Українська Республіка швидше буде воювати з Доном, ніж його підтримувати". На закид О.Шульгина про те, що слова голови уряду УНР "зробили дуже прикре вражіння на козаків", той відповів, ніби "козаки на фронті фактично не помагають, вони хочуть іти на Дон і шукають тільки для цього доброго приводу". На думку В.Винниченка, "на Дону фактично організується ре-

кція", з якою УНР доведеться боротися. Голова Генерального Секретаріату запропонував О.Шульгину "роз'яснити козакам, що Українське правительство не бажає вмішуватися у внутрішні справи Дону, поки козацькі тенденції не поширюються на всю Росію"¹⁹.

Запал на урядовому засіданні дещо вгамував М.Порш, який шойно був призначений генеральним секретарем військових справ після відставки С.Петлюри. Він нагадав присутнім, що УНР значною мірою залежить від Дону в імпорті енергоносіїв – кам'яного вугілля, всі заводи з вироблення боеприпасів знаходяться у безпосередній близькості від ОВД, а козаки "мають 250-тисячну армію, з якою боротися дуже трудно"²⁰.

Необізнаний з козацькими справами М.Порш назвав загальну чисельність бездатних донських козаків, розкиданих по фронтах світової та громадянської воєн (а можливо, зробив це зумисне), але наведена чисельність донської армії "заспокійливо" вплинула на урядовців. М.Галаган, повідомляючи про поїздку до Катеринодара й Новочеркаська, лише поставив під сумнів антибільшовицьку спрямованість запровадження військового стану, оскільки донський уряд "під більшовиками... розуміє всіх робітників, а може і всіх не козаків". На думку посланника Центральної Ради, "політика у Донського правительства чисто козацька, кастова", що, зрозуміло, суперечило демократичним засадам УНР²¹.

Наприкінці своєї інформації М.Галаган повідомив Генеральний Секретаріат, що "серед українського населення Таганрозької і Ростовської округи шириться український рух і швидко 59 волостей можуть заявити про своє бажання приєднатися до України". Проте ця сенсаційна заява, якщо судити з офіційного протоколу засідання Генерального Секретаріату, не спричинила жодних емоцій чи реплік. Справжня, а не формально проголошена ультиматумом Раднаркому, війна УНР із більшовицькою Росією та проблема укладення мирного договору з Центральними державами насувалися з катастрофічною швидкістю, тому донські справи автоматично відійшли на задній план.

Про це ж згадував через десятиліття і сам М.Галаган: "Слухали мене мовчки і, здається мені, без особливого інтересу, бо ця справа в той час уже перестала бути актуальною, хоч минуло всього лише два

тижні від того дня, коли нас посилали для переговорів на Кубань та Дон і коли та справа переговорів була чи не найбільш актуальним черговим питанням української політики"²².

Але у письмовому звіті від 25 грудня 1917 р. М.Галаган відверто висловився про ті подробиці подорожі, які замовчав на урядовому засіданні, та які мали принципове значення для подальшого розвитку українсько-донських взаємин. На тлі прагнень основної маси донського козацтва зберегти свої соціально-економічні привілеї та повернути політичне самоврядування він відзначив, що "серед иногороднього населення ширився і зміцнюється нахил до цілковитого відокремлення від козаків та приєднання до України з її дійсно демократичним ладом"²³.

Коли М.Галаган "у делікатній формі" поставив голові донського уряду М.Богаєвському питання, як він "ставиться до національного самовизначення взагалі і з окрема до права на таке самовизначення населення українського на території Донщини", то отримав дещо несподівану, проте категоричну відповідь. "Зріктися права на Таганрозьку та Ростовську округу, – наголосив голова Військового уряду, – коли-б населення цих округив забажало приєднатися до України, донським козакам було-би досить тяжко, а навіть неможливо з огляду на ту ролю і те значіння, яке мають ці округи в економічному житті цілої області"²⁴.

З почутого М.Галаган як один із фундаторів та провідних діячів української соціал-демократії зробив висновок, що "всі військові правительства не стоять на ґрунті тих послідовно-демократичних поглядів що до будування державного життя, яких додержується Генеральний Секретаріат, покладаючи в основу формування крайової влади та встановлення дійсно-демократичного ладу не рівність всіх громадян, навпаки поділ населення на козацький та иногородній елементи"²⁵.

Більшовицька агресія й відступ Центральної Ради та урядових установ із Києва наприкінці січня 1918 р. перервали на певний час українсько-донські міждержавні відносини, але представник "Південно-Східного Союзу і Донського Уряду на Україні" підосавул В.Шапкін залишився у столиці УНР. Збереглися його клопотання до міністра закордонних справ УНР від 28 березня 1918 р. щодо дозволу на користування "прямим дротом", у тому числі для шифрованих телеграм, із донським урядом, а та-

кож на отримання з банків із його "біжучого рахунку коштів без обмеження суми". Всі вони були задоволені урядом УНР²⁶.

Перший досвід налагодження українсько-донських відносин на державному рівні, навіть у формально-юридичних рамках насправді неіснуючої тоді російської федерації, засвідчив визначальний фактор у цій справі ступеню подібності політичних режимів. Соціалістично-народницькому керівництву Центральної Ради й Генеральному Секретаріатові з великими труднощами вдавалося утримувати двосторонні зв'язки у площині спільних військово-стратегічних інтересів протистояння великодержавному й централізаторському курсові більшовицького Раднаркому.

Вузькостановий характер донської демократії, на глибоке переконання політичного проводу Української Центральної Ради, не міг забезпечити культурно-національних прав українського населення Облaсті Війська Донського. А оскільки надання "іногороднім" рівних із козаками громадянських прав і економічних можливостей межувало з ризиком соціального протистояння в регіоні, на що Військовий уряд не міг піти, окреслилася перспектива перегляду східних кордонів Всевеликого Війська Донського на користь УНР відповідно до етнографічного принципу.

2.2. На спільній військово-політичній платформі

На відміну від досить обережної політики соціалістичних урядів періоду Центральної ради щодо налагодження тісних союзницьких відносин з Доном, за доби гетьманату П.Скоропадського, серед усіх новопосталих державних утворень на теренах колишньої Російської імперії, насамперед Всевелике Військо Донське могло претендувати на статус дійсно стратегічного партнера для Києва. Це пояснювалося не лише тим, що з геополітичного погляду Дон зручно прикривав південний схід Української Держави у разі появи більш ніж імовірної загрози для неї з північного сходу, а у випадку відсічі небезпеки з півночі, північного заходу чи заходу Донський регіон перетворювався у природний стратегічний тил і опору України. Географічно Дон до того ж виступав єднальним ланцюгом між Українською Державою та не менш важливою для неї Кубанню й у

разі реалізації ідеї створення Причорноморського союзу був би його логічним завершенням у Приазов'ї.

Не меншої ваги у справі порозуміння та зближення Української Держави та Всевеликого Війська Донського набував внутрішньополітичний чинник – значна подібність суспільних засад режимів "Гетьмана Всієї України" та "Військового Отамана". П.Скоропадському, що планував відродити в Україні козацький стан і зробити його опорою своєї влади, безперечно, імпонував і, до певної міри, слугував за зразок становий устрій Всевеликого Війська Донського. Усунення від влади народницько-соціалістичної Центральної Ради з її претензіями на роль взірцевої моделі представницької демократії на постросійському просторі автоматично розчистило шлях до формування українсько-донського військово-політичного союзу.

Почався він за вкрай драматичних обставин загострення громадянської війни на Дону. Як відомо, більшовикам удалося досить зручно використати для боротьби проти О.Каледіна демагогічно розпропагованих ними козаків-фронтників. Перед лицем військових поразок і неминучого падіння Ростова-на-Дону та Новочеркаська О.Каледін 29 січня 1918 р. склав із себе отаманські повноваження й застрелився. Через два місяці більшовики стратили колишнього главу донського уряду, переконаного прихильника демократизації донських порядків М.Богаєвського. Лише в умовах розчарування козацьких мас більшовицькою політикою та переходу новоствореної Донської армії у контрнаступ, "Круг порятунку Дону" 16 травня 1918 р. у звільненому Новочеркаську обрав Військовим отаманом із широкими повноваженнями генерал-лейтенанта Петра Краснова, а головою донського уряду – старшого брата М.Богаєвського – генерал-лейтенанта Африкана Богаєвського. Саме відтоді Донське козацьке військо офіційно стало йменуватися Всевеликим.

Оскільки на більшу частину Області Війська Донського, включно із Новочеркаськом, тимчасово із стратегічних міркувань увійшли німецькі війська, П.Краснов відразу ж після обрання Військовим отаманом звернувся з листом до імператора Вільгельма II. У ньому він прохав Берлін визнати Дон "аж до визволення Росії від більшовиків самостій-

ною республікою", що керується власними законами, і запропонував установити торговельні відносини через Українську Державу¹.

Другого листа П.Краснов адресував П.Скоропадському, де, покладаючись на "вічну приязнь донських козаків з українцями", висловлював прикрість щодо безпідставних, на його думку, претензій України на Таганрозький округ. Водночас Військовий отаман, по-солдатськи прямодушно, пропонував гетьману тісну співпрацю у справі відбудови "єдиної й неділимої Росії". Своїм послом у Києві П.Краснов призначив генерал-майора Олександра Черячукіна, який і мав передати П.Скоропадському зазначеного листа².

Козацький генерал, що був ознайомлений зі змістом документа, виявив неабияку обачність і політичне чуття. По прибутті до Києва 24 травня 1918 р. він швидко зорієнтувався у ситуації й повідомив П.Краснова, що пропозицію про спільну боротьбу за відродження "єдиної й неділимої" доведеться з листа вилучити. Військовий отаман погодився й натомість доручив своєму послові домагатися від П.Скоропадського офіційного визнання Дону самостійною державою. Таким чином, у загальноросійських справах П.Краснов продовжував лінію О.Каледіна на категоричне відмежування саме від "червоної" Москви в розрахунок на те, що у майбутній найбільшовицькій Росії Всевеликому Війську Донському пощастить зберегти територіальну автономію з огляду на його безперечні заслуги у боротьбі за відновлення "єдиної й неділимої".

Але потреба отримання з України для забезпечення Донської армії військового майна вимагала від новочеркаської делегації швидкого просування переговорів (делегацію очолював генерал-майор Михайло Свечин, і окрім О.Черячукіна до складу делегації також входили промисловці й представники залізничного відомства). Офіційний Київ не заперечував, і, як зазначав Д.Дорошенко, "ген. Черячукін досяг того, що за обопільною згодою Гетьмана і німців Дону були відпущені значні запаси зброї, муніції, набоїв, частиною в кредит, частиною за гроші"³.

Значно складніше пішли справи, коли сторони дійшли питання про офіційне визнання Українською Державою Всевеликого Війська Донського та пов'язаної з ним проблеми визначення українсько-

донського кордону. Щоб уникнути гострих зіткнень сторін на переговорах, П.Краснов удався до дипломатичних хитрощів, порекомендувавши О.Черячукіну використати минулорічну федералістську концепцію Центральної Ради. У директивах Військового отамана зазначалося, що "на місцеву федерацію з Україною можна йти при умові повної автономії, свого отамана, свого війська, своєї мови. Монетна система, шляхи, пошта можуть бути спільні... Донське Військо служить тільки для оборони свого краю і його не можна виводити по-за межі без особливої згоди Великого Круга. Закони свої, але пристосовані до українських, вироблені на Раді спільно".

Але в обмін на такі спокусливі пропозиції П.Краснов вимагав від Києва відмовитися від претензій на Таганрог та Ростов і передати Дону Старобільський повіт Харківської губернії й Слов'яносербський Катеринославської з Луганськом, де були зосереджені кінні заводи й вироблялося військово спорядження. Зрозуміло, що за такої постановки питання розмови щодо федеративного об'єднання залишилися у сфері теоретичних міркувань⁴.

До витоків територіальної проблеми в українсько-донських відносинах автор докладно звертається нижче, але відразу ж слід визнати безпідставними твердження окремих дослідників, нібито за Брестською мирною угодою "до складу Української Народної Республіки включалися Ростовський, Таганрозький і Шахтинський округи"⁵. Загальновідомо, що ст. II договору визначала лише західні й північно-західні кордони УНР з Австро-Угорщиною та майбутньою польською державою.

Тим часом М.Свечин, не добившись поступок від української сторони у політичних справах, повернувся до Новочеркаська і вже звітти 26 червня 1918 р. звернувся з листом до П.Скоропадського, який свого часу був начальником 3-ї гвардійської кінної дивізії, де М.Свечин командував полком. У листі колишній підлеглий докоряв своєму вчорашньому командирові, що попри "приятний прийом", наданий донській делегації у Києві, гетьманський уряд не лише не визнає незалежності Всевеликого Війська Донського, а й ігнорує його владні органи.

М.Свечин звертав увагу гетьмана, що таке становище згубно відбивалося на населенні спірних прикордонних районів, оскільки гальмувало розвиток торговельних, залізничних, поштово-телеграфних та інших від-

носин між обома державами. Особливо складне становище було в Таганрозькому окрузі, де з дозволу німецького окупаційного командування в окремих населених пунктах дислокувалися козацькі гарнізони. Але українські урядові структури без погодження з Новочеркаськом надсилали розпорядження в установи на території округу.

"Без Таганрозького округу, – наголошував М.Свечин, – Війську загрожує економічна смерть і тому відторгнення його від Дону завдасть такого удару козакам, який навряд чи сприятиме спокійному життю між двома сусідами"⁶. Тому донський генерал радив гетьману "покласти кордон там, де він пролягає між адміністративним поділом Катеринославської й Харківської губерній з одного боку й Областю Війська Донського – з іншого"⁷. А щоб розблокувати ситуацію з дипломатичним визнанням Києвом Всевеликого Війська Донського варто було б піти "на визнання Донського уряду, як доконаного факту й вступити з ним в офіційні переговори та переписку"⁸. Водночас М.Свечин у довірливій формі поінформував П.Скоропадського про ініціативу П.Краснова щодо поновлення Південно-Східного Союзу "на твердих началах", що "стане добрим східним союзником Української Держави"⁹.

Виходячи з ґрунтовності листа й важливості розглянутих у ньому питань українсько-донських відносин, можна зробити припущення, що справжнім автором документа (чи натхненником) був П.Краснов, якому з дипломатичного погляду було незручно звертатися до П.Скоропадського, не отримавши від нього відповіді на попередні листи. Очевидно, що донський отаман ішов на поступки, відмовляючись від негайного офіційного визнання донської держави Києвом та претензій на Луганськ і Старобільськ, та водночас закликаючи до компромісу український уряд.

Але П.Скоропадський, що особисто був переконаним прихильником якнайтіснішого українсько-донського союзу, мав зважати на критичне, якщо не вкрай негативне ставлення до такої перспективи широких кіл української громадськості. Невдовзі після зречення від гетьманства він згадував: "Моє становище було у край делікатним. У душі я погоджувався з тим, що провести кордон на зразок Брест-Литовського договору було вигідно, можливо, лише німцям, котрі

мали б замість сусідки Росії вічно бурхливий потік, де їм можна буде фактично розпоряджатися, як їм заманеться... Для нас же мати на фланзі розлючених козаків прямо-таки було б дико. Але українські кола, з котрими я говорив, і слухати нічого не хотіли. Ростов їм потрібен, це буде зв'язок із Кубанню, котра також населена українцями і тому буде належати Україні, і багато ще інших доказів примушували їх бути в цьому питанні непримиренними"¹⁰.

Але не тільки радикальна (українські есери й соціал-демократи) та поміркована (Український національно-державний союз) опозиція гетьманському режиму чинила опір порозумінню з Всевеликим Військом Донським. На нараді "у справі вирішення питання про можливість товарообміну між Українською Державою і Донською областю", яка відбулася під головуванням Д.Дорошенка 9 липня 1918 р., з'ясувалося, що в Раді Міністрів також не всі були готові йти на поступки південно-східному сусідові, навіть в ім'я вищих стратегічних інтересів.

Не кращим чином був сприйнятий той факт, що донські представники відразу ж спробували узяти ініціативу до своїх рук, коли О.Черячукін пов'язав можливість налагодження повноцінних торговельних зносин із фактичним визнанням українською стороною як кордону колишньої межі між Катеринославською губернією та Областю Війська Донського. А голова Ростово-Нахичеванського торговельно-промислового комітету Гольдін додав, що Дон україно потребує українського цукру, вивіз якого був заборонений Києвом¹¹.

Подібна безцеремонність гостей помітно обурила взагалі-то урівноваженого та спокійного міністра торгу і промисловості, в минулому голову Одеського біржового комітету, Сергія Гутника. Він пояснив, що цукор в Україні реалізується за картковою системою з огляду на його нестачу, і вказав, що Новочеркаськ, навпаки, безпідставно заборонив експорт вугілля і металу, які в надлишку на Дону й не знаходять споживача. Таку політику український міністр назвав "оголошенням економічної війни".

Що ж до українсько-донського кордону, то, на думку С.Гутника, він має політичний характер і "всякий час може бути пересунутий". Міністр натякав на добре відомий присутнім факт, що саме начальник штабу німецьких військ генерал-лейтенант Вільгельм Гренер

двома місяцями раніше звернувся до П.Скоропадського з проханням "утриматися від зайняття українськими військами Таганрога чи Ростова, щоб уникнути конфліктів з козаками"¹².

"Де-які продукти ми будемо закупати в тих місцевостях, – з іронією зазначав донським представникам С.Гутник, – які ми вважаємо за свої. На вивіз цих продуктів накладена 5 % оплата – виходить, що ми будемо платити Вам за вивіз з нашої території". Взагалі ж зазначена надбавка до вартості імпортованих з Дону товарів "порушує принцип рівності на ринку споживачів і незалежність економіки від політики"¹³.

Донські делегати не змогли суттєво заперечити чи спростувати позицію української сторони, тому погодилися з висновком, сформульованим Д.Дорошенком. Він зводився до того, що "торг мусить бути вільний, і заборони вивозу, рівно ж як і оплати вивозу, які існують сей час, повинні бути знесені. Виняток... робиться тільки для тих продуктів, для розподілення яких встановлена карткова система"¹⁴.

Як бачимо, навіть ті члени гетьманської Ради Міністрів, яких важко запідозрити в належності до "національно свідомих українських діячів" (В.Винниченко у "Відродженні нації" навіть назвав кадета С.Гутника "україножером"), у своїй роботі понад усе ставили державні інтереси України, а не особисті політичні уподобання чи вказівки "зверху".

Жорстка позиція українського уряду під час зустрічі з донськими представниками пояснювалася й тим, що Новочеркаськ свідомо порушував нейтральний статус Таганрозького округу, не виключено, що за потурання німецького окупаційного командування. За три дні до згаданої наради, 6 липня 1918 р., на ім'я голови Ради Міністрів і міністра праці з Харкова надійшла телеграма від "Обласного союзу Горнотруд". У ній зазначалося, що "у Чистяковський гірничий район Таганрозького округу виїхав козацький загін під командою полк. Маньковського, що оголосив себе начальником району. Побитий начальник робітничого відділу союзу. Розшукуються решта членів правління. Робітниче населення тероризується. Видобуток вугілля, що налагоджувався зусиллями союзу, гине"¹⁵. Повторювалася історія кінця 1917 р. з тією, правда, різницею, що на цей раз виправдати козацький терор відносно робітництва підривною діяльністю більшовиків було неможливо.

Тоді ж МЗС отримало "Меморіал" від громадськості Таганрозького округу з обґрунтуванням доцільності його приєднання до Української Держави. Автори документа нагадали урядовцям, що Ростов і Таганрог з повітами були вилучені у 1883 р. зі складу Катеринославської губернії й передані Області Війська Донського з "легкої руки" імператора Олександра III, хоча Державна Рада більшістю голосів відхилила відповідний законопроект військового міністра. Невизначеність державної належності регіону після приходу німецьких військ обернулася для населення "плачевними" наслідками: порушенням фінансово-грошового обігу та руйнацією кредитної системи, припиненням соціальних виплат і загостренням продовольчої ситуації. Громадськість регіону благала "по можливості швидше вирішити питання про приєднання Таганрога і його Округа до того чи іншого державного утворення. Приєднання ж їх до України викличе, безсумнівно, задоволення величезної маси населення"¹⁶.

Юридично-договірне оформлення українсько-донського союзу, окрім територіальних проблем, торговельних і прикордонних конфліктів, ускладнювалося ще й розпливчастістю державного статусу Всевеликого Війська Донського. Справа в тому, що в оприлюдненій у день обрання П.Краснова отаманом – 16 травня 1918 р. – Декларації зазначалося, що "Військо Донське є самостійною Демократичною Республікою" лише "до утворення єдиної Росії в тій чи іншій формі" (п. 1), тому іншим державам пропонувалося визнати "його права на самостійне існування" також тільки "до часу утворення в тій чи іншій формі єдиної Росії" (п. 6).

Свого часу Центральна Рада відважилася на прийняття IV Універсалу про незалежність УНР від Росії значною мірою саме з огляду на потребу дотримання усіх дипломатичних процедур при укладенні Брестського мирного договору. Тепер Київ, наслідуючи приклад Берліна піврічної давнини, збирався вчинити відповідний тиск на Новочеркаськ, щоб примусити його чіткіше визначити власний статус. Як згадував через кілька років Д.Дорошенко, "дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини. Маючи визначену вже межу на сході, легше було говорити з большевицькою делегацією, умовляючись з нею за гра-

ниці лиш від того пункту, де сходились межі України, Дону й Московщини. Але з другого боку треба було, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною організацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова¹⁷.

17 липня 1918 р. на ім'я П.Краснова було адресовано ноту за підписами Ф.Лизогуба і Д.Дорошенка. У ній вказувалося на вищезазначені недоречності у визначенні державної організації Дону й зазначалося, що її "тимчасовий характер... надзвичайно утруднює можливість вирішити поставлене в 3-му пункті Деклярації питання про встановлення докладних границь між Донським Військом і Україною... можливо скоро і остаточно". Гетьманський уряд висловив побажання, "аби всякі перепони до цього були можливо скоро усунені"¹⁸.

Донський уряд не забарився з відповіддю й уже 20 липня 1918 р. голова Ради керуючих відділами і керуючий відділом іноземних справ А.Богаєвський надіслав листа П.Скоропадському. Донський генерал добре розумівся на тому, кому в Українській Державі належить останнє слово у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, і звернувся не до глави уряду, а безпосередньо до гетьмана.

У листі йшлося про історичну правонаступність самостійного існування Війська Донського від 1570—1645 рр. й наголошувалося, що навіть у разі відродження єдиної Росії Дон "не зрадить Україні своєю дружбою". Але найцікавіше і найголовніше положення документа було сформульоване наприкінці, де стверджувалося, що "утворення єдиної Росії без Дону й України, цих могутніх і самостійних держав з великими територіями і природними багатствами, немислимо". Тому тимчасовий статус донської державності не може бути перепорою до "тісного зближення й нерозривної дружби" з Україною, "незалежно від того, як би не розгорнулись події в майбутньому"¹⁹.

Звичайно, на перший погляд, це положення можна вважати висловом твердого переконання донського керівництва у проросійській орієнтації П.Скоропадського й тимчасовому характері самостійності самого гетьманату. Але навряд чи є сенс робити з генералів-фронтовиків А.Богаєвського і П.Краснова провидців, які могли передбачити "федеративну грамоту" й різку зміну політичного курсу П.Скоропадського на участь у спільній з Доном боротьбі за небільшовицьку Росію. Швидше

за все, глава донського уряду в зручній і доступній йому формі підкреслив провідну роль України серед рандштатів – "окраїнних держав" і спритно переклав на Київ відповідальність за подальший перебіг та результати українсько-донського діалогу.

П.Скоропадський у цій ситуації, як і належить главі держави, узяв ініціативу розв'язання проблеми на себе й після попередніх консультацій із Ф.Лизогубом передав О.Черячукіну згоду на проведення переговорів щодо укладення двосторонньої угоди. "Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажано не лише в смислі торговельному, де він міг допомогти як жировими речовинами і рідким паливом, оскільки зі взяттям Царицина йому відкривалася можливість їх отримати, – пояснював згодом ексетьман свою позицію, – але, що було особливо важливо, це те, що Дон з усіх областей колишньої Російської імперії, звичайно, крім Кубані, котра наполовину заселена українцями, завжди піде назустріч українським національним домаганням"²⁰.

Дипломатичний діалог відбувався на високому державному рівні: Українську Державу представляли прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, голова української делегації на мирних переговорах із РСФРР сенатор С.Шелухин, міністр закордонних справ Д.Дорошенко і товариш міністра торгу і промисловості Володимир Ауербах; Всевелике Військо Донське – повноважний представник О.Черячукін і керуючий відділом торгівлі й промисловості В.Лебедев. Обидві сторони пішли на компроміс, і 7 серпня 1918 р. "Попередня угода", нарешті була підписана, автором її тексту був С.Шелухин.

Вона містила взаємне визнання незалежності й суверенітету сторін (ст. 2), а кордоном між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським встановлювала адміністративну межу між Областю Війська Донського і Катеринославською, Харківською та Воронізькою губерніями, причому "в районі Маріуполя, котрий зостається за Україною, сторони визнали необхідним відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста і порту з їх околицями" (ст. 1). До перемоги над більшовицькою Росією донські війська зі стратегічних міркувань займали залізниці Чертково–Ліски і Ліски–Поваріно (ст. 4).

Принципово важливе значення мала ст. 5, де говорилося, що на території Всевеликого Війська Донського "Українська народність користується всіма правами в області мови, школи і культури нарівні з усіма іншими громадянами, а політичними правами нарівні з усіма громадянами не козацького стану. Такі ж права надаються на Україні Донським уродженцям"²¹. Як зазначав трохи пізніше у своїх спогадах Д.Дорошенко, "ми вважали, що мати українську іреденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення – буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську іреденту"²².

Договірні сторони зобов'язалися не укладати з іншими державами і збройними організаціями угод, "спрямованих на шкоду інтересам одна одної", а також у найближчий час розробити окремі домовленості щодо транзиту, товарообміну, митних тарифів, фінансового обігу, залізничних і поштово-телеграфних комунікацій та створити змішану комісію з урегулювання питань, які торкаються Донбасу в цілях збереження його господарської єдності. Всевелике Військо Донське мало надати Донбасу продовольство і мастильні матеріали, а Українська Держава – ліс і металеві вироби"²³.

Водночас з основним договором була підписана і "Додаткова секретна угода", за якою Київ зобов'язувався "у найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження за приблизним нормальним розрахунком на три корпуси"²⁴.

Таким чином, Українська Держава отримувала стратегічного й потужного військово-політичного союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії, яка ставала усе імовірнішою з наближенням до неминучої поразки Центральних держав. Всевелике Військо Донське здобувало чимало конкретних тактичних вигод, а головне – перше (і єдине) визнання де-юре з боку повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, яким уже була Україна, та можливість отримати від неї фінансово-матеріальну допомогу для спорядження армії. Обидві сторони діставали змогу налагодити повноцінні та взаємовигідні торговельно-економічні відносини, що в перспективі мало не менше значення, ніж військово-політичні аспекти договору.

Реакція різних кіл української громадськості на угоду з Доном була полярною й визначалася їхнім політичним ставленням до гетьманату як форми національної державності, розвівши по різні боки навіть тих, хто перебував в одному таборі за доби Центральної Ради. Соціаліст-федераліст і перший глава зовнішньополітичного відомства УНР, а на той час посол Української Держави у Болгарії, О.Шульгин у листі до Д.Дорошенка вважав, що "комбінація з Доном не погана". "Я з Вами цілком погоджуюся, – наголошував він. – Краще мати доброго сусіда, ніж лишній шматок землі"²⁵.

З іншого боку, "Робітнича газета", орган опозиційної до гетьманату УСДРП, стверджувала: "Невідомо, в яких цілях наш уряд визнав Донську державу і вступив з нею у взаємовідносини. Ще можна було б зрозуміти цей крок, коли б він давав якісь вигоди українській державі в її теперішньому вигляді. Однак і цього немає... Донські реакціонери прагнуть до нової реставрації дореволюційного становища, цеб-то і до поневолення України"²⁶. Останнє зауваження, звичайно ж, було далеким від істини, як і звинувачення гетьмана Українським Національним Союзом у тому, що "безправність українського населення на Донщині являється закріпленою міжнароднім актом"²⁷. Зміст "Попередньої угоди" від 7 серпня 1918 р. свідчить про прямо протилежне.

Підписання українсько-донського договору негайно ж було закріплене офіційним обміном дипломатичними представництвами між Києвом і Новочеркаськом. Уже 10 серпня 1918 р. П.Краснов підписав вірчу грамоту О.Черячукіну в статусі "Отамана Зимової станиці (повноважного посланника) Всевеликого Війська Донського на Україні". П.Краснов прохав П.Скоропадського "всьому тому, що генерал-майор Черячукін буде говорити... вірити, як, ніби це говорив я сам, і надавати йому всілякі привілеї, котрі держава Україна надає представникам інших країн"²⁸. Резиденція О.Черячукіна містилася в Києві по вулиці Трьохсвятительській, 9.

Донський посол особисто імпував українському гетьману, про що П.Скоропадський відверто зізнався у своїх спогадах: "Генерал Черячукін, дуже спокійна, розумна і доброзичлива людина... Я постійно з ним зустрічався і досьгодні не змінив враження, котре склалося у мене про нього, що кращого представника від Дону нам не потрібно було"²⁹. 28

вересня 1918 р. О.Черячукін у Гетьманському палаці вручив П.Скоропадському свою вірчу грамоту й від імені донського уряду та війська висловив українським керівникам вдячність за те, що вони "сміливо, не лякаючись можливих ударів, не боячись політичних ускладнень... першими визнали Дон достойним вийти на арену самостійної державності, ... подали матеріяльну поміч, ... сприяли урегулюванню й утворенню тих обіцяючих скоріший мир добросусідських та нормальних відносин з німцями, які встановились тепер"³⁰.

Тимчасовим Надзвичайним представником Української Держави на Дону 2 вересня 1918 р. було призначено урядовця вищого рангу і відомого громадсько-політичного діяча, члена Ради МЗС М.Славинського³¹. Консульським агентом I розряду в Новочеркаську з 16 серпня 1918 р. став Володимир Мищенко³².

У виступі українського посла в Новочеркаську на засіданні Військового круга (П.Христюк помилково вважав, що це був Костянтин Середін, але той отримав призначення міністром-резидентом лише 1 листопада 1918 р.³³) з гетьманською грамотою був дещо несподіваний зворот. У документі йшлося про те, що коли "проміне тяжке лихоліття і настануть ясні дні", "тихий Дон зіллється з Україною, що навіки зміцнить між ними братерські почуття й єднання в боротьбі з ворогом"³⁴.

Можливо, П.Скоропадський натякав на інтегруючу роль України на постросійському просторі, хоча в Новочеркаську такі слова могли витлумачити як згоду Києва на участь у відбудові "єдиної й неділимої". Не виключено й те, що у гетьмана окреслилися далекосяжні плани щодо проголошеного наприкінці серпня 1918 р. у Новочеркаську "Донско-Кавказького союзу" за участю Всевеликого Війська Донського, Кубанського, Астраханського і Терського козачих військ та "Союзу горців Північного Кавказу". Це федеративне об'єднання мала очоловати Верховна рада з Отаманів військ, а серед призначених нею міністрів передбачався й міністр у справах іноземних зносин. Показово, що А.Денікін украї негативно поставився до створення "Донско-Кавказького союзу", вбачаючи у ньому вияв прагнення до подальшого розчленування Росії.

Тим часом офіційне визнання Києвом Всевеликого Війська Донського та встановлення з ним дипломатичних відносин відразу ж було використано українською делегацією на мирних переговорах із ра-

дянською Росією. Адже делегація Х.Раковського-Д.Мануїльського наполягала на проведенні українсько-російського кордону таким чином, що "одрізувалося б до Росії углю 65 % і весь антрацит", частина Вовчанського і Старобільський повіти Харківської губернії, Слов'яно-сербський і східні волості Бахмутського повітів Катеринославської мали відійти до РСФРР³⁵. Таким чином, опозиційний Український Національний Союз, не володіючи повною інформацією про перебіг українсько-російських переговорів, глибоко помилявся, стверджуючи у згаданій резолюції від 30 серпня 1918 р., ніби "умови про кордон, прийняті цією попередньою згодою (з Доном. – В.М.), менш сприятливі, ніж ті умови, які були виставлені російським урядом"³⁶. Апетити Кремля помітно перевершували найоптимістичніші сподівання П.Краснова, від яких він, до того ж, швидко відмовився.

15 серпня 1918 р. С.Шелухин виступив на спільному засіданні політичної комісії із заявою про визнання "Республіки Всевеликого війська Донського за суверенну державу" та підписання з нею, "як з суб'єктом міжнародного права, договору про обопільні державні межі". Тому українська сторона запропонувала делегації РСФРР вести переговори про кордони лише від Вигоновського озера до Новохоперська, де починався кордон із донською державою³⁷. 24 серпня 1918 р. цю декларацію було повторено на пленарному засіданні українсько-російських делегацій.

Як наслідок на зібранні спалахнула гостра дискусія, Х.Раковський наполягав, що влада П.Краснова "виявилася не результатом боротьби, а певних військових обставин, і аж ніяк не результатом виразу організованого свідомого волевиявлення самого Донського населення". При цьому він явно ігнорував загальновідомий факт, що сама РСФРР виникла внаслідок державного перевороту і встановлення диктатури більшовицької партії, а не вільного волевиявлення населення Росії на Установчих зборах.

Більшовицька делегація звинувачувала українську сторону в порушенні норм міжнародного права і міжнародних договорів, оскільки остання раніше Військового круга Дону, який мав зібратися лише 28 серпня 1918 р., заздалегідь визнала владу П.Краснова і відокремлення Новочеркаська від Москви. Х.Раковський і Д.Мануїльський розцінили

підготовку й підписання українсько-донського договору як втручання Києва у внутрішні справи РСФРР, закидаючи Україні, що вона не мала права визначати міжнародний статус окремих частин Росії³⁸.

Укладення українсько-донської угоди було зручно використано Х.Раковським для того, щоб завести переговорний процес у глухий кут і виграти час для підготовки нової агресії проти України. 31 серпня 1918 р. С.Шелухин повідомив Раду Міністрів, що Х.Раковський "висловив свою згоду на продовження праці лише в комісії по товарообміну, позаяк ця комісія утворена для переведення договору про перемир'я від 12 червня с.р., що ж торкається комісії політичної та фінансово-розрахункової, то праця їх зостається припиненою до вирішення принципового питання про визнання Донської Республіки"³⁹.

А. 10 вересня 1918 р. Х.Раковський оприлюднив декларацію, в якій наголошувалося, що "визнання Україною так званої Донської Республіки і її відмова встановити у погодженні з російською мирною делегацією свій південно-східний кордон... є прагненням перегляду Брест-Литовського договору, укладеного між Росією й центральними державами". Аргументуючи свою позицію, керівник більшовицької делегації відкинув можливість застосування принципу самовизначення щодо Області Війська Донського, на який часто посилалася українська делегація, оскільки "Донська Республіка дивиться на своє самостійне державне існування не як на самоціль, а як на тимчасовий засіб для створення єдиної невідомої Російської монархії з уключенням до неї й України"⁴⁰.

Останнє зауваження було вкрай болючим для української сторони, заперечити чи спростувати його було майже неможливо. Але стосовно звинувачень у порушенні Брестського мирного договору, делегація С.Шелухина вважала їх безпідставними, оскільки ця угода не містила гарантій непорушності й цілісності тієї території колишньої Російської імперії, що перебувала під більшовицькою владою. Та й сама російська делегація у декларації від 25 травня 1918 р. чітко зазначила, що під юрисдикцією Раднаркому РСФРР перебувають лише ті регіони, на яких діє влада робітничо-селянських рад⁴¹. Тому, за логікою, з відокремленням від більшовицької Росії Всевеликого Війська Донського як самостійного державного утворення радянська

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

влада на його території скасовувалась і підстав для продовження переговорів України з РСФРР про кордони в Донській області не було.

Гострі дебати на українсько-російських переговорах навколо державно-правового статусу Облaсті Війська Донського жодним чином не відбилися на розвиткові повномасштабних відносин між Києвом і Новочеркаськом. Вони спиралися на низку докладно розроблених двосторонніх угод: "Тимчасову угоду про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Облaсті Війська Донського" від 31 серпня 1918 р.; "Тимчасову угоду про перевіз у простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою" від 2–5 вересня 1918 р.; "Тимчасову угоду про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави" від 7 вересня 1918 р.; "Умову між правительствами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно поштово-телеграфних зносин" від 18 жовтня 1918 р.⁴²

Найважливішою з економічних угод був "Договір про спільне регулювання питань, дотикаючих Донецького басейну", підписаний у Києві 18 вересня 1918 р. директором Департаменту торгівлі й мореплавання Всевеликого Війська Донського Юрієм Зіловим, директором Експлуатаційного департаменту Іваном Вознесенським, товаришем міністра торгу і промисловості Української Держави В.Ауербахом і товаришем міністра шляхів сполучення Андрієм Лукашевичем.

Сторони домовилися створити на паритетних засадах постійну Дно-Українську комісію у справах донецького палива з місцем перебування у Харкові. Вона мала "розглядати у цілях погодження загальні питання, що стосуються видобутку, розподілу торгівлі, споживання й перевезення донецького мінерального палива" (ст. I). Уряд донської держави брав на себе зобов'язання забезпечувати Донбас продовольством і мастильними матеріалами, а Україна – лісовими й вибуховими матеріалами та металічними виробами (ст. IV).⁴³

Наприкінці жовтня 1918 р. донський уряд призначив постійними членами комісії гірських інженерів Павла Нікішина, Володимира Сакочича та Павла Шелякіна і надзвичайними – інженерів Венедикта Жолковського й Леоніда Семянікова та директора Експлуатаційного

департаменту І.Вознесенського. З української сторони на засіданні Ради Міністрів 5 листопада 1918 р. постійними членами комісії були затверджені член Ради міністерства торгівлі і промисловості Віктор Гаєвський, інспектор експлуатації залізниць Микола Дьяков та товариш міністра фінансів Борис Матусевич, а надзвичайними – член Ради міністерства торгівлі і промисловості Олексій Мономахов, директор Департаменту палива та металу Ростислав Ранов і товариш міністра шляхів сполучення А.Лукашевич⁴⁴. Набагато вищий рівень українського представництва у змішаній комісії, безперечно, свідчив про наміри Києва визначальним чином впливати на економічне використання природних багатств Донбасу в інтересах Української Держави.

Зі свого боку, в боротьбі з більшовицькою Росією Новочеркаськ активно використовував економічний потенціал Української Держави для зміцнення своєї обороноздатності. Наприклад, 5 жовтня 1918 р. А.Богаєвський звернувся до Д.Дорошенка з проханням посприяти негайній відправці "на допомогу Дону" 150 верст рельсів із відповідною кількістю кріплень, 50 стрілок, 200 вагонів і 15 потягів для колії у 750 мм. Ці засоби мали бути використані для забезпечення транспортування козацьких військ у північних округах Всевеликого Війська Донського⁴⁵.

Однак відносини між Українською Державою і Доном аж ніяк не можна назвати безпроблемними, особливо там, де йшлося про становище українського населення в цьому регіоні та митну політику. 16 жовтня 1918 р. консульський агент В.Мищенко доповідав Д.Дорошенку, що на Дону "становище українців дуже скрутне". За видані консулом посвідчення громадян Української Держави місцевих українців "ледве не порозстрілювали". Справа дійшла до того, що почастишали випадки виселення українців з Донщини "по однім тільки наклепам, що вони більшовики", майно виселених конфіскується. У Ростовській поштово-телеграфній конторі зібралось 1,5 млн. карб., переведених з України фізичним і юридичним особам, "пошта розсилає повістки, але грошей не віддає". Усі подання В.Мищенка донському урядові в цих справах залишалися без відповіді⁴⁶.

Рівно через місяць, 16 листопада 1918 р., МЗС Української Держави зробило офіційний запит донському послу О.Черячукіну⁴⁷, але

з огляду на розгортання антигетьманського повстання Новочеркаськ залишив його без уваги.

Треба зазначити, що швидке зближення Києва і Новочеркаська не викликало особливого захоплення в середовищі українських державних службовців середньої й нижчої ланки, які небезпідставно побоювалися, що, зрештою, Дон буде використаний Добровольчою армією А.Денікіна як плацдарм для відбудови "єдиної й невідлимої" Росії. Так, 18 жовтня 1918 р. на адресу відразу чотирьох міністерств – шляхів, військового, внутрішніх і закордонних справ – надійшла з Луганська вкрай роздратована телеграма "поза всякою чергою" від кордонного комісара міністерства шляхів М.Свергуна. У ній говорилося, що 6 жовтня 1918 р. керуючий залогою догляду ділянки Луганськ–Вергунки не пропустив на Дон 26 вагонів з майном Катеринославського авіаційного парка. Причому кордонний комісар стверджував, що на вивіз цього майна з України "не було представлення і ніяких прав від українського уряду".

Але через два дні ешелон "був силою вивезений на Дон". Розлючений цим інцидентом М.Свергун запитував у високого київського начальства вказівок і вимагав "підкреслення авторитета української влади перед представниками Дона, аби останні знали, що вони на Україні, а не на Дону, що я і мої співробітники істнуєм на залогах не для того, щоб нам всякий доброволець Дона наносив образи, а задля того, щоб нам турбуватися за добробут Української Держави"⁴⁸. Департамент чужоземних зносин МЗС надіслав відповідне подання О.Черячукіну, але відповіді на нього не надійшло. Найімовірніше, постачання на Дон авіаційного майна відбувалося в рамках реалізації "Додаткової секретної угоди" до українсько-донського договору.

Але сумлінні й патріотично налаштовані українські митники та прикордонники чинили перепони вивозу на Дон і суто "мирної" продукції. Зокрема, 24 жовтня 1918 р. керуючий відділом торгівлі й промисловості донського уряду В.Строганов звернувся до О.Черячукіна з проханням увійти у зносини з МЗС Української Держави щодо "встановлення вільного пропуску через станцію Штерівка продовольчих вантажів, спрямованих на адресу заводських підприємств і їхніх Продовольчих комітетів". Звертання донського мі-

ністра було спричинено телеграмою Ради з'їзду гірськопромисловців Півдня Росії, в якій повідомлялося, що "чинами Української митниці при станції Штерівка затримуються вагони взуття, хліба, цукру й фуражу, котрі йдуть на адресу Боково-Хрустальського Продовольчого комітету для потреб гірськоробітників цього району"⁴⁹.

О.Черячукін у відповідному поданні на ім'я міністра закордонних справ України додав від себе, що "це вже не поодинокий випадок даремного затримання прикордонною сторожею товарів, які йдуть на територію Всевеликого Війська Донського". Тому повноважний посланник прохав міністра віддати розпорядження "прикордонній сторожі Української Держави не чинити перешкод товарообміну, котрий і так туго налагоджується, не дивлячись на побажання дружніх стосунків Урядів України і Дону"⁵⁰.

А 13 листопада 1918 р., тобто ще до початку антигетьманського повстання, О.Черячукін змушений був звернутися до українського МЗС з проханням дозволу особисто увійти у зносини "з Отаманом Вербицьким, комендантом м. Єлизаветграда і головою союзу робітників м. Єлизаветграда і пред'явити їм вимогу, як Отаман Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського (повноважний посланник), щоб вантажі, призначені Дону, негайно були відправлені за призначенням". Департамент чужоземних зносин надіслав відповідну телеграму до Єлизаветграда і не заперечував проти безпосередніх контактів донського посла з отаманом Вербицьким⁵¹.

Тим часом неминуча військова поразка Німеччини (Болгарія і Туреччина до листопада 1918 р. уже вийшли з війни, Австро-Угорщина розпалася прямо на очах), непоступливість Антанти в питанні визнання Української Держави й підготовка політичної опозиції до скликання Національного Конгресу, що мав усунути гетьмана від влади, підштовхували П.Скоропадського до тіснішого зближення з Доном і через нього – з білим рухом, навіть ціною проголошення федерації з майбутньою небільшовицькою Росією.

Пояснюючи різку зміну своєї офіційної позиції в українському питанні, П.Скоропадський писав у спогадах: "Я ж усвідомлював, що для того, щоб Україна мала право на існування, щоб вона мала дійсно світове значення, недостатньо було старатися захищатися у своїх кордо-

Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії

нах, а усяке прагнення ширшої політики вважати ледве не зрадою України. Українці були проти допомоги Дону, проти ідеї витіснення більшовиків із Великоросії, коли єдине, що могло дійсно зацікавити всі країни Entente-и в ідеї України, саме була б боротьба з Радянською Росією далеко за межами України. Тільки це й могло в очах світу і в очах великоросів примирити їх із новою народжуючоюся українською державністю⁵². Можна погоджуватися з таким підходом до справи чи засуджувати його, але він мав певні підстави для існування.

1 листопада 1918 р. українська Рада Міністрів ухвалила постанову про відкриття у Всевеликому Війську Донському посольства 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом генерал-майором Костянтином Середіним, гетьман затвердив її через п'ять днів. До складу посольства було призначено Романа Сурина (секретар), Степана Кузика (перекладач), а також позаштатних урядовців – Миколу Мандрику і сотників Василя Полюшкіна та Володимира Попова⁵³. На утримання посольства до кінця 1918 р. уряд асигнував 27333 карб. 32 коп.⁵⁴ Показово, що донський посол в Україні тоді ж був підвищений у військовому званні до генерал-лейтенанта, яке мали сам Військовий отаман П.Краснов і голова донського уряду А.Богаєвський.

3 листопада 1918 р. на невеличкій залізничній станції Скороходово між Полтавою і Харковом П.Скоропадський таємно зустрівся з П.Красновим. "Ми вирішили, – згадував екс-гетьман, – енергійно один одному допомагати в боротьбі з більшовиками, Україна йшла на широку допомогу і грошима, і військовим спорядженням"⁵⁵. У привітальній промові донський отаман на radoшах необачно обмовився, що "тепер, коли в братній єдності сидимо ми з Вами за одним столом, гадається мені, що це початок того великого, що Ви маєте довершити"⁵⁶.

Роздрукована харківськими газетами з подання П.Краснова його промова була сприйнята громадськістю як те, що П.Скоропадський узяв на себе ініціативу у відродженні "єдиної й невідимої" Росії. Оприлюднення ж 14 листопада 1918 р. "Грамоти Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України" із твердженням, що Україні "першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінечною метою буде відновлення Великої Росії", остаточно позбавило П.Скоропадського решток суспільної довіри й чима-

лою мірою забезпечило успіх антигетьманського повстання під проводом Директорії. Жодне із сподівань гетьмана, пов'язаних з цим горезвісним кроком, не виправдалося. "Через кілька днів після появи грамоти, – з гіркотою згадував П.Скоропадський, – великоруські кола вже ніякої України зовсім не визнавали"⁵⁷.

Антигетьманське повстання, що почалося в Білій Церкві 16 листопада 1918 р. й миттєво охопило Україну, унеможливило проїзд посла К.Середина до Новочеркаська. Коли увечері 17 листопада він виїхав з Києва через Полтаву на Лозову, остання, як і Харків, уже були в руках повсталих. "Повсюдно на шляху слідування мого поїзда, – доповідав К.Середін міністру закордонних справ Г.Афанасьєву, – комісаром (головним комісаром Слобідських залізниць. – В.М.) було розіслано наказ не пропускати мого поїзда на Дон, улаштувавши з цією метою аварію поїзда шляхом вибуху його чи ж випуску назустріч порожнього потяга". Посол повернувся з Костянтинограда до Полтави, але і звідти змушений був утікати перед наступом повстанців, залишивши посольський вагон з особистими речами і грошима⁵⁸.

У відчаї від успіхів антигетьманського повстання Рада Міністрів під головуванням Сергія Гербеля 7 грудня 1918 р. зобов'язала МЗС "прохати Отамана Всевеликого Війська Донського ген. Краснова надати допомогу у справі визволення м. Харкова і Харківської губернії від повстанців"⁵⁹. А 11 грудня 1918 р. Дипломатичний відділ сповістив О.Черячукіна, що "з боку МЗС немає перешкод до охорони Русько-Бельгійського заводу (в Єнакієво. – В.М.) озброєною силою Війська Донського, на умовах, ... що Русько-Бельгійське Товариство прийме на себе усі видатки по содержанию цієї охорони"⁶⁰. Але отаман П.Краснов, звичайно, не міг урятувати цілком дискредитований в очах населення України режим П.Скоропадського, та й не збирався цього робити, оскільки Донська армія уже півроку як безуспішно намагалася взяти Царицин.

Після відречення П.Скоропадського від влади та перемоги антигетьманського повстання генерал-лейтенант О.Черячукін ще якийсь час залишався в Києві й навіть увійшов 16 грудня 1918 р. у офіційні зносини з комісаром МЗС УНР з приводу спроб реквізиції 600 пудів посольського бензину та обеззброєння 9 козаків його охорони⁶¹. Ми-

кита Шаповал тоді розпорядився видати "охоронний лист на бензин", а Дипломатичний відділ 21 грудня звернувся до начальника штабу Осадного корпусу отамана Андрія Мельника з проханням "в цілях уникнути зайвих непорозумінь дипломатичних" повернути донському посольству відібрану у козаків зброю⁶². Через три дні осавуя штабу Осадного корпусу сотник Михайло Матчак повідомив МЗС, що його клопотання виконано⁶³.

Збереглися і звернення О.Черячукіна до МЗС у справі арешту республіканською владою окремих донських офіцерів, які, на переконання посла, не брали участі в бойових діях проти армії УНР на боці гетьмана. Це переконливо спростовує поширену серед істориків думку, ніби Директорія УНР відразу ж опинилася у стані конфронтації із Всевеликим Військом Донським. Найімовірніше, О.Черячукін, як і решта іноземного дипломатичного корпусу, залишив Київ наприкінці січня 1919 р. з огляду на загрозу захоплення столиці УНР більшовицькими військами.

П.Краснов, утративши підтримку з боку П.Скоропадського, не зміг довго чинити опір централізаторській політиці А.Денікіна, відмовився від "Доно-Кавказького союзу" і 8 січня 1919 р. погодився на підпорядкування командувачеві Добровольчою армією. 19 лютого 1919 р. в результаті нездоланих суперечностей із А.Денікіним П.Краснов склав повноваження Військового отамана і виїхав до Німеччини. Уже в еміграції він із гіркотою писав: "До 15 серпня 1918 р.... більшовиків не було на донській землі, і не втрутяться у справи Війська генерал Денікін і союзники, може бути, і зараз Військо Донське існувало на тих же засадах, як існує Естонія, Фінляндія, Грузія – існувало окремо від радянської Росії"⁶⁴.

До сьогодні абсолютна більшість вітчизняних дослідників, як і свого часу майже всі науковці з емігрантського середовища, за винятком таких поодиноких прибічників гетьманату П.Скоропадського, як Д.Дорошенко, критично ставиться до співпраці між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським. Особливе неприйняття викликає секретна військова допомога гетьманату Дону, що прямо чи опосередковано сприяла зміцненню потенціалу Добровольчої армії А.Денікіна – запеклого ворога української державності⁶⁵.

На наше ж переконання, українсько-донське зближення було не до кінця реалізованим стратегічним партнерством двох близьких за політичним ладом держав, яке до того ж мало змістовну історичну традицію. Київ і Новочеркаськ однаковою мірою прагнули до укладення ефективного військово-політичного союзу, вбачаючи у ньому не лише запоруку реалізації очевидних вигод економічної співпраці, а й надійну гарантію збереження державності України й Дону (навіть на автономістсько-федералістських засадах) у надзвичайно несприятливих міжнародних обставинах завершення Першої світової війни та загострення громадянської війни в Росії. Саме цим пояснюється взагалі-то невласлива для гетьманату поступливість у територіальних питаннях перед Всевеликим Військом Донським – єдиним на той час вагомим проукраїнським "партнером" у суспіль ворожому великоросійському таборі.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА І КУБАНЬ

3.1. Українська революція і дилема кубанського суверенітету

Як і поліпшення українсько-донських відносин, налагодження якомога ближчих і тісних союзницьких відносин із Кубанню було завданням з розряду першорядної ваги для Києва протягом усього періоду боротьби за утвердження національної державності та незалежності. Це зумовлювалося, головним чином, історико-етнографічними особливостями регіону, який багатьма провідними ідеологами й діячами вітчизняного визвольного руху розглядався як невід'ємна складова частина майбутньої Соборної України. Зокрема, у складеному М. Міхновським улітку 1905 р. "Основному законі "Самостійної України" Спілки народу українського" Чорноморська Україна, як тоді серед інтелігентського загалу іменувалися населені українцями райони Північного Кавказу, називалася серед дев'яти "вільних і самоправних земель" національної державності¹.

На перший погляд, зарахування Кубанського регіону до східноукраїнських земель, що повинні були увійти до осередку національної державності, мало під собою суттєві підстави. Як відомо, у 1792 р. розпорядженням імператриці Катерини II Чорноморське козацьке військо, створене п'ятьма роками раніше з колишніх запорожців, було переселено на Правобережжя Кубані. Щоправда, невдовзі виборний козацький устрій там був ліквідований (на відміну від сусідніх Донського і Терського козацьких військ), курені перетворені у станиці, а в 1860 р. Чорноморське козацьке військо було об'єднано з етнічно російським лівобережним Кавказьким лінійним козацьким військом у Кубанське козацьке військо. У 1896 р. прибережна смуга Чорного моря царським указом була відокремлена від Кубанської області й названа Чорноморською губернією (центр – Новоросійськ), але адміністративно вона й надалі підпорядковувалася кубанському наказному отаманові.

До початку ХХ ст. українці Кубані не мали жодних зв'язків із Наддніпрянщиною, тому, хоча і зберегли майже незасміченою прадідівську мову, вживали її виключно в побуті й не ототожнювали

себе у національному відношенні з "малоросами" чи "українцями" історичної батьківщини. Лише зі створенням у Катеринодарі в 1902 р. за участю Симона Петлюри й Прокопа Понятенка Чорноморської вільної громади Революційної Української Партії (РУП) кубанські землі стали об'єктом уваги української національно-революційної інтелігенції, а згодом і діячів кооперативного та просвітницького руху. Але до Лютневої революції 1917 р. пройшло надто мало часу, щоб українська державницька ідея набула якогось помітного поширення на Кубані.

Зате гасло козацького автономізму відразу ж набуло великої популярності серед Кубанського війська. Проте, як і в Області Війська Донського, на Кубані козацтво (україномовні чорноморці й росіяни-лінійці) становило меншість населення – 42,9 %, але йому належало 78% земельних угідь. Це спричинило поділ населення Кубанської області на два ворожі політичні табори – козаків та "іногородніх", серед яких українці становили близько 80 %. Уже на першому ж засіданні сформованої 17–21 квітня 1917 р. у Катеринодарі Кубанської військової ради було прийнято рішення про невідчужуваність належних козацтву земель. Військовим отаманом тоді кубанці обрали полковника-росіянина Олександра Філімонова.

Драматична боротьба за автономію Наддніпрянської України під проводом Центральної Ради, безперечно, викликала ширі симпатії на Кубані. До того ж 8 квітня 1917 р. на Українському національному конгресі в Києві до загальноукраїнського парламенту від Кубані були обрані голова зібрання, відомий організатор кооперативних і громадсько-просвітніх установ у регіоні, директор банку в Новоросійську Степан Ерастів та "артільний батько", присяжний повірений Микола Левитський². А 30 липня 1917 р. Чорноморська Українська Рада провела в Новоросійську з'їзд "українських громадських діячів та представників української людності Чорноморської губернії", на котрому було всебічно обговорене питання її "приєднання до України"³.

На З'їзді народів 12 вересня 1917 р., який проходив у Києві, при обговоренні питання про майбутній федеративний устрій Росії член Центральної й Малої Рад від УПСФ Макар Кушнір зазначив, що "коли прийняти проект великих штатів з автономіями країв всередині-

ні їх, тоді б до штату України могла б прилучитись і Кубанщина, при бажанні її людності"⁴. Проте ані на з'їзді, ані після його завершення протягом осені 1917 р. проблема встановлення державного зв'язку між Україною й Кубанню офіційно Києвом не піднімалася. Лише на початку грудня член Центральної Ради М.Галаган, готуючись до поїздки в Катеринодар для переговорів з керівництвом "Південно-Східного Союзу" щодо формування загальноросійського федеративного уряду, отримав від О.Шульгіна завдання "вияснити окремо й спеціально становище кубанського уряду"⁵.

На той час на Кубані сталися важливі політичні зміни, що мали далекосяжні наслідки. В умовах наростання загрози більшовицького перевороту 7 жовтня 1917 р. Кубанська військова рада проголосила себе крайовою, обрала зі свого складу постійно діючий парламент – Законодавчу Раду і сформувала відповідальний перед нею уряд на чолі з відомим діячем українського соціал-демократичного руху початку ХХ ст. Лукою Бичем. Після отримання звісток про захоплення більшовиками влади в Петрограді Крайова Рада, очолювана головою Кубанського кооперативного союзу Микитою Рябоволом, перебрала на себе владні повноваження "до відновлення законного правительств" і поповнила 1 листопада 1917 року військовий уряд представниками "іногородніх", перетворивши його у крайовий.

Але цей компроміс виявився тимчасовим, у середовищі козацтва поглиблювалося розмежування, чимало фронтовиків схилилося до повного зрівняння у правах "іногородніх" з козаками та передачі влади більшовицьким радам. За таких обставин 10 грудня 1917 р. до Катеринодара прибули повноважні представники УНР М.Галаган і керуючий секретаріатом Центральної Ради, український есер Євген Онацький.

Після розмови з головою кубанського крайового уряду Л.Бичем для них "стало більше, ніж очевидним, що поширена серед Українців думка, нібито Кубань є просто собі східньою частиною української землі, є більше-менше ілюзорною і навіть до певної міри шкідливою"⁶. Україномовне населення регіону опинилося розділеним між ворогуючими суспільно-політичними таборами козаків та "іногородніх", українці-члени уряду симпатизували Центральній Раді, представники козаків-лінійців – навпаки.

Тому, як згадував М.Галаган, "про можливість безпосереднього зв'язку Кубані з Україною в тій чи іншій формі Л.Л.Бич висловлювався дуже обережно... В умовах тодішньої кубанської дійсності ця справа в той час ще не могла бути предметом чи змістом практичної політики. На перешкоді тому стояла не тільки неунормованість внутрі-кубанських відносин, але й недосить висока політично-національна свідомість української частини населення Кубані. Любов до України й стихійне почуття не перетворились ще у сформовану свідомість необхідності державно-політичної єдності, хоча початкові елементи такої свідомості без сумніву уже народжувались"⁷.

Зустріч М.Галагана і Є.Онацького з Військовим отаманом О.Філімоновим 11 грудня 1917 р. "носила характер чисто офіційного акту". Усі запитання щодо напрямку кубанської політики полковник делікатно переадресовував присутньому при розмові Л.Бичу. "В даному разі, – зізнався М.Галаган, – якось мимоволі закрадалась думка, чи не є причиною такого занадто здержливого поступування Отамана-росіянина-лінейця – та обставина, що на авдієнції у нього була українська делегація"⁸.

Навпаки, голова Крайової Ради М.Рябовол, пов'язаний у минулому з українськими нелегальними революційними організаціями, добре орієнтувався в подіях на Великій Україні й "висловлював побоювання, чи будуть у стані нечисленні кадри української свідомиї й політично вихованої інтелігенції опанувати й повести за собою стихійно-зворушені національною й соціальною боротьбою маси українського народу. Радів успіхам цієї боротьби й висловлював свої бажання дальших успіхів визвольних змагань України". Але в питанні українсько-кубанського державного зближення М.Рябовол, як і Л.Бич, особливого ентузіазму не висловлював⁹.

Члени Законодавчої Ради Іван Макаренко (він також був заступником голови уряду "Південно-Східного Союзу" та генеральним контролером у кубанському уряді) і Кость Безкровний виявилися відвертішими в розмовах із М.Галаганом. На думку І.Макаренка, "союзницькі відносини Кубані з Україною могли б повстати або наслідком поширення складу вже утвореного союзу шляхом приєднання до нього України, або шляхом виступлення Кубані із Півден-

но-Східного Союзу та заключення окремого союзу з Україною". Навіть теоретично катеринодарський політик не припускав можливості входження Кубані до унітарної УНР як губернії чи області. "Найбільше задовольняючою й відповідною формою можливого їх звязку була б конфедерація двох цих самостійних республік", – запевнив київського представника І.Макаренко¹⁰.

Як зрозумів М.Галаган, "цей погляд був дуже поширений серед козаків-чорноморців і взагалі козачо-кубанської інтелігенції, яка активно вела тоді кубанську політику або йшла в орбіті її"¹¹. Лише під час неофіційної зустрічі з колишнім рупівцем і членом Кубанської Ради К.Безкровним київські посланці дізналися, що в середовищі катеринодарської політичної еліти є течія, яка переконана, що "Українська Центральна Рада повинна б була вважати Кубань за одну з частин цілої української землі і відповідно до того провадити свою акцію так, щоб Кубань стала під повний вплив України і йшла цілком по лінії її політики". К.Безкровний посилався на кубанське представництво в Центральній Раді, що дозволяло "фактично здійснити об'єднання", і наполягав на тому, що оскільки Київ "має великий контингент інтелектуальних національно-свідомих робітників", Україна повинна "частину засобів і робітників віддати Кубані"¹².

Зовні ж делегація УНР мала величезний успіх як серед учасників засідання Крайової Ради 12 грудня 1917 р., так і делегатів Об'єднаного обласного з'їзду козаків, "іногородніх" та горців, який розпочав роботу наступного дня. М.Галаган зазначив у своєму звіті Центральній Раді, що "після заяви голови Правительства про те, що тут присутні послі з України, надзвичайно урочисто вітала ціла Рада, було виголошено "Слава Україні"¹³.

На обласному з'їзді М.Галагану було надано слово відразу ж після виступу Військового отамана О.Філімонова. У своїй промові член Центральної Ради виклав її федералістське бачення майбутнього державного устрою на постросійському просторі й висловив побажання, "щоб вільна Кубань і вільна Україна побачили нове життя, збудоване на принципах демократичної федеративної республіки"¹⁴.

В історії українсько-кубанських відносин за доби Центральної Ради звертає увагу той факт, що жодного разу на її сесіях, чи засі-

даних Малої Ради або Генерального Секретаріату, не розглядалася проблема ставлення до самовизначення населення Кубанської області й Чорноморської губернії та питання дотримання на їхніх територіях демократичних прав і свобод (як це мало місце з Областю Війська Донського). Навіть більшовицький Петроград не згадав бунтівливе кубанське козацтво у своєму сумнозвісному ультиматумі до Центральної Ради від 3 грудня 1917 р.

Але якщо ленінський Раднарком в умовах війни з Військом Донським просто намагався виграти час, то Центральна Рада свідомо оминала дискусійні моменти у стосунках із Катеринодаром. На думку Києва, вже той факт, що кубанські вищі органи влади очолювалися відомими діячами загальноукраїнського визвольного руху (досить указати, що під час навчання в Петербурзі під час революції 1905–1907 рр. Л.Бич входив до керівництва місцевого осередку УСДРП і працював спільно з Василем Мазуренком, Ісааком Мазепою, Миколою Поршем і Симоном Петлюрою), безумовно мав сприяти державному зближенню Кубанської області з Великою Україною на широких демократичних засадах. Таким чином, об'єктивно зумовлена вузькостанова козацька політика Кубанської Крайової Ради опинилася "поза межами" критики соціалістичного керівництва УНР.

До того ж так сталося, що коли Центральна Рада в обозі союзних німецько-австрійських частин на початку березня 1918 р. повернулася до Києва, Кубанська Законодавча Рада, уряд і Військовий отаман разом із нечисленною охороною змушені були залишити Катеринодар. 30 березня 1918 р. у станиці Новодмитрівській керівники Кубанської Народної Республіки (проголошена 1 березня того ж року), опинившись у безвиході, уклали з командувачем Добровольчою армією генералом Л.Корніловим угоду про спільну боротьбу з більшовиками, підпорядкувавши йому свої збройні сили. Після загибелі Л.Корнілова 13 квітня 1918 р. його наступник А.Денікін намагався проводити свою єдинонеділимівську політику без жодного урахування кубанських інтересів, хоча серед особового складу його військ українськомовні козаки-кубанці становили до 80 %.

3.2. Інтеграційні процеси в українсько-кубанських відносинах за гетьманату П.Скоропадського

Аналізуючи обставини взаємин Кубанської Республіки і Української Держави слід мати на увазі, що Катеринодар було звільнено від більшовицької окупації лише 17 серпня 1918 р., а всю Кубанську область – тільки наприкінці жовтня того ж року. Жорстока громадянська війна, результати якої здавалися важкопередбачуваними, диктувала кубанським керівникам потребу порозуміння з гетьманським Кисвом, що полегшувало їм проведення проукраїнської політики. Командування Добровольчої армії у цій ситуації не могло суттєво вплинути на кубансько-українське зближення, оскільки навіть на кінець 1918 р. більше половини денікінських військ становили кубанські козаки-українці.

Гетьманський уряд, за свідченням Д.Дорошенка, на Кубань "дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах"¹. А першим позитивним сигналом для офіційного Києва стало прибуття 28 травня 1918 р. "дуже тямущої", за визнанням П.Скоропадського², делегації у складі президента Кубанської Законодавчої Ради М.Рябовола (голова), його заступника Султана Шахин-Гірея (голова комітету горців), членів Ради К.Безкровного, Петра Каплина і Григорія Омельченка та міністра землеробства Дмитра Скопцова.

На урочистому прийомі делегації 3 червня 1918 р. П.Скоропадський висловив сподівання, що "тепер славні Кубанці підуть разом з молодією Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків". Від імені кубанців С.Шахин-Гірей запевнив українське керівництво в тому, що "обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі"³.

Формально переговори велися щодо надання Україною Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин, а неофіційно "між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до

України"⁴. Водночас на українсько-російських мирних переговорах у Києві представник Чорноморської губернії Андрій Короленко домагався повноправного статусу, щоб відстоювати позицію громадських організацій регіону про приєднання його до Української Держави⁵.

Але тоді справа українсько-кубанського державного об'єднання зірвалася, оскільки Д.Скопцов повідомив про таємні контакти донського представника О.Черячукіна, який, у свою чергу, сповістив кубанський уряд⁶. Звіти делегації надійшла вказівка "не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю"⁷. Уже наприкінці червня 1918 р. з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількасот кулеметів та інші види зброї; подібні поставки здійснювалися регулярно⁸.

П.Скоропадський на початку літа 1918 р. займав вичікувальну позицію у справі державного об'єднання України з Кубанню. Уже після відречення від влади він зізнався, що "цього дуже хотів, але вважав, що з цією справою поспішати не варто. Для мене, по-перше, неясно було, що робиться на Кубані й Чорноморщині, який там дійсний настрій умів стосовно цього питання, по-друге, я думав, що важливіше всього, перш ніж залучати до себе інші області, добитися порядку у себе. Коли це буде досягнуто, то багато областей самі собою до нас прийдуть. Німці, з котрими мені доводилося говорити про це і без котрих я не міг фактично здійснити серйозних військових дій, навесні й на початку літа не мали певної лінії поведінки"⁹.

МЗС Української Держави, як і у випадку з Кримом, фінансувало через відомого книговидавця Степана Ерастова проукраїнську пропаганду на Кубані, консулом туди було відряджено П.Понятенка, який мав широкі зв'язки у місцевих колах іще з дореволюційних часів. Поступово в українському керівництві визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тисячну Окрему Запорізьку дивізію генерал-майора Зураба Натієва, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії. Водночас на

Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого українські війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною¹⁰.

Коли німецьке окупаційне командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням кубанської операції, П.Скоропадський віддав наказ про передислокацію Окремої Запорізької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Водночас у Києві у погодженні з Українським Національним Союзом почалося формування добровольчого Окремого Чорноморського коша для участі в боротьбі проти більшовицької влади на Кубані.

Але, як згадував Д.Дорошенко, "справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидячки бувши в стосунках з Алексеевим (лідер білогвардійського руху і організатор Добровольчої армії. – В.М.) і сприяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексеев швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями"¹¹.

Гетьманський уряд змушений був повернутися до виключно дипломатичних засобів впливу на Кубань: 20 вересня 1918 р. консульським агентом 1-го розряду до П'ятигорська МЗС Української Держави призначив колишнього полковника царської армії, барона Федора Боржинського, який свого часу проходив службу в Кубанському козацькому війську.

Уже 28 жовтня 1918 р. Ф.Боржинський надіслав із П'ятигорська свій перший таємний звіт до Департаменту чужоземних зносин МЗС. Досвідчений військовик відразу ж помітив визрівання конфлікту між кубанським урядом і командуванням Добровольчою армією, що грубо порушувало традиційне козацьке самоврядування й перешкоджало скликанню Військової ради, яка мала прийняти конституцію Кубанської Республіки. Ф.Боржинський вважав, що варто "ско-

ристуватись відповідною хвилею – й вести агітацію, корисну для України не тільки біля Уряду, але й серед верств козацтва"¹².

Активна проукраїнська агітація на Кубані була вкрай необхідна ще й тому, що "Катеринодар зробився осередком руху проти большевиків і на користь відбудови Росії", у місті перебувала французька військова місія з британським відділом, а також представництва кадetskо-есерівського "Тимчасового всеросійського уряду" та "Тимчасового сибірського уряду". Редагована монархістом-чорносотенцем Василем Шульгіним катеринодарська газета "Велика Росія" злісно дискредитувала Українську Державу, намагаючись виставити її як "політичну інтригу, ворожу Антанті", цьому слід було протиставити власний друкований орган. Від великоросійської монархічної реакції у паплюженні гетьманату П.Скоропадського не відставала й українська ліва опозиція, що "не шкодуючи грошей... робить найенергійніші заходи, аби захопити в свої руки вплив на маси"¹³.

Ф.Боржинський прохав у керівництва МЗС негайного виділення 40 тис. карбованців, "аби зразу дати інтенсивний товчок" українській пропаганді на Кубані, Ставропольщині та Чорноморщині. Консул додав, що він приватно "пробував увійти в зносини з військовими дипломатичними представниками Західної Європи, але треба мати реальний ґрунт, котрий був би очевидним"¹⁴.

20 листопада 1918 р. звіт Ф.Боржинського був розглянутий міністром закордонних справ Г.Афанасьєвим, який зазначив у резолюції, що "питання про посилення впливу України на Кубані та засобах для цього має бути обговорене радниками МЗС". Відповідальним за скликання наради міністр призначив старшого радника Отто Ейхельмана¹⁵. Інакше кажучи, надзвичайно важливу справу фінансування української пропаганди й агітації на Кубані було покладено у "довгу шухляду", хоча сума у 40 тис. карбованців не була занадто великою для державної скарбниці. Через тиждень Рада Міністрів без особливих роздумів ухвалила асигнувати Добровольчій армії 10 млн карбованців для боротьби з більшовизмом¹⁶.

Тим часом 29 вересня 1918 р. О.Філімонов і М.Рябовол звернулися до П.Скоропадського з офіційним листом про "призначення до Києва Надзвичайної Місії у складі полковника В.М.Ткачова (голо-

ва), д-ра І.Л.Макаренка, члена Законодавчої Ради, і полковника Євтушенка". Місія мала підготувати й укласти угоди про обмін військовополоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини¹⁷. Як зазначав Д.Дорошенко, неофіційно Місії "було доручено вяснити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною"¹⁸.

19 жовтня 1918 р. місія В'ячеслава Ткачова виїхала до Києва, а вже через два дні відбувся її урочистий прийом гетьманом. На ньому П.Скоропадський без зайвих зауважень висловив сподівання на те, що "кубанське козацтво, яке є прямим нащадком запорожців, зіллється в тісний братерський союз з рідною йому Україною на добро і на славу Кубанського Війська та Української Держави"¹⁹.

Але українсько-кубанський діалог ледве не був зіпсований, коли 26 жовтня 1918 р. на ім'я Д.Дорошенка надійшла телеграма від консула в Новочеркаську В.Мищенка про арешт у Новочеркаську президії Української Чорноморської Ради за приватну вітальну телеграму Національній Раді у Львові з приводу проголошення західноукраїнської держави. Київський консул прохав "заходів увільнення з-під арешту" членів Ради Лук'яненка, Петляра, Резникова, Черепа і Шевцова²⁰. Завдяки оперативному втручанню Катеринодара інцидент було швидко вичерпано.

Делікатність ситуації навколо прибуття до Києва кубанської Надзвичайної Місії зумовлювалася й тим, що в середині жовтня там уже побували представники Чорноморської Української Ради, які домагалися приєднання Чорноморської губернії до Української Держави. Чорноморці пропонували здійснити українсько-німецький десант в околицях Новоросійська, Геленджика і Туапсе, щоб "припинити дальшу організацію російської добровольчої армії, освободити від гнету і вбийств українське населення"²¹. Але німецьке окупаційне командування не дало згоди на проведення цієї операції.

Щоб надати українсько-кубанським зв'язкам вищого статусу й тим самим прискорити хід переговорів у Києві 5 листопада 1918 р. було засновано "Українське дипломатичне представництво на Кубанщині", а 8 листопада 1918 р. наказом гетьмана по МЗС Ф.Боржинський був призначений "міністром-резидентом Української Держави при Кубанському уряді"²².

Уже 13 листопада 1918 р. виконуючий обов'язки директора Українського Державного банку Ігнатович, директор Українських ощадних кас К.Білинський і члени кубанської Місії В.Родіонов та М.Сирейщиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій. Наступного дня товариш міністра внутрішніх справ Української Держави В.Кулябко-Корецький, В.Ткачов і В.Родіонов уклали міжурядову Угоду відносно поштово-телеграфних зносин²³.

Тоді ж, 14 листопада 1918 р., Рада Міністрів Української Держави уповноважила товариша міністра торгу і промисловості Сергія Бородаєвського, товариша міністра фінансів Конрада Замен, товариша міністра шляхів сполучення Андрія Лукашевича і Віктора Кулябко-Корецького провести в Катеринодарі переговори щодо укладення фінансово-економічного договору²⁴. Через два дні А.Лукашевич, В.Ткачов і В.Родіонов підписали в Києві угоду "Про шляхи сполучення", а також Угоду з фінансових питань (з українського боку підпис поставив К.Замен)²⁵. Наступного дня, 17 листопада 1918 р., заручившись обіцянкою українського уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, місія В.Ткачова вирушила до Катеринодара, але українська делегація з огляду на розгортання антигетьманського повстання так і не від'їхала на Кубань.

Але Ф.Боржинський, який ще не знав про призначення його послом, 19 листопада 1918 р. прибув із П'ятигорська до Катеринодара й зустрівся з Л.Бичем. Голова кубанського уряду запевнив київського представника, що "з великою приємністю готовий зараз же визнати тут не тільки Консуля, а і Надзвичайного Посла Української держави, якби тільки він прибув з певним наказом і дипломатичними паспортами". Л.Бич пообіцяв також негайно ужити "заходи перед Комендатурой Добровольної армії, щоб змусити її визнати офіційно Українське дипломатичне представництво на Кубані"²⁶.

У своїй доповіді до МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р. Ф.Боржинський ґрунтовно проаналізував внутрішньополітичне, економічне і військове становище на Північному Кавказі, доводячи потребу відкриття в Катеринодарі українського посольства й торговельної палати, консульств у Новоросійську й Ставрополі та віце-консульства в Туапсе. Окремо дипломат зазначив, що Чорно-

морська губернія, яка "не зазнавала на собі тих русифікаційних експериментів, що мало не добили України... з усієї сили стремить до поєднання з Україною, уважаючи Добровольчу армію, що уживає русифікаційних заходів, ворожою для себе"²⁷.

Ф.Боржинський запевнив МЗС, що "Кубанський Уряд нині опозиційно зостановляючийся до Добровольчої армії, добачає у призначенні українського посла на Кубань змогу опертися на без сумніву приязню до нього і що ще важнійш рідну по крові і традиціям Українську Державу"²⁸. А від зустрічі з військовими представниками союзників – британським капітаном Джексоном і французьким лейтенантом Беньо, які "віднеслися дуже прихильно до перспектив мати військовий контакт з Україною", у Ф.Боржинського склалося враження, що для Лондона бажано утворення буфера між Росією й Західною Європою, "тільки Антанту ображає за велике германофільство України"²⁹.

Не сподіваючись, що в умовах громадянської війни його доповідь вчасно потрапить до Києва й це затягне справу з відкриттям у Катеринодарі українського посольства, Ф.Боржинський особисто, без належного в таких випадках телеграфного дозволу, від'їхав до столиці Української Держави. Дізнавшись там про своє призначення міністром-резидентом при Крайовому кубанському уряді, він телеграмою призначив секретарем українського посольства Костянтина Поливана, що перебував тоді в Катеринодарі.

Вибір виявився надзвичайно вдалим, до повернення Ф.Боржинського К.Поливан устиг побувати у Л.Бича і з'ясувати з кубанським прем'єром докладну програму роботи українського посольства. Глава Крайового уряду наголосив, що політична ситуація "вимагає від Українського Посольства одразу ж почати якомога ширшу й найенергійнішу працю в справі поширення Української Національної і державної ідеї на Кубані", а робота посольства, Крайової Ради й уряду "повинна бути спільною"³⁰.

Серед головних напрямів діяльності українського посольства Л.Бич назвав боротьбу "проти засилля Кубані, Чорномор'я і Ставропольщини Добровольчою Армією", "паралізування чоносотенно-монархічної агітації Шульгина", поширення правдивої інформації про боротьбу кубанського козацтва та військово-політичну ситуацію

в регіоні, "поширення відомостей про глибоке співчуття України щодо самостійності Кубані", "привернення симпатії Європи і Америки до самостійної Кубанської течії"³¹. К.Поливан від себе додав до програми посольської роботи "оборону прав українців, що живуть на Кубані, Ставропольщині і Чорномор'ю", та їхнє організаційне об'єднання навколо посольства, "агітацію у пресі за українську ідею", "утворення власної української газети" (для цього вже був закуплений папір і сформована редколегія, але арешт добровольцями дипломата не дав змогу довести справу до завершення) та "утворення повного контакту з представниками Грузії, Дону, Азербайджану"³².

Секретар українського посольства давав собі звіт у тому, що "Кубань вже є існуючим державним козацьким організмом, і тому провадити на Кубані лише українську політику може бути дуже шкідливим для ідеї українства там". Для К.Поливана не було сумнівів у тому, що "Кубань, безумовно, врешті-решт прилучиться до України", але здійсниться через стадії її самостійного існування та "федерацію з Україною, як рівного з рівним"³³.

Тому К.Поливан зосередився на налагодженні особистих контактів із депутатами Законодавчої Ради та членами Крайового уряду. Незабаром його, "артільного батька" М.Левитського, який представляв Кубань свого часу в Центральній Раді, а тоді прибув до Катеринодара як секретар опозиційного до П.Скоропадського Українського Національного Союзу, та голову щойно створеної Української колонії Андрія Теслю "почали запрошувати на таємні наради Президіуму (Ради. – В.М.) і Уряду Кубані, а добродій Тесля був покликаний до Комісії, що виробляє конституцію Кубані, з правом дорадчого і навіть в деяких питаннях рішучого голосу"³⁴.

Український дипломат із гордістю зазначав у звіті до МЗС у грудні 1918 р., що "не бачучи ніяких імперіалістичних замірів з боку України відносно Кубані, до Посольства зпершу пригорнулися черкеси, а за ними на вдивовижку і лінійні депутати, і почали бачити в лиці Українського Посольства свого щирого приятеля і дійсного оборонця прав народів Кавказу"³⁵.

Таким чином, українсько-кубанські відносини за доби гетьманату П.Скоропадського частково набули міжнародно-правового оформ-

лення, хоча посольство Кубанської Республіки так і не відкрилося в Києві, а умови торговельно-економічного договору сторони навіть докладно не обговорили. Спадає на думку, що українська частина кубанського керівництва, попри всі декларативні заяви солідарності з офіційним Києвом, не надто прагнула до зближення з режимом П.Скоропадського. А русофільський провід Кубані, очолюваний Військовим отаманом О.Філімоновим, цілком задовольнявся збройними поставками з Української Держави, не вбачаючи в політиці останньої тривалий фактор міжнародних відносин.

Автор не володіє оригінальними документами, що засвідчили б дійсне ставлення Л.Бича, М.Рябовола, І.Макаренка та інших українських кубанських діячів, які замолоду брали участь у соціалістичному русі, до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Але схоже, що вони були не в захопленні від повалення ідейно та політично близької УНР й не довіряли П.Скоропадському, підозрюючи його у "єдинонеділимівських" намірах. Не випадково у зайнятому Добровольчою армією Катеринодарі вільно й досить активно діяло представництво лівоопозиційного до гетьмана Українського Національного Союзу. В усякому разі, йти на державне об'єднання з гетьманською Україною кубанські лідери-українці не поспішали, як, до речі, й керівництво Західноукраїнської Народної Республіки.

3.3. Українсько-кубанська союзна угода 1920 року: перспективи та нездійснені наміри

Наприкінці 1918 р. окреслилася незворотна тенденція до втрати Кубанською Республікою ознак суверенності в гострому конфлікті з керівництвом білого руху на Півдні Росії. Пізніше, оцінюючи політичний зміст цього протистояння, А.Денікін змушений був визнати: "Зовні ця боротьба подавалася громадській думці як протиставлення "козацького демократизму" "монархічній реакції"; насправді вона являла собою похід кубанської самостійності проти національної Росії взагалі"¹.

Зрозуміло, що військові успіхи Добровольчої армії на антибільшовицькому фронті зумовлювали активізацію наступу на козацький автономізм у тилу й, навпаки, чималою мірою спричинені опором остан-

нього, поразки в боротьбі з "червоною" Росією змушували лідерів білих до суттєвих поступок кубанцям. Наприкінці грудня 1918 р. за активного сприяння А.Денікіна кубанським прем'єром став лінєць Федір Сушков, який разом із Військовим отаманом О.Філімоновим висунув ідею об'єднання Дону, Кубані й Тереку як бази для боротьби за "єдину й неділиму" Росію. Проектований під егідою Добровольчої армії "Південно-російський союз" був помітним кроком назад порівняно навіть з ініційованим П.Красновим улітку 1918 р. аморфним і ефемерним "Донско-Кавказьким союзом". Натомість Л.Бич, який після відставки з посади голови Крайового уряду очолив кубанську делегацію на Паризьку мирну конференцію, розгорнув активну діяльність зі створення єдиного дипломатичного фронту нових незалежних держав для відсічі великодержавницьким намірам як "білої", так і "червоної" Росії.

Тим часом у червні 1919 р. у Ростові-на-Дону відкрилася конференція представників козачих військ, яка мала вирішити питання створення зазначеного "Південно-російського союзу". На першому ж засіданні керівник кубанської делегації голова Законодавчої Ради М.Рябовол у своїй програмовій промові закликав до згуртування усіх антибільшовицьких сил (тобто й УНР), а не обмежуватися заснуванням станового (козачого) об'єднання. А перед від'їздом до Ростова на нараді членів Законодавчої Ради він виступив із застереженням щодо укладення військового союзу з Добровольчою армією. Як наслідок – 24 червня 1919 р. денікінські офіцери підступно вбили М.Рябовола.

Звістка про це вразила кубанців і спричинила падіння проросійського Крайового уряду Ф.Сушкова, якого змінив самостійницький кабінет Петра Курганського. Він ухвалив есерівський земельний закон, помітно розширив політично-майнові права "іногородніх" і став на шлях саботажу ростовської конференції, а невдовзі у пресі з'явилися чутки про те, що делегація Л.Бича уклала в Парижі договір про дружбу з представниками Республіки горців Північного Кавказу, що перебувала у стані війни з Добровольчою армією. Згідно з угодою обидві сторони взаємно визнали державний суверенітет і політичну незалежність. Для А.Денікіна це означало відокремлення від Терсько-Дагестанського краю гірських областей, втрату Каспійської вій-

ської флотилії й передачу кубанських формувань у підпорядкування "сепаратистського" Гірського уряду.

Тоді головком "Збройних сил Півдня Росії" 7 листопада 1919 р. віддав наказ, у якому особи, причетні до укладення зазначеного договору, оголошувалися зрадниками Росії й підлягали військово-польовому суду, як тільки опиняться на контрольованій білими територією². 18 листопада 1919 р. денікінський генерал-лейтенант Віктор Покровський оточив військами приміщення Кубанської Крайової Ради й пред'явив їй ультиматум із вимогою видачі винних у підписанні угоди з горцями та припинення "цькування Білої армії". Наступного дня член кубанської делегації священик Олексій Калабухов, що саме повернувся з Парижа, був прилюдно повішений, а Крайова Рада змушена була розпустити самостійницьку Законодавчу Раду, припинити чинність демократичної конституції від 18 грудня 1918 р., зміцнити владу Військового отамана (ним було обрано російського генерала Миколу Успенського) та сформувати новий Крайовий уряд з лінійців на чолі з Ф.Сушковим.

Проте перемога А.Денікіна виявилася "пірровою", кубанські козаки почали масово залишати антибільшовицький фронт, який стрімко відкочувався на південь, а Кубанська Рада не могла пробачити білим генералам свого приниження. Коли після смерті М.Успенського вона зібралася 31 грудня 1919 р. для обрання нового Військового отамана, депутати одностайно відновили чинність кубанської конституції та увільнили проденікінські президію й уряд. Військовим отаманом став вороже налаштований до добровольців генерал Михайло Букретов, а кубанський уряд 4 січня 1920 р. було доручено сформувати самостійнику Василю Іванису.

Новий уряд мав на меті розрив із білим рухом і продовження боротьби проти більшовицької Росії в союзі з УНР та закавказькими республіками, проте крупні поразки на фронті унеможливили тоді реалізацію цього плану. А.Денікін, прагнучи утримати на своєму боці козацтво, пішов на поступки Кубанській Раді, погодившись на поновлення самостійної Кубанської армії та організацію Верховного кругу Дону, Кубані й Тереку. Але під тиском кубанців останній 16

березня 1920 р. ухвалив вважати угоду з А.Денікіним про створення спільного "Південноросійського уряду" недійсною.

Під ударами більшовицьких військ 45-тисячна Кубанська армія, уряд і Законодавча Рада відступили на територію Чорноморської губернії. Оскільки Грузинська Демократична Республіка, побоюючись дати Кремлю привід до агресії, відмовилася інтернувати кубанські війська, близько 15 тис. козаків евакуювалося до Криму, а решта 2 травня 1920 р. капітулювала перед Червоною армією. Законодавча Рада на засіданні 19 травня 1920 р. в Адлері ухвалила, що Військовий отаман і Крайовий уряд "мусять зберегти кубанські інституції державної влади і вести боротьбу за визволення Кубані до кінця", а сама перервала сесію на невизначений час, дозволивши кожному депутатові вирішувати свою долю самостійно.

Зрозуміло, що боротьба за визволення Кубані за тих обставин могла продовжуватися передусім на дипломатичному фронті, а її осередком мало стати оформлення військово-політичного союзу з УНР. Це не лише впливало з усього попереднього досвіду українсько-кубанських взаємин, а й зумовлювалося тим очевидним фактом, що в момент ліквідації частинами червоного Кавказького фронту решток Кубанської армії союзні українсько-польські війська, звільнюючи від більшовиків Правобережну Україну, розгортали успішний наступ на Київ і Одесу.

Звичайно, після припинення функціонування українського дипломатичного представництва в Катеринодарі в результаті трагічної загибелі Ф.Боржинського й політичної неможливості його поновлення, українсько-кубанські зносини за доби Директорії тривалий час розвивалися на неурядовому, громадському й особистому рівні. Так, 22 лютого 1919 р. канцелярія Директорії у Вінниці отримала меморандум від Кубанської української громади, Чорноморської Ради та Об'єднаних організацій УПСР і УСДРП із протестом проти надання керівництвом білого руху колишньому царському міністрові закордонних справ Сергію Сазонову повноважень представляти інтереси Кубані й Чорноморщини на Паризькій мирній конференції. Автори документа прохали Директорію "обов'язково донести наш протест до відому Урядів Держав Згоди і народів всього світу"³.

Звертання громадсько-політичних організацій Кубані й Чорноморщини не лишилося поза увагою голови Директорії С.Петлюри, який відрядив із секретною місією до Північного Кавказу довірену особу – Івана Сокальського. Наприкінці жовтня 1919 р. він дістався Тифліса й за сприяння українського посольства легалізувався та приступив до виконання завдання. Насамперед йому вдалося добитися прийняття нелегальним зїздом політичних організацій Чорноморщини (скликаним за ініціативою російських соціал-демократів) резолюції, "в якій було зазначено вітати через п. Посла (голову Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Красковського. – В.М.) Українську Директорію і її уряд, а також нарід, борючийся проти ворогів самостійности і волі народу"⁴.

Петлюрівський емісар мобілізував "всі українські елементи, які стоять на національно-самостійницькій платформі, всі пішли в Чорноморщину і повели агітацію за повстання проти Денікіна". Дійсно, вже 2 лютого 1920 р. повстанці-"зелені" звільнили Сочі, хоча вже через два місяці туди вступила Червона армія. Одночасно І.Сокальський підтримував постійні контакти з лідером проукраїнської течії в кубанському керівництві – членом Законодавчої Ради І.Макаренком⁵.

Слід зазначити, що посланець С.Петлюри діяв у тісному контакті з головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Красковським, хоча офіційні повноваження "бути представником УНР на Чорноморщині, Кубанщині і в Республіці Союзу Гірських Народів – захищати там інтереси українських громадян і вести переговори по всяким політичним та економічним справам" йому були надані МЗС лише 25 червня 1920 р.⁶

Коли ж І.Красковський 20 лютого 1919 р. вирушав з Вінниці до Тифліса, міністр закордонних справ УНР К.Мацієвич спорядив його офіційним зверненням до британського військового командування в Новоросійську й Батумі з проханням посприяти українському дипломату у вільному й безпечному проїзді для встановлення комерційних відносин із кооперативними установами Кубані й Чорноморського узбережжя⁷. Британський віце-консул у Новоросійську 22 березня 1919 р. задовольнив прохання МЗС УНР⁸, і І.Красковський скористався цим "прикриттям" для зустрічі з М.Рябоволом.

У розмові з М.Рябоволом посол УНР обговорив перспективи створення Чорноморської федерації, "виходячи з точки погляду загальноукраїнської справи"⁹, а також порушив питання про сплату проросійським кубанським урядом Ф.Сушкова вартості артилерійського спорядження, отриманого за часів гетьманату. Кошти мали піти на придбання мідних копалень на Кавказі й організацію українського бавовнярства в азербайджанських Муганських степах, де мешкало чимало переселенців з Наддніпрянщини¹⁰. Але підступне вбивство М.Рябовола добровольцями зірвало реалізацію цього задуму.

І все ж контакти І.Красковського з керівниками проукраїнської течії на Кубані продовжувалися, про що свідчить, зокрема, лист українського посла членові Кубанської Крайової Ради К.Безкровному. Посилаючись на рекомендацію Д.Дорошенка, який особисто знав кубанського діяча, І.Красковський у серпні 1919 р. звернувся до нього у справі підготовки до створення Чорноморської федерації. "Якби Кубань взяла на себе ініціативу в об'єднанні демократій по надбережжю Чорного моря в той час, поки Україна ще не оправилась, – натякав посол на прикрі поразки Республіканської армії в боротьбі з більшовиками, – то можна би передбачити реальні наслідки цієї дуже корисної і для нас національної української справи". Докладніше поінформувати К.Безкровного мала довірена особа посла УНР – Езерницький¹¹.

На початку 1920 р. І.Красковський опрацював докладні умови укладення українсько-кубанського "тісного політичного і економічного, оборонного і наступального союзу". Спільними ворогами обох республік він визначив більшовицьку Росію й Добровольчу армію, причому якщо з більшовиками, на думку українського посла, були "неможливі ніякі угоди", то щодо добровольців припускалася можливість спільних антибільшовицьких дій за умови виконання А.Денікіним певних вимог. Головними з них були повне невтручання у внутрішні справи України й Кубані, офіційна відмова від гасла "єдиної й неділимої Росії" та визнання "федеративного й демократичного принципу улаштування всіх, як тих, що уже відокремилися і склали осібні держави, так і бажаючих ще відокремитися, частин колишньої Російської імперії".

Сумнівно, щоб А.Денікін, оголошений колчаківським указом від 4 січня 1920 р. "Верховним Правителем" Росії, погодився навіть тео-

ретично розглядати зазначені умови порозуміння з Україною і Кубанню, найімовірніше, вони мали суто декларативне значення й повинні були полегшити кубанським керівникам остаточний розрив із добровольцями. Практичне ж значення мала вимога звільнення з лав Кубанської армії генералів, призначених А.Денікіним, зокрема командувача 3-м Кубанським кінним корпусом генерал-лейтенанта Андрія Шкуро¹². У разі контрнаступу добровольчих військ із Криму навесні 1920 р. (насправді він почався запізно, лише 6 червня 1920 р., коли Червона армія уже прорвала українсько-польський фронт під Києвом) І.Красковський розглядав можливість як паралельних з ними бойових дій проти більшовиків, так і боротьби на два фронти – проти білих і червоних військ¹³.

Серед основних положень майбутнього союзного договору посол вважав за необхідне зазначити "взаємне визнання повної незалежності України й Кубані та невтручання у внутрішні справи тієї й іншої сторони"; "розроблення спільного військового плану та єдність командування"; укладення союзної угоди "з Грузією, Вірменією, Азербайджаном і Дагестанською Гірською республікою"; підготовку договорів з економічних, торговельно-промислових і фінансових питань, включно із запровадженням спільної грошової одиниці, а до того – взаємного кредитування та розрахунків чеками. Важливою міжнародною запорукою результативності українсько-кубанського договору І.Красковський вважав "приступ до переговорів з Польщею та об'єднані старання представників Кубані й України схилити на свій бік і відірвати від Добрармії козачі кола Дону й Тереку"¹⁴.

Документально не простежується, яким чином І.Красковському вдалося ознайомити кубанське керівництво з умовами укладення союзного договору (можливо, через вищезазначені особисті таємні контакти), але 20 квітня 1920 р. голова Кубанської Крайової Ради і водночас керівник Кубанської надзвичайної місії при урядах Грузії, Азербайджану й Вірменії Іван Тимошенко передав українському послу заяву з викладом засадничих принципів зовнішньої політики свого уряду.

У ній висловлювалася готовність припинити війну з більшовицькою Росією за умови виведення останньою своїх військ із Кубанського краю та визнання за ним "безумовного права на самостійне й

незалежне існування", а також містилося визнання "самостійності й незалежності тих держав і державних утворень, котрі виникли на території Росії й проголосили свою незалежність". Окремо в заяві наголошувалося на невтручанні у внутрішні справи нових держав (у т.ч. і РСФРР), а питання про можливість подальшого їхнього об'єднання у союз чи союзи ставилося у залежність "виключно від вільного волевиявлення їхніх народів". Одночасно з метою досягнення найбільшого успіху в боротьбі за звільнення Кубані та збереження її незалежності вважалося необхідним "укладення угоди між Кубанським Краєм та іншими державами, які виникли на території Росії". Останнє положення, як і сподівання на "допомогу урядів Демократичних Держав Європи й Америки", на прохання кубанської місії, мали вважатися секретними й не підлягали оприлюдненню¹⁵.

23 і 27 квітня 1920 р. відбулися спільні засідання української й кубанської дипломатичних місій у Тифлісі, на яких сторони докладно обговорили окремі проекти союзного договору й виробили його узгоджений текст. 29 квітня 1920 р. він був представлений для підписання: з української сторони – І.Красковському, полковнику Миколі Чехівському (голова Військової місії УНР), Андрію Петренку (представник Лівобережного Ревкому) і Андрію Тишкевичу (секретар дипмісії), а з кубанської – І.Тимошенку, членам Крайового уряду Григорію Голубові, Володимиру Ледомському й Іванові Івасюку, старшому секретареві Крайової Ради Ігнату Білому й депутату Крайової та Законодавчої Рад Олександрові Гордієнку¹⁶.

Проект українсько-кубанського союзного "договору братерського єднання" з 5 пунктів загалом спирався на запропоновані свого часу І.Красковським засади обопільного визнання суверенності та взаємодопомоги (п. 1–2). Окремо зазначалося, що "військові частини одної з сторін, які складають договір, можуть переходити на територію другої не інакше як по проханню, або за згодою цієї сторони", й у такому разі підлягатимуть їй (п. 3). Також взаємно визнавалися усі раніше укладені сторонами договори й домовленості, а в подальшому вони мали прийматися "лише за обопільною згодою" (п. 4)¹⁷.

Після прочитання тексту угоди на пропозицію головуючого на зібранні І.Красковського було ухвалено, що договір "не може бути

опублікованим раніш, як буде затверджен Правительством УНР". Як "додатково особливі умови ратифікації" союзного договору український посол назвав ліквідацію "перебування ставлеників Денікіна в ролі відповідальних військових керівників Кубанської армії"¹⁸.

Але, несподівано для І.Красковського, і І.Білий, і Г.Голуб зажадали, "що до договору повинні бути приложені ноти, як з боку Кубанської, так і з боку Української Місії". Ще більше незручностей виникло, коли цю пропозицію підтримав член української делегації А.Петренко, який вважав, що "декларація необхідна при договорі для пояснення широкому колу громадянства України, котре після походу Кубанської армії на Україну і тих вчинків і тих бешкетів, котрі вона чинила особисто під командуванням Ген. Шкуро, котрий не поніс за це відповідальної кари..., дивляться на Кубанських козаків яко на своїх ворогів"¹⁹.

Обговорення цього питання було перенесено на наступний день – 30 квітня 1920 р., коли І.Тимошенко повідомив учасників зібрання про невтішні вісті з фронту: Грузія "не пропускає через свою територію Кубанське військо", притиснуте до моря в районі Сочі, виступає проти паралельної боротьби проти більшовиків і радить кубанцям евакуюватися. Існувало три виходи зі становища: 1) евакуація Кубанської армії до врангелівського Криму, що було найреальніше, проте суперечило самій сутності українсько-кубанського договору; 2) "миритися з більшовиками і йти з ними разом проти Криму"; 3) евакуюватися "до якоїсь дружної держави, там одпочити й знов почати боротьбу з більшовиками".

На думку голови Кубанської Крайової ради, "бажано було б евакуюватися на Україну", але "Антанта ставить на перше місце Врангеля". І.Красковський зазначив, що "кубанці, котри поїдуть на Україну, можуть бути певними, що там їх спіткають з великою радістю, як братів", а М.Чеховський додав, ніби "правительство УНР було зарання повідомлено, щоб могло приготувитись до їх прийому як слід"²⁰. Проте обидва дипломати видавали бажане за дійсне: українсько-польським військам так і не вдалося на той час прорватися до Одеси, де вони могли б прийняти союзна Кубанську армію.

Увечері о 18 годині 45 хвилин І.Тимошенко був викликаний для телефонної розмови із заступником голови Крайового уряду Білашовим, тому зібрання дипломатичних місій було продовжено 1 травня

1920 р. Тоді І.Тимошенко повідомив учасників переговорів, що "одержав вказівки, аби договір не був підписан до приїзду до Тифлісу Члена Правительства Ланко з особистими дорученням і інформацією про події і справи Кубанські". З пояснень голови Кубанської Крайової Ради стало відомо, що до Сочі із Севастополя прибув голова Крайового уряду В.Іванис, який нібито "мав безпосередні балачки з представниками Директорії УНР в Криму, і що напевно їм, Іванисом, підписан якийсь договір"²¹.

І.Тимошенко, знаючи про ізольованість Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі від свого уряду, свідомо вводив українських дипломатів у оману. Жодного українського посольства у наступника А.Денікіна генерал-лейтенанта Петра Врангеля тоді не було, а розмови про це були звичайним дипломатичним прикриттям евакуації Кубанської армії до Криму. Швидше за все, І.Красковський це добре зрозумів, бо, коли І.Тимошенко запропонував відкласти підписання союзного договору на "декілька днів", український посол відмовився наступного дня – 2 травня 1920 р. виступити перед тифліською місією Франції у справах Кубані спільно з її представниками"²².

Тоді ж І.Тимошенко повідомив, що "Краєвим Правительством Кубані дані особисті уповноваження в Царгород дд. Макаренку і Безкровному до Уряду УНР". Як доповідав 31 травня 1920 р. І.Красковському радник посольства в Туреччині Іван Токаржевський-Карашевич, "поводження Кубанців було більше менше таким як Галичан принаймі в тому, що всюди підкреслювали свою окремість державно-політичну, навіть може і національну"²³.

І все ж стамбульський візит членів Кубанської Крайової Ради Івана Макаренка і Костя Безкровного став підґрунтям для укладення повномасштабного союзного договору. 7 червня 1920 р. кубанський Крайовий уряд ухвалив повноваження заступника міністра закордонних справ Ігната Білого представляти і вести переговори з урядом УНР "щодо визнання самостійності й незалежності Кубанського Краю, зі включенням у його територію Чорноморської губернії" та "укладати з ним (урядом УНР. – В.М.) договори й угоди з питань політичних, фінансових, економічних і військових"²⁴.

А через два дні, 9 червня 1920 р., голова "Кубанської Надзвичайної Місії на Україні" полковник В.Ткачов звернувся у Варшаві до уряду УНР з проханням "надати... всебічне сприяння у зведенні всіх кубанських громадян, котрі залишили радянські війська як цілими групами, так і поодинці, у визначені військові частини Кубанської армії". Щодо виконання ними бойових завдань на українсько-більшовицькому фронті, який тоді пролягав на захід від Житомира–Бердичева, мала бути підписана окрема угода²⁵.

В інструкції міністра закордонних справ УНР А.Ніковського І.Красковському від 24 червня 1920 р. радилося "звернути увагу на події на Кубанщині", щоб "всіма доступними способами... стреміти до найбільше тісного об'єднання України з цією рідною нам країною". Особливих зусиль посол мав докласти до налагодження "якнайширших зносин з політичними провідниками Кубані, особливо з п. Макаренком". "Для державних інтересів, – наголошував А.Ніковський, – було б бажаним, щоб Чорноморщина злилась в одну державну одиницю з Кубанщиною, з якою Україна буде напевно в федеративному зв'язку"²⁶.

13 липня 1920 р. "Повноважний міністр, Керуючий Справами Посольства" УНР у Стамбулі І.Токаржевський-Карашевич повідомив міністра закордонних справ, що "на Україну виїхала делегація Кубанців, серед яких п. Білий, дуже непевна політична людина, безхарактерна і безглузда, а страшно уперта і самолюбива... Делегація Білого іде лише інформуватися, але ж до України ставиться байдуже"²⁷. Якщо залишити на боці суб'єктивно-негативне ставлення українського дипломата до кубанської делегації, привертає увагу його звістка про візит виконуючого обов'язки Військового отамана і прем'єр-міністра В.Іваниса до П.Врангеля.

Можна зрозуміти турботу кубанського керівництва про статус і долю 1-ї та 2-ї Кубанських кінних дивізій у врангелівській "Російській армії", але підготовка до укладення В.Іванисом угоди з П.Врангелем суперечила самій сутності українсько-кубанських союзницьких відносин. Проте ще 1 серпня 1920 р. Рада Міністрів УНР уповноважила віцепрем'єра Андрія Лівницького, міністра шляхів Сергія Тимошенка, міністра народного здоров'я Станіслава Стемпковського і голову Економіч-

но-торговельної місії УНР у Польщі Івана Феценка-Чопівського "до підписання договору між Урядом УНР і Урядом Кубані"²⁸.

Церемонія укладення угоди відбулася у Варшаві 7 серпня 1920 р., коли війська червоного Західного фронту під командуванням колишнього підпоручика царської армії Михайла Тухачевського вийшли на далекі підступи до польської столиці. З кубанського боку договір підписали члени Крайового уряду І.Івасюк, М.Сулятицький та І.Білий.

Договірні сторони взаємно визнали Українську й Кубанську республіки "незалежними і суверенними державами" (п. 1), зобов'язалися "підтримати один одного в спільній боротьбі за державну незалежність обох Республік в справах військових, політичних, господарських і фінансових" (п. 2), а також "не заключати ніяких договорів чи конвенцій з іншими Державами, котрі були б направлені проти інтересів котрого-небудь із учасників цього договору" (п. 3).

Окремо уряди УНР і Кубанської Республіки мали "заключити між собою в найближчому часі в міру розвитку спільної праці військову і морську конвенцію, а також і договори, що регулювали б господарські та фінансові взаємовідносини між обома Республіками" (п. 4). Союзний договір набував сили "з моменту його підписання уповноваженими обох сторін"²⁹.

Рівно через тиждень після оформлення українсько-кубанського договору на азовському узбережжі почалася десантна операція врангелівських військ під загальним керівництвом генерал-лейтенанта Сергія Улагая. У взаємодії з Армією відродження Росії генерал-майора Петра Фостікова, що діяла південніше Майкопа, білогвардійці розраховували захопити Катеринодар і в перспективі вибити більшовиків з усього Північного Кавказу. Знову постало так і не вирішене за часів денікінщини питання взаємин між керівництвом білим рухом, "Урядом Півдня Росії", й козачими військами.

Ще 4 серпня 1920 р. В.Іванис і генерал-майор Захаров від імені Кубанського козацтва разом із представниками Дону, Тереку та Астраханського козачого війська підписали з П.Врангелем у Севастополі угоду, що зберігала козацьку автономію лише "у внутрішньому устрої та урядуванні" (п. 1). Головному "Російської армії" гарантувалася "повнота влади над усіма збройними силами" (п. 3), угода позбавляла козачі вій-

ська решток економічної незалежності й права зовнішньополітичних зносин (п. 6), запроваджувалася єдина грошова й податкова системи, монополія зовнішньої торгівлі й грошової емісії³⁰.

Севастопольська угода В.Іваніса з П.Врангелем безпосередньо знецінювала пункти 1 і 3 українсько-кубанського союзного договору, оскільки ліквідувала суверенітет Кубанської Республіки, а врангелівський "Уряд Півдня Росії" навряд чи можна було навіть умовно вважати союзним УНР. Лише 25 серпня 1920 р. до Ялти прибула з інформаційною метою делегація Директорії УНР, очолювана полковником Іваном Литвиненком. У ході переговорів за участю голови "Уряду Півдня Росії" Олександра Кривошеїна, начальника управління закордонних зносин Петра Струве та самого П.Врангеля з'ясувалося, що вони не проти укладення військової конвенції з УНР, але ще не готові до її офіційного визнання³¹.

За іронією долі, лише 8 листопада 1920 р., якраз у день штурму 6-ю армією червоних Перекопу, на контакт із головою військової місії УНР у Варшаві генерал-лейтенантом Віктором Зелінським вийшов представник П.Врангеля генерал-лейтенант Петро Махров, який офіційно заявив, що "Врангель визнає незалежність УНР і сучасний Український Уряд з Головним Отаманом С.Петлюрою на чолі до скликання Українських Установчих Зборів"³².

Угода від 4 серпня 1920 р. не допомогла справі визволення Кубані й Чорноморщини від більшовиків (уже 7 вересня 1920 р. рештки десанту С.Улагая були евакуйовані до Криму), але помітно ускладнила стосунки з керівництвом УНР. У підготовленій МЗС УНР доповіді С.Петлюрі щодо безпосередніх політичних наслідків Севастопольського договору стверджувалося, що "Кубанський Крайовий Уряд не має ознак уряду окремої державної одиниці, і т. зв. державна організація Кубанщини уявляє з себе тип самого звичайного крайового самоврядування, а тому зносини з цим урядом з метою використання його, як політичної сили, наслідків жадних не дадуть принаймі при теперішніх обставинах"³³.

Тому, коли постало питання про надання Кубанському Крайовому урядові позички на суму до 100 млн гривень, С.Петлюра зазначив 18 вересня 1920 р. на відповідному законопроекті: "До представлення ви-

снунків Міністра Закордонних Справ не затверджую. Гадаю, що ця справа повинна бути обставлена в інший спосіб, ... після в'яснення дійсних потреб грошових Уряду Кубані, політика котрого не є для мене ясною і запевняючою нашій Державній інтереси, хоча би додержанням з його боку тої умови, яка ним зроблена з урядом УНР"³⁴. Лише наприкінці листопада, як свідчить запис голови Департаменту чужоземних зносин Михайла Шкільника, справа була "полагоджена".

Тоді в результаті евакуації "Російської армії" П.Врангеля з Криму до Стамбула і о. Лемнос Донський і Кубанський корпуси опинилися у надзвичайно скрутному становищі. Серед евакуйованих козаків узяли гору проросійські елементи на чолі з генерал-майором Науменком, який роком раніше брав активну участь у розгоні Кубанської Крайової Ради. Лише після переведення кубанців до Болгарії Крайовому урядові В.Іваниса вдалося відновити у них свій вплив і не дати втягнути козаків у реалізацію інтервенціоністських намірів певних кіл білогвардійської еміграції. Глава Крайового уряду в листі до А.Ніковського від 13 червня 1921 р. висловив подяку за допомогу уряду УНР у перевезенні та облаштуванні кубанських козаків у Болгарії³⁵.

Військові поразки в боротьбі з більшовиками, емігрантські труднощі, перехід союзного Державного Центру УНР на територію Польщі, що ставило під сумнів перспективи переможного повернення на Батьківщину, спричинили гостру кризу кубанського політичного керівництва. До об'єктивних труднощів закордонного існування додалися особисті амбіції та взаємне несприйняття між угрупованнями В.Іваниса та Л.Бича – І.Макаренка.

Заступникові голови Ради Народних Міністрів і міністру закордонних справ УНР А.Ніковському довелося навіть виступити в ролі "миротворця" між конкуруючими кубанськими керівниками. 8 квітня 1921 р. він звернувся до глав дипмісій УНР у Празі М.Славинського і Парижі О.Шульгина з листом, в якому повідомляв послів, що "поміж членами Уряду Кубані завелись межиусобиці більш особистого характеру".

Тому з огляду на важливу роль Кубані в реалізації ідеї Причорноморського Союзу міністр прохав дипломатів, щоб вони "звернули увагу керуючих Кубанських кол на цю, в своїх наслідках далеко йдучу шко-

ду... Уряд УНР мусить в державному інтересі обох Республік рішучо настоювати на повній консолідації принайменше українських, це є кубанських сил і встановлення одного політичного напрямку"³⁶.

Делікатність ситуації для уряду УНР зумовлювалася ще й тим, що саме угруповання Л.Бича – І.Макаренка якнайпослідовніше дотримувалося політики союзу з Україною. 4 січня 1921 р. І.Макаренко звернувся з Праги з особистим листом до С.Петлюри, в якому окреслив широку програму українсько-кубанської співпраці на дипломатичному рівні, виходячи з перспективи "в близькій чи далекій будучині жити спільним, єдиним державним життям". Ішлося про вироблення спільної зовнішньої політики УНР і Кубанської Республіки, злиття закордонних дипломатичних представництв, визначення "єдиних методів і стратегії боротьби з більшовиками", потенційних союзників, джерел забезпечення зброєю, "узгодження кредитної політики, експортно-імпоротної, монопольної, податкової та ін."³⁷.

Голова Директорії наказав висловити свої міркування щодо змісту пропозицій І.Макаренка А.Ніковському, І.Красковському й М.Славинському, таким чином відбувся плідний обмін думками вищих керівників УНР та її зовнішньої політики стосовно однієї з ключових проблем вітчизняної дипломатії.

18 січня 1921 р. А.Ніковський письмово доповів С.Петлюрі про доцільність "віддати кубанським представникам ведення наших консульських справ" у тих країнах, де не було дипломатичних представництв УНР, а також бажаність налагодження особистого порозуміння й інформування українським МЗС кубанського уряду "про його головні заходи"³⁸.

Керівник зовнішньополітичного відомства УНР досить зважено й діалектично підійшов до вирішення питання, яке протягом 1917–1920 рр. було каменем спотикання у відносинах між Києвом і Катеринодаром, – доцільності існування окремої Кубанської Республіки. Навіть відомі сучасні вітчизняні політологи переконані, що існування "трьох українських держав водночас (УНР, ЗУНР і Кубанська Республіка. – В.М.) – це вже на межі ірраціонального"³⁹.

Більше ніж 3-річний досвід кубанської боротьби за суверенну державність проти "червоної" і "білої" Росії переконав А.Ніковського у тому, що "на самій Кубані з причин агітаційного і

тактичного характеру справу самостійности... слід ставити як справу специфічно козачу". Проте водночас у "свідомості її провідників і перед державами Західної Європи Кубань має показуватися неодмінно окремою державою національною політичною, з особливими національно-культурними потребами"⁴⁰.

Трохи пізніше, готуючи "Огляд сучасного міжнароднього становища Української Народньої Республіки і закордонної політики У.Н.Р.", А.Ніковський зазначив, що "трактована подекуди своїми агентами загально тільки як багата країна без виразного політичного національно-правного обличчя і без зв'язку з економічно-політичними проблемами України, Кубань може... в очах Західньої Європи опинитися випадковою одиницею земель б. Росії і може бути концептована як тимчасова перехідна ступінь відбудови Великої Росії"⁴¹.

Але, підтримуючи на дипломатичному рівні незалежність Кубанської Республіки, керівництво УНР розраховувало на неї, як на "відпоручника української національної політики на Сході і при Чорному морю". Це аж ніяк не могло бути проявом "імперіалізму" УНР, а, навпаки, відповідало національно-державним інтересам обох республік. "Зовсім природна гегемонія Кубані серед Кавказьких і Козаких республік, – робив висновок А.Ніковський, – повинна і внутрі і навні спіратися на факт існування самостійної України і на її політичний та ідейний авторитет"⁴².

І.Красковський, чий лист від 15 січня 1921 р. А.Ніковський додав до власної доповіді С.Петлюрі, був значно категоричнішим у своїх оцінках місця й ролі Кубанської Республіки в системі міжнародних відносин УНР. Він наполягав на тому, що "ідея державної відокремленности Кубані ставиться і підтримується головним чином козакоманськими елементами Кубані, народня-ж маса, в переважній більшості українська, природно, бажає повного об'єднання Кубані з Україною". До цього ж схиляються горці-черкеси, як впливає із офіційної заяви їхнього представника – заступника голови Кубанської Крайової Ради Султана Шагін-Гірея⁴³.

Тому колишній керівник дипломатії УНР на Кавказі без зайвих пояснень вважав можливим, у разі потреби, створення єдиного українсько-кубанського Головного Командування на чолі з

С.Петлюрою та "доручення Кубанським Урядом права представництва Кубані вже існуючим Посольством і Місіям У.Н.Р." зі включенням до їхнього складу в якості радників кубанських представників"⁴⁴.

Скептично І.Красковський поставився й до інтегруючої ролі Кубанської Республіки на Кавказі. "По політичному досвіду, дипломатичному хисту політичних діячів та по міжнародному положенню роля зібрати Кавказькі Держави могла би належати скорішше Грузії", – натякав український дипломат на ту обставину, що Грузинська Демократична Республіка ще не була окупована більшовицькою Росією. На думку І.Красковського, кавказькі народи протягом 1917–1920 рр. "переконались в тому, що в великій боротьбі з північним централізмом Росії їх не може захистити і зорганізувати сама Кубань, а тільки ціла Велика Україна в тісному зв'язку безпосередньо з самими кавказькими народами"⁴⁵.

Ознайомившись із документами, підготовленими А.Ніковським та І.Красковським у кубанських справах, С.Петлюра в цілому погодився з позицією міністра закордонних справ УНР, зазначивши 20 січня 1921 р., що "не треба лише... висовувати зараз момента зверхности України в її стосунках з Кубанщиною; пріоритет прийде сам собою". Міркування ж І.Красковського щодо доцільності об'єднання Кубані з УНР, на думку голови Директорії, "треба взяти на увагу трохи послі, коли пощастить їх перевірити в народному представницькому органі Кубані"⁴⁶.

Оскільки С.Петлюра та його найближче оточення в Тарнові включно з керівництвом МЗС УНР протягом зими–осені 1921 р. не покидали надій на швидке переможне повернення на Батьківщину (і діяльно готувалися до цього, не виключаючи можливості проведення десантної операції на чорноморському узбережжі), вони прагнули зберегти українсько-кубанський військово-політичний союз, поглибити його на дипломатичному, фінансово-економічному й торговельному рівнях укладенням окремих угод. Саме про це йшлося в інструктивному листі А.Ніковського послу УНР у Варшаві Леоніду Михайлову від 12 січня 1921 р.⁴⁷

Але суперечності в середовищі емігрантського керівництва Кубанської Республіки могли серйозно зашкодити планам Державного

Центру УНР щодо продовження боротьби проти більшовицького режиму в Україні. До того ж 12 березня 1921 р. голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехословаччині М.Славинський повідомив С.Петлюру, що у виникненні конфлікту між В.Іванисом і Л.Бичем та І.Макаренком "чималу ролю відігравають де-які фінансові справи у зв'язку з закордонними фондами та майном Кубанської держави, що в даний момент... головню зосереджене в Італії"⁴⁸.

Тому 27 липня 1921 р. С.Петлюра наказав відповідним структурам УНР зібрати для нього інформацію у справі "притягнення Уряду Кубані до розпочаття певної спільної акції"⁴⁹. Відповідь, яка надійшла з Департаменту чужоземних зносин МЗС керуючому справами Директорії через 2 тижні, була невтішною. Місце перебування уряду Кубанської Республіки, "як такого, МЗС не відомо", зв'язок підтримується лише з окремими кубанськими урядовцями і "або має випадковий характер (ноти й відповіді з приводу них), або особистий", про відносини між Л.Бичем, який перебував у Варні, та В.Іванисом у Відні "відомостей нема"⁵⁰.

Безперечно, Кубанська Республіка, порівняно з іншими державними утвореннями на базі козачих військ на території колишньої Російської імперії, виявила найбільше прагнення до здобуття повного суверенітету як у внутрішніх справах, так і на міжнародній арені. Це було зумовлено як особливостями національного складу населення регіону, так і тісними особистими зв'язками впливової групи керівників місцевого козацького автономістського руху з політичними лідерами УНР.

Однак спільного історичного походження абсолютної більшості кубанців із наддніпрянцями та гучних декларацій про симпатії до "Старої України" було явно замало, щоб усерйоз тоді ставити питання про приєднання Кубанщини до УНР, навіть на широких федеративних засадах. Самостійна козацька Кубанська Республіка могла б принести набагато більше користі як "молодший партнер" Києва в кавказькому регіоні, проти чого провідники автономістів і не заперечували. Але постійні військові невдачі Директорії у протистоянні з більшовицькою Росією – головним ворогом кубанського козацтва, швидка втрата нею контролю над національною територією знеці-

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

нювали роль УНР для катеринодарських політиків, об'єктивно змушуючи їх до зближення й, часом, підпорядкування білому рухові.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА І БІЛОРУСЬ

4.1. Налагодження українсько-білоруського порозуміння у процесі боротьби за національно-державне самовизначення

На момент падіння імперії Романових значна частина території етнографічної Білорусі протягом майже двох років була окупована німецькими військами – уся Гродненська губернія, більша частина Вільненської і західні повіти Мінської, решта становила оперативний тил Західного фронту Російської армії. Саме ці тиллові райони стали осередком розгортання руху за національне самовизначення білоруського народу. У загальних рисах він нагадував аналогічні процеси в Наддніпрянщині, але об'єктивно набув менш зрілих форм і навіть у часі відставав від українського в середньому на півроку.

У березні 1917 р. в Мінську відбувся Білоруський національний з'їзд, який заявив про свою підтримку "федеративного демократично-республіканського ладу" нової Росії й обрав Білоруський національний комітет, що мав відстоювати інтереси всіх верств місцевого населення. Абсолютну більшість у комітеті (10 місць) отримали представники відродженої Білоруської соціалістичної громади (БСГ), чия газета – "Воляная Белорусь" – стала також пресовим органом комітету.

До літа БСГ набула помітного впливу серед селянства, військових, біженців, національної інтелігенції та частини робітництва, маючи осередки не лише в Білорусі, а й у Петрограді, Москві, Гельсінґфорсі, в Україні та налічувала близько 5 тис. членів та співчуваючих¹. На своїй конференції в Петрограді в червні 1917 р. БСГ підтримала прийнятту попереднього місяця платформу Ради національних соціалістичних організацій (так званого "Російського інтернаціоналу", до складу котрого увійшло 12 партій), в тому числі пункт про право кожної нації колишньої імперії на самовизначення аж до повної незалежності, проте вважала небажаним за тогочасного політичного й економічного становища відокремлення від Росії будь-якої її частини. Конференція навіть висловилася проти створення

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

національних військових формувань і залучення військовослужбовців із числа білорусів до польських, литовських та інших національних частин. У попередньо схваленому конференцією проєкті нової програми БСГ (до партійного з'їзду) повторювалися дореволюційні положення про національно-територіальну автономію Білорусі в складі федеративної Російської республіки та національно-персональну автономію для етнічних меншин краю.

Визначивши своє місце в загальноросійському революційно-демократичному таборі, БСГ ініціювала скликання в липні 1917 р. у Мінську II-го з'їзду білоруських організацій і партій, на якому піддала критиці Білоруський національний комітет за нерішучість і неефективність у роботі й наполягла на його скасуванні. На вимогу делегатів БСГ з'їзд обрав новий керівний орган національно-визвольного руху – Центральну раду білоруських організацій, домінуючі позиції в якій також посіли громадівці.

Під впливом розгортання конфлікту між київською Центральною Радою і Тимчасовим урядом щодо автономії України, БСГ, а з нею і Центральна рада білоруських організацій, швидко позбувалися ілюзій щодо здатності офіційного Петрограда піти назустріч національним домаганням неросійських народів і здійснити кроки в напрямі федералізації країни. На петроградській Демократичній нараді 14–22 вересня голова президії ЦК БСГ Д.Жилунович засудив небажання Тимчасового уряду реалізувати гасло самовизначення націй і заявив про недоцільність урядової коаліції соціалістів з кадетами.

Тому цілком логічною стала участь білоруської делегації в роботі київського З'їзду народів. Від БСГ до її складу увійшли С.Рак-Михайловський та І.Корбуш, від меншовиків – І.Льосик, безпартійні Л.Галькевич, Павлина Мядзіянка та І.Фарботко². Показово, що сьомим членом білоруської делегації став уродженець Гродненщини 35-річний юрист, есер Іван Гнатович Красковський, який уже встиг побувати уповноваженим комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст у Галичині, 26 квітня 1917 р. за пропозицією Д.Дорошенка був затверджений Українською Центральною Радою губернським комісаром на Тернопільщині³, а в день відкриття З'їзду народів – 8 вересня 1917 р. – став товаришем генерального секретаря

внутрішніх справ В.Винниченка. За гетьманату П.Скоропадського цей переконаний прибічник білорусько-українського зближення увійде до Ради МЗС, а за Директорії очолить Надзвичайну дипломатичну місію УНР на Кавказі.

У своєму виступі на З'їзді народів 10 вересня С.Рак-Михайловський акцентував увагу присутніх на болючій для всіх недержавних націй проблемі поглинення їхніх культурних сил панівною нацією. Поінформовавши присутніх про розвиток білоруського національного руху, він висловив впевненість у його кінцеву перемогу⁴.

На останньому засіданні З'їзду народів 15 вересня було ухвалено постанову "Про білорусів", в котрій висловлювалася стурбованість долею окупованої частини Білорусі, якій "загрозувала небезпека бути відірваною" від решти країни. Тому зібрання висунуло до Тимчасового уряду вимогу "негайно видати декрет про автономію Білорусії в межах російської демократичної федеративної республіки з остаточним прилученням до автономної Білорусії також всіх захоплених ворогом міст і місцевостей в етнографічних межах розселення білоруського народу"⁵.

Але стрімке наближення економічної катастрофи та суспільно-політичного вибуху у всеросійському масштабі спонукало багатьох керівників БСГ прискорити державне відокремлення Білорусі від Росії, якій все виразніше загрожував більшовицький переворот. Такі настрої чітко прозвучали на III з'їзді партії в Мінську в середині жовтня 1917 р. З огляду на численні резолюції білоруських солдатських зібрань про створення національних підрозділів і частин, делегати з'їзду переглянули відповідне рішення петроградської конференції та висловилися на користь формування "білоруської народної армії", обравши Центральну військову раду.

Вона об'єдналась із Центральною радою білоруських організацій у спільну Велику білоруську раду, яка 27 жовтня оприлюднила "Грамоту до білоруського народу". У ній як альтернатива встановленню в краї більшовицької влади висувалося гасло скликання національних Установчих зборів. З огляду на загострення військово-політичного протистояння в регіоні в середині листопада Велика білоруська рада у порозумінні з Білоруським обласним комітетом (діяв у Петрограді

Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії

при Всеросійській раді селянських депутатів для організації в Білорусі крайової влади) оголосила про близьке скликання Всебілоруського з'їзду (конгресу) для вирішення питання про владу.

Більшість із майже 1500 делегатів Всебілоруського з'їзду, який відкрився у Мінську 15 грудня, складали члени БСГ і есери, що заявили про взяття влади в свої руки з наступним скликанням Білоруських установчих зборів. У відповідь більшовицький раднарком Західної області й фронту в ніч на 18 грудня 1917 р. розігнав з'їзд. Але члени президії Всебілоруського з'їзду на конспіративному зібранні 21 грудня сформували Всебілоруську раду (Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду), поклавши на неї функції виконавчої влади в краї.

Автору не вдалося відшукати архівні документи, які засвідчували б наявність тісних контактів між Українською Центральною і Великою білоруською та Всебілоруською радами протягом жовтня 1917 – лютого 1918 рр. Значною мірою це зумовлено загальною ситуацією громадянської війни на теренах як Білорусі, так і УНР, але певну роль у появі невизначеності між двома керівними центрами національно-демократичних революцій відіграла й криза всередині провідної партії "Виконавчого комітету ради Всебілоруського з'їзду" – БСГ. Її помірковані лідери сприйняли більшовицький переворот у Петрограді як прояв анархії, що загрожує свободі та національним правам. Але ліве крило, представлене так званою народницькою течією і найчисленнішою петроградською організацією, виявляло схильність до порозуміння з ленінським Раднаркомом.

Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду вийшов з підпілля лише після залишення Мінська більшовицьким раднаркомом Західної області 4 лютого 1918 р., але вже наступного дня до білоруської столиці увійшли частини 1-го Польського корпусу легіонерів під командуванням генерал-лейтенанта колишньої російської армії Юзефа Довбор-Мусніцького. Як доповідали згодом Центральній Раді та РНМ УНР члени Української військової ради Західного фронту, котрі в ті дні звільнилися від більшовицького арешту, "почалось безсоромне хозяйнування польських легіонерів, які, називаючи себе чомусь хазяями краю, яко частини Польської держави, почали на все накладати свою руку. Як "реальні політики" поляки перш усього почали безсоромне реквизируван-

не та захоплення усього того багатоміліонного добра, яке не могло бути увезене большевиками за швидкістю подій".⁶

Таким чином, зав'язався білорусько-польський конфлікт, який у недалекому майбутньому завдасть чимало шкоди справі політичного порозуміння новопосталих національних держав на постімперському просторі Росії. Тим часом при звістках про наближення німецьких військ до Мінська Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду нарешті зважився на створення національного уряду – Народного секретаріату Білорусі.

8 лютого Виконком оприлюднив 1-у "Уставну грамоту до народів Білорусі", в якій повідомлялося, що "тимчасову народну владу краю, яка поставить собі завдання оборони і ствердження здобутків революції, буде здійснювати... Народний Секретаріат Білорусі"⁷. Ключові посади в ньому отримали лідери БСГ – Язеп Воронко (голова і народний секретар міжнародних справ), П.Бодунова, Т.Гриб, К.Єзовітов, А.Карач, П.Кречевський і А.Смолич. Але реальні можливості національного білоруського уряду були надто примарними.

У доповіді голови "Комітету охорони інтересів і прав підданих УНР", що того ж дня постав з ініціативи колишніх членів Української військової ради Західного фронту, зазначалося: "У Білоруського "Секретаріату" не було не тільки... ні сили, ні відповідних людей, але не було зовсім і коштів. Не було навіть автомобіля, або хоч мотоциклетки якої у розпорядженню Народнього секретаріату. Соромно і боляче було дивитись на все це"⁸. Не дивно, що німецьке окупаційне командування принципово відмовилося мати справу з національним білоруським урядом.

У цій ситуації лише 9 березня 1918 р. Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду оприлюднив свою 2-у "Уставну грамоту", якою Білорусь у межах розселення і кількісної переваги корінного етносу проголошувалася Народною Республікою⁹. До скликання Установчого сойму законодавча влада в ній мала належати раді Всебілоруського з'їзду, що після поповнення представниками національних меншин була реорганізована в Раду БНР (голова – І.Лесик). Слід зауважити, що в "Уставній грамоті" – документі конституцій-

ного значення – не було жодного слова про міжнародно-правовий статус і зовнішню політику новопосталої народної республіки.

Ще більше питань викликала 3-я "Уставна грамота Ради Білоруської Народної Республіки" від 24 березня 1918 р., якою остання оголошувалася "незалежною і вільною державою". У документі зазначалося, що на підставі цього "втрачають силу всі старі державні зв'язки, які дали можливість чужому Уряду підписати і за Білорусь трактат у Бересті, що вбиває на смерть білоруський народ, ділячи землю його на частини". Уряд БНР мав "увійти у відносини із зацікавленими сторонами, пропонуючи їм переглянути ту частину Берестейського трактату, яка стосується Білорусі, і підписати мирну угоду з усіма воюючими державами"¹⁰.

Очевидно, що єдиною реальною для Народного Секретаріату БНР партнерською "зацікавленою стороною" могла бути лише УНР, оскільки решта (Німеччина, Росія, варшавська Регентська Рада) за жодних умов не пішли б на переговори з представниками невизнаного уряду БНР. Навіть петроградська і московська організації БСГ оголосили його самозваною установою. Але навряд чи продуманою платформою для порозуміння з Українською Центральною Радою могло стати визначення БНР у складі "Могилювщини, білоруських частин Мінщини, Гродненщини..., Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини і суміжних частин сусідніх губерній (виділено мною – В.М.), заселених білорусами".

Якщо не брати до уваги дипломатичний тон документа, "Уставна грамота" фактично ставила під сумнів легітимність північно-західного кордону УНР, визначеного мирним договором між нею і Центральними державами.

Одеська Білоруська національна рада зайняла набагато виваженішу і раціональнішу позицію в питанні перегляду положень російсько-німецького Брестського мирного договору. В її резолюції від 7 квітня 1918 р. висловлювалася стурбованість щодо подальшої долі білоруських земель на захід від "лінії Гофмана", які переходили під юрисдикцію Берліна, – східної частини Віленської губернії, Ново-олександрівського повіту Ковенської, більшої частини Гродненської та західних повітів Мінської і Вітебської губерній. З огляду на пре-

тензії Регентської Ради "Королівства Польського" на ці землі. одеська Білоруська рада ставила польському народу риторичне питання: "По якому праву він, прагнучи мати своє самостійне існування, поруч із цим, квапитья поневолити другий народ"¹¹.

Слушно розглядаючи налагодження переговорного процесу з Києвом як єдино можливий шлях до міжнародного визнання БНР, мінська Рада вже наступного дня після проголошення незалежності – 25 березня 1918 р. сформувала Делегацію в складі поміркованих лідерів БСГ – Олександра Цвікевича (голова) і Симона Рака-Михайловського та секретаря. Консультантом Делегації у справах переговорів з Україною з правом дорадчого голосу було (заочно) визначено І.Красковського¹². Д.Дорошенко у своєму ґрунтовному дослідженні історії гетьманату П.Скоропадського чомусь називає керівником білоруської делегації Ліхнякевича, який насправді очолив тоді українську сторону¹³.

До Києва білоруська делегація дісталася на початку квітня і 10 квітня представила Раді Народних Міністрів від імені Народного Секретаріату БНР повідомлення про проголошення незалежності Білорусі та Уставні грамоти до народів Білорусі. У першому документі члени делегації засвідчували "рідній Україні почуття глибокої поваги і щирої братерської дружби, які мають до неї Рада і Народний Секретаріат БНР"¹⁴. Але у поданні міністру закордонних справ УНР В.Голубовичу вже наголошувалося, що "невияснення більш-менш детально межі поміж Українською і Білоруською Народними Республіками створює на місцях часткові непорозуміння, як у справі функціонування державних і громадянських установ між собою, так і в житті населення".

Тому білоруська Делегація у справах закордонних переговорів прохала призначити комісію від українського МЗС, з якою вона могла б виробити і укласти окремий договір про державні кордони між обома республіками¹⁵. Крім того, представники БНР мали повноваження вести переговори у фінансово-кредитних і торговельних справах¹⁶. А.Цвікевич відразу ж офіційно поставив питання про можливість використання Українського радіотелеграфу для "повідомлення всіх Урядів і народів Європи про оголошення незалежності БНР" та надання делегації позички у 500 тис. карб.¹⁷ А з огляду на

те, що польські легіонери Ю.Довбор-Мусніцького за угодою з німецьким командуванням залишилися на Могильовщині як окупаційні війська, білоруська делегація висловила стурбованість щодо можливості переходу на територію БНР 15-тисячного 2-го Польського корпусу легіонерів, сформованого на території Київщини, і прохала В.Голубовича "віддати розпорядження про те, щоб ні в якому випадку не було допущено відправлення його в межі БНР"¹⁸.

Доповівши того ж дня – 10 квітня 1918 р. на урядовому засіданні про питання, поставлені делегацією О.Цвікевича, В.Голубович запропонував присутнім висловитися щодо офіційного визнання БНР. Досвідчений правник, який за царських часів мав генеральський ранг дійсного статського радника, міністр судових справ Сергій Шелухин слушно зауважив, що дипломатичне визнання країни відноситься до компетенції Центральної Ради. Міністр внутрішніх справ Михайло Ткаченко запропонував відрядити до Мінська спеціальну делегацію для детального з'ясування стану справ на місці, а міністр пошт і телеграфу, в недалекому майбутньому один з провідних українських дипломатів, Григорій Сидоренко додав, що "треба доручити МЗС в'яяснити відношення до цієї справи інших держав".

Після такого обміну думками Рада Народних Міністрів ухвалила "соломонове рішення": питання про визнання незалежності Білорусі "з обмірковування зняти", але водночас доручити МЗС відповісти делегації О.Цвікевича, що уряд УНР "принципіально нічого не має проти признання Білоруської Народної Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом"¹⁹.

Дійсно, решта прохань білоруських представників була швидко задоволена, невдовзі керуючий справами МЗС Микола Любинський повідомив О.Цвікевича, що по київському радіо зроблено передачу телеграми щодо проголошення незалежності БНР, 2-му Польському корпусу заборонено переходити на білоруську територію, а для ведення переговорів і підписання угоди про міждержавний кордон сформовано делегацію в складі члена ревізійної комісії Центральної Ради, прапорщика Анастасія Ліхнякевича (голова), його колеги по Всеукраїнській раді військових депутатів, теж прапорщика Миколи Свідерського і референта МЗС Тимофія Петрівського²⁰.

Рівень української комісії говорив сам за себе, що й не дивно, коли взяти до уваги деякі обставини, ймовірно, відомі Києву. Щоб добитися офіційного визнання Берліна, Народний Секретаріат БНР відправив кайзеру Вільгельму другу вітальну телеграму зі "вдячністю" за визволення Білорусі від більшовиків та проханням узяти її під заступництво Німецької імперії. На знак протесту представники єврейських соціалістичних організацій і лівого крила БСГ вийшли з Ради БНР і уряду. Це спричинило кризу останнього, його місце посіла "Тимчасова рада п'яти", а згодом – поміркований пронимецької орієнтації уряд на чолі з поміщиком Романом Скірмунтом. Таким чином, делегація О.Цвікевича на 19 квітня 1918 р., коли почалися двосторонні переговори, представляла вже не тих осіб, які підписували її повноваження.

Глава білоруської делегації, виходячи з відсутності в минулому будь-якої ворожнечі між Білоруссю та Україною, запропонував визначення лінії кордону "на основі етнографічного розселення обох народів". Потім О.Цвікевич, правник за фахом, вважав за потрібне визначитися з потрібними для переговорів картами, а також "кінцевими точками державної межі на заході і сході"²¹. Та попри гучні запевнення у "братніх почуттях" і сподіваннях на досягнення "державно-братньої спільності", на переговорах відразу ж зав'язалася довга і палка дискусія.

Лише з першого питання вдалося порівняно швидко дійти згоди: як основний визнавався етнографічний принцип, що у разі необхідності міг доповнюватися економічною й географічною доцільністю. Але українська делегація рішуче відмовилася використовувати запропоновану білорусами етнографічну карту, складену в 1917 р. відомим філологом-славістом, петербурзьким академіком Євфимієм Карським, яка, на думку М.Свідерського, тільки зазначала, "де взагалі розселений білоруський нарід як нація, не беручи під увагу чи він є в абсолютній більшості, чи ні"²².

У дусі 3-ї Уставної грамоти Ради БНР О.Цвікевич заявив про невизнання Брестського мирного договору між Центральними державами і РСФРР та запропонував переглянути північно-західний кордон УНР, визначений статтею II основного тексту її мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Як відомо, на північ від колишнього російсько-австрійського кордо-

ну він мав пролягати загальною лінією Тарноград – Білоград – Шибешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовський – Пружани – Вигоновське озеро²³.

Формально О.Цвікевич і С.Рак-Михайловський посилювалися на відсутність білоруських представників на брестських мирних переговорах і тому відмовлялися визнати Вигоновське озеро як вихідну західну точку українсько-білоруського кордону. С.Рак-Михайловський, щоправда, погоджувався на Пружани, але й цей пункт він не вважав для себе обов'язковим. За обтічними дипломатичними формулюваннями делегації БНР крився протест щодо входження до складу УНР Берестейського, Кобринського і частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії.

Українські делегати, спираючись на принципи міжнародного права, вказали білоруським колегам, що кордон УНР на захід від Вигоновського озера не підлягає перегляду з огляду на його міжнародно-правове визнання. Т.Петрівський до того ж уточнив: "Під час Берестейських переговорів суверенна Білоруська Республіка не існувала... і тому правомочною стороною за Білорусинів у той час являлась ще Російська держава"²⁴. Тоді О.Цвікевич запропонував продовжити переговори наступного дня з визначення східної вихідної точки міждержавного кордону.

Як таку українська делегація на пленарному засіданні 20 квітня 1918 р. запропонувала повітовий центр Чернігівської губернії Мглин (нині – Брянської обл. Російської Федерації), але С.Рак-Михайловський, зазначивши, що "людність в північних повітах Чернігівщини є Білоруська", наполягав на місці впадіння р. Судость у Десну біля містечка Гремяч²⁵. Суттєві розбіжності між сторонами виявилися і при загальному розгляді українсько-білоруського кордону в Прип'ятському басейні. Посилаючись на російські та німецькі діалектологічні карти, Т.Петрівський стверджував, що за етнографічним принципом "межа Українсько-Білоруська безперечно повинна йти за Прип'яттю на північ". О.Цвікевич, у свою чергу, доводив, що Прип'ятський басейн "належить етнографічно до Білорусі", а володіння ним для БНР "з огляду економічного є... питанням життя і смерті". Він навіть погоджувався визна-

ти належність УНР північно-східної Чернігівщини, "наколиб Україна зі свого боку відступила без виїмку всю територію Припеті від вливу її в Дніпро по ріку Уж, далі по прямій лінії на Володаву"²⁶.

Тоді А.Ліхнякевич оприлюднив найвагоміший, на нашу думку, аргумент української сторони: "Лінія залізнична Пінськ–Гомель мусить бути Українською, а то зі взглядів географічних. Звісна кожному річ, що ні Польща, ні Московщина ніколи не зречуться своїх імперіалістичних експанзій на Білорусь. Наколиб Україна знала, що її сусідом навечно буде Білорусь, ми може сказалиб що инше". А стосовно білоруського населення Прип'ятського регіону, Річиці та Гомельщини керівник делегації УНР нагадав, що йому не загрожує асиміляція, оскільки "на Україні узаконена персонально-національна автономія, яка забезпечує всім народам вільний розвій"²⁷.

У білоруських делегатів не знайшлося вагомих заперечень щодо такої української позиції, тому вони погоджувалися тимчасово передати в користування Києву залізницю Брест-Брянськ. Але встановлення своєрідного кондомініуму над Прип'ятським басейном і Гомелем свідомо було нереальне, оскільки українським партнером мала стати ніким не визнана і безпомічна БНР та її уряд. Саме питання офіційного визнання незалежності Білорусі Україною опинилося в центрі уваги сторін на засіданні 21 квітня 1918 р.

На ньому А.Ліхнякевич слушно зазначив, що вже факт проведення двосторонніх переговорів свідчить на користь принципового визнання Києвом БНР, але офіційно зробити це він зможе лише після порозуміння з союзниками – Центральними державами²⁸. Не випускаючи ініціативи, керівник української делегації заявив, що в разі згоди білоруської сторони на Вигоновське озеро як вихідної точки міждержавного кордону на заході та збереження за УНР лінії Пінськ-Гомель негайно буде виготовлений проект двостороннього договору²⁹.

Таким чином, білоруська делегація опинилась у глухому куті, вихід з якого був можливий лише на шляху задоволення українських вимог. Не маючи безпосереднього зв'язку з Мінськом і очікуючи на прибуття до Києва третього члена делегації – відомого дослідника історії Литви й Білорусі професора Митрофана Довнар-Запольського, що мав привезти додаткові матеріали, С.Рак-Михайловський під приводом відсутності

кворуму (О.Цвікевич не з'явився на засідання) відмовився від ведення переговорів 22 квітня і виступив із заявою.

Поряд із зазначенням відомої позиції білоруської делегації щодо проходження кордону з УНР, у заяві містилося прохання до України "всіма засобами допомогти зі свого боку активній участі" представників Білорусі в переговорах Києва з більшовицькою Москвою, що планувалися тоді провести в Курську. Зі свого боку, С.Рак-Михайловський обіцяв "постаратися всіма засобами ускорити закінчення переговорів відносно... границі з Україною"³⁰. Отже, виникла парадоксальна ситуація: не визнаючи Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами, яким підтверджувалися невідгідні для Мінська північно-західні межі УНР, білоруська делегація намагалася скористатися статтею VI тієї ж угоди, що зобов'язувала Москву негайно заключити мир з УНР і відкрила шлях до українсько-російських переговорів!

У звертанні делегації БНР до міністра закордонних справ УНР від 25 квітня 1918 р. (його отримав уже Микола Василенко) попереднє прохання конкретизувалося. По-перше, українська дипломатія мала повідомити росіян про ведення нею переговорів щодо кордонів з БНР, а по-друге, відхилити "можливі домагання Народних Комісарів про улаштування з Україною межі в тих областях, де Україна межується з Білоруссю". До того ж О.Цвікевич і С.Рак-Михайловський висловлювали сподівання, що українські представники в Курську "у формі наполегливого і в крайньому випадку ультимативного представлення" зажадають визнання Росією незалежності БНР³¹.

Тоді ж білоруська делегація в Києві представила на розгляд української сторони проект "Прелімінарного договору між УНР і БНР у питанні про державні межі". З огляду на неможливість швидкого вирішення цього питання та близький початок переговорів з Росією, на яких був би бажаний спільний виступ делегацій обох народних республік, білоруська сторона пішла на суттєві поступки. Через місяць після укладення миру між УНР і РСФРР Київ та Мінськ мали досягти ратифікації договору про міждержавний кордон, причому прямо вказувалося, що "представники Білоруського Уряду зобов'язуються відшукати шляхи для задоволення потреб

України у справі влаштування меж". Від уряду ж УНР вимагалось "зробити братерську підтримку Уряду БНР у переговорах його з (більшовиками) Великоросією щодо визнання незалежності БНР і в питанні стосовно проходження білорусько-великоруської межі"³².

Таким чином, попри зовнішню подібність процесів національно-державного відродження в Україні та Білорусі, в тому числі ідейну близькість політичних сил, які контролювали Українську Центральну Раду і Раду БНР, Раду Народних Міністрів і Народний Секретаріат, навіть текстову схожість документів конституційного значення – українських Універсалів і білоруських Уставних грамот, уже перший досвід налагодження офіційних взаємин двох братніх східнослов'янських народів восени 1917 – навесні 1918 рр. виявився далеким від безмарного. Справедливо вбачаючи в Українській Центральній Раді та УНР природних спільників у справі здобуття міжнародного визнання білоруської державності, її романтично налаштовані лідери-народники в особі керівництва Білоруської Соціалістичної Громади загалом виявилися нездатними до реалістичної оцінки військово-політичної ситуації та вироблення продуктивного зовнішнього курсу.

Невідповідність реальних позицій і можливостей уряду БНР його амбітним претензіям щодо міжнародно-правового оформлення державних кордонів, елементарна необізнаність з фактичним станом справ часом видавалася вражаючою. На такому тлі вигідно вирізнялася стримана, виважена і принципова дипломатична лінія Києва, спрямована водночас на фактичне (і поступове забезпечення формального) визнання незалежності Білорусі та тверде відстоювання національно-державних інтересів України.

4.2. Від урегулювання проблеми кордонів до ідеї конфедерації

Перший досвід українсько-білоруських переговорів на початку квітня 1918 р. для уряду БНР виявився не зовсім вдалим щодо міжнародно-правового оформлення державних кордонів з Україною.

Але швидка зміна політичного режиму в Україні після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., що переконливо продемонструвала повну втрату Центральною Радою решток свого авторитету серед

широких мас, і непевне становище адміністрації П.Скоропадського, з якою відмовилися співпрацювати провідні українські партії та громадські організації, з новою силою породили у білоруських дипломатів, очолюваних О.Цвікевичем, які на той час перебували в Києві, сподівання добитися істотних зрушень у двосторонніх відносинах на свою користь. Насамперед це стосувалося отримання від Києва офіційного визнання незалежності БНР та відмови Української Держави від південних повітів Мінської та Могильовської губерній. Делегація О.Цвікевича протягом травня здійснила спробу справжнього дипломатичного міні-бліцкригу.

Він почався 6 травня 1918 р. із вручення О.Цвікевичем повноважень на ведення переговорів з українським урядом тимчасово виконуючому обов'язки Голови Ради Міністрів та міністра закордонних справ і віровизнань, міністру народної освіти Миколі Василенку¹. А через чотири дні на його робочий стіл лягло аж три офіційних звернення білоруської делегації, датованих кінцем квітня – початком травня. У першому, яке було відправлено ще 25 квітня 1918 р. на ім'я міністра закордонних справ УНР, містилося прохання посприяти визнанню з боку РСФРР незалежності БНР та враховувати її інтереси на мирних українсько-російських переговорах, що планувалися тоді провести у Курську. Щодо вказаного звернення М.Василенко своєю резолюцією розпорядився: "1) Завести діло по справам договору з Білорусією, 2) дати відповідь, що Українська мирна делегація буде підтримувати вимоги Білорусії, 3) дати відповідне доручення мирній делегації у Курську"².

Принципово відмінними за змістом і тоном були два інші документи, написані, всупереч попередній практиці, чомусь російською, а не білоруською чи українською мовами. По-перше, в них помітно збільшився реєстр так званих "спірних територій": до "південних волостей Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частин Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії" додалися "частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії". "Колишній український уряд", тобто Рада Народних Міністрів УНР, звинувачувався білоруською делегацією у здійсненні "анексіоністських планів... щодо бі-

лоруської землі" – призначенні "комісарів з досить широкими повноваженнями не лише у спірні місця, але і в міста та повіти чисто білоруські"³. Мова йшла, очевидно, про Річицький повіт Мінської губернії та Гомельський – Могильовської.

На підтвердження своєї позиції в іншому поданні білоруська делегація навела заяви Гомельської міської думи і Союзу земельних власників Пінського, Мозирського, Річицького і Гомельського повітів. В останньому, зокрема, стверджувалося, що "землевласницьке населення означених повітів напевне тяжіє до центру Білорусі – Мінська, не мислить своє державне існування у складі України", а призначення комісарів УНР є "гвалтування волі населення..., здійснюване при цьому всупереч усім даним етнографії й історії"⁴. Звичайно, такий підбір авторів скарг був не випадковий, адже органи міського самоврядування і союзи земельних власників були основними опорами режиму П.Скоропадського. Але виставляти при цьому зрусифіковану гомельську буржуазію і поліських поміщиків у якості оборонців білоруської національної державності, як показала подальша історія, було невірро.

До того ж 15 червня 1918 р. делегати спілок торгово-промисловиків, фабрикантів і домовласників Гомеля, що прибули до Києва, пред'явили голові української мирної делегації С.Шелухину клопотання про приєднання міста до Української Держави. У ньому, зокрема, наголошувалося, що міська Дума не уповноважувала своїх представників робити вищезазначену заяву, яка "суперечить голосу всього населення Гомеля"⁵. Того ж дня С.Шелухин отримав доповідну записку заступника голови Гомельської повітової земської управи М.Кириченка, в якій він від імені селянських громад і кооперативних організацій клопотався щодо "зарахування Гомельського повіту в цілому, з новими двома волостями від Рогачівського повіту, приєднаними до Гомельського повіту, і прикордонного містечка на р. Сожі Чечерськ до Української Держави"⁶.

29 травня 1918 р. О.Цвікевич ще раз звернувся з офіційною заявою до новопризначеного керівника зовнішньополітичного відомства Української Держави – керуючого справами МЗС Дмитра Дорошенка. У ній повторювалися пропозиція поновлення двосторонніх переговорів

щодо проходження українсько-білоруського кордону, а також прохання надати Народному Секретаріату "дружню підтримку у справі визнання незалежності БНР з боку Російської Радянської Республіки"⁷.

Але у гетьмана П.Скоропадського і Ради Міністрів Української Держави були власні погляди на характер українсько-білоруських взаємин і підстави визначення лінії кордону. Як високопрофесійний військовий і політичний діяч з широкими державницькими поглядами, П.Скоропадський чітко усвідомлював значення Поліського регіону для забезпечення оборони, розвитку інфраструктури, внутрішньої й зовнішньої торгівлі та в цілому економіки України.

З ним повністю солідаризувався Д.Дорошенко, який трохи пізніше згадував, що українському керівництву "докоряли тоді за "імперіалізм", і мені спеціально доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами керували інтереси самоохорони; при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чиїх руках буде стратегічна лінія Берестя–Кобрин–Лунинець–Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Кисва, було для нас питанням життя і смерті". А далі міністр-гетьманець майже дослівно повторив аргументацію своїх соціалістичних попередників доби Центральної Ради: "Ми могли бути спокійні тільки тоді, якби ця лінія належала самостійній сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і сконсолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Советська Росія або Польша"⁸.

Але якщо уряд УНР, за згодою німецького командування, у другій половині березня – квітні 1918 р. де-факто запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув юридичного оформлення. Вже в середині травня МВС розробило проект закону про адміністративний поділ прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький – до Київщини, а Пінський – до Волинської губернії⁹. А 25 травня П.Скоропадський ухвалив закон "Про тимчасове розповсюдження

Української державної влади", що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на новоприєднаних територіях. Їхнє населення й урядові установи отримували фінансування з української Державної Скарбниці та сплачували до неї податки¹⁰.

Нарешті, 14 серпня 1918 р. Рада Міністрів під головуванням М.Василенка, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про влаштування управління частин губерній, які відходять від РСФРР до Української Держави, постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а "повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в особну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі"¹¹.

Зрозуміло, що за таких обставин не могло бути й мови про підняття "білоруського питання" українською дипломатією на мирних переговорах з РСФРР у Києві, як на тому наполягала делегація О.Цвікевича. Рада Міністрів відхилила її вищезгадане прохання щодо офіційного запрошення білоруських представників на українсько-російські переговори, щоправда водночас постановивши поставитись прихильно до білоруських інтересів та чим можна допомагати білорусам у національному державотворенні¹².

Час від часу голова української делегації на мирних переговорах С.Шелухин спритно зачіпав "білоруське питання" (як і питання інших "рандштатів"), аби дипломатично поставити в скрутне становище свого візаві – Християна Раковського. Так, уже на першому пленарному засіданні 24 травня 1918 р. при обміні повноваженнями С.Шелухин спритно піддав сумніву документ Х.Раковського, зауваживши: "Що ж до складу Федеративної Східної Республіки, то необхідно мати у даному разі певні відомості, з яким складом республіки ведеться справа, по тій причині, що до українського уряду вступив цілий ряд заяв од Білорусії, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави"¹³. А на 10-му засіданні 24 серпня голова української делегації прямо попередив Х.Раковського, що "коли буде Білоруська Держава, ми з нею будемо розмежовуватися може інакше, ніж з Вами"¹⁴.

Для Москви ж на засіданні політичної комісії кийські дипломати запропонували таку лінію північного кордону Української Держави: від Вигоновського озера на схід у межах Мінської губернії – річкою

Шарою – на Любашево – Круговичі – Локтиші – Чепелі – Погост – Уріччя – Пасіки – Слуцьк – Борову – Новий Степ; у межах Могильовської губернії – р. Дніпро в чотирьох верстах вище Жлобина, далі на Рачин – Шелетовичі – річкою Сожем на Святське; потім – адміністративною межею Чернігівської губернії¹⁵. Таким чином, намічена делегацією С.Шелухина межа охоплювала спірний українсько-білоруський регіон, який фактично вже був включений до складу Української Держави.

У правильності обраного напрямку білоруської політики гетьманський уряд переконав і візит до Києва в другій половині червня 1918 р. відставного голови білоруського уряду Р.Скірмунта. Як зазначав Д.Дорошенко, після розмов з ним "з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, що німці його офіційно не визнають і що будучність і форма білоруської державности ще не усталені в поглядах самого білоруського уряду. Так, наприклад, були течії за федерацію з Литвою, були й прихильники федерації з Україною"¹⁶.

На час приїзду, як уже зазначалося, Р.Скірмунт не очолював білоруський уряд, головою коаліційного Народного Секретаріату в червні став представник Білоруської соціал-демократичної партії, що саме оформилася з правого крила БСГ, – Іван Середа, а в липні його змінив голова вільненської Білоруської Ради, також соціал-демократ Антон Луцкевич. Напередодні цього призначення він повідомляв київського знайомого з МЗС про ставлення діячів білоруського національного руху до Української Держави: "Ані наша Рада, ані білоруські політичні діячі не мають нічого проти найтісніших зносин Білорусі з Україною – тільки в той момент, коли у відомих Вам колах піднімається думка "собиранія русских земель", починаючи з України, вважаємо розмови про білорусько-українське зближення небезпечними. Так само переконана і мінська Рада"¹⁷.

Таким чином, маємо підстави констатувати, що ще на початку літа 1918 р. визначилося недовірливе ставлення національно зорієнтованих білоруських діячів до соціальної природи гетьманату П.Скоропадського, який, на їхню думку, за певних обставин міг перетворитися на плацдарм реставрації "єдиної і неділимої" Росії. Саме цим і пояснюється негативна реакція Білоруської Ради у Вільно

на пропаговану визначним діячем білоруського визвольного руху, майбутнім головою уряду БНР Вацлавом Ластовським ідею українсько-білоруського об'єднання.

Але й перспективи міжнародно-правового утвердження БНР у світлі буквального дотримання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною були досить сумнівні. Білоруські землі під німецькою юрисдикцією на захід від "лінії Гофмана", тобто більша частина Гродненської та Вільненської губерній, формально перебували у віданні литовської Тариби. Остання не надто переймалася національно-культурними потребами численного (близько 40 %) білоруського населення, а на переговорах з представниками Білоруської Ради у Вільно навіть заявила, що "рахується з претензіями Польщі на Белосточчину і Бельщину"¹⁸.

Основна ж частина етнічних білоруських земель, на схід від "лінії Гофмана" (Мінська і Могильовська губернії та східні повіти Вільненської), згідно зі статтею IV Брестського договору після укладення загального миру і повної демобілізації російської армії підлягала очищенню від німецьких військ та окупаційної адміністрації, і таким чином могла бути зайнята більшовицькою владою. Берлін розраховував використати цю обставину для вчинення дипломатичного тиску на Москву з метою отримання від неї економічних вигод і тому не лише не погоджувався на офіційне визнання БНР, а й забороняв робити це Києву.

Особливо жорсткою стала позиція Німеччини після підписання 27 серпня 1918 р. фінансової угоди з РСФРР, що передбачала сплату останньою контрибуції в 6 млрд марок, масштабні поставки Берліну продовольчих товарів, нафти та іншої стратегічної сировини і, згідно з таємним протоколом, часткову компенсацію Москвою вартості націоналізованої німецької власності. У свою чергу, Німеччина приступила до поступової передачі більшовицькій Росії більшої частини Могильовської губернії до р. Березини. Рада і уряд БНР у своєму зверненні до Д.Дорошенка від 18 вересня назвали цю угоду "загрозою самому національному існуванню" Білорусі¹⁹.

А 12 вересня українське зовнішньополітичне відомство отримало з німецького посольства запит з приводу чуток про призначення білоруських дипломатичних представників та генеральних консулів в

Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії

межах України. Німецька сторона також цікавилася, яку позицію займає МЗС відносно Білоруської Республіки. Дійсно, ще 22 липня 1918 р. Народний Секретаріат БНР призначив Павла Тремповича генеральним консулом у Києві, "давши йому особисто права Дипломатичного представника" при особі міністра закордонних справ та уряді Української Держави. На початку наступного місяця П.Тремпович передав свої повноваження керуючому справами консульства Олександру Модзолевському²⁰ (Д.Дорошенко помилково називає білоруським консулом у Києві О.Цвікевича²¹ – В.М.). 30 серпня Народний Секретаріат призначив білоруським консулом в Одесі Степана Некрашевича²². Відповідно, з початку липня 1918 р. діяло українське консульське агентство I розряду у Мінську (консульський агент – Анатолій Квасницький) і II розряду в Орші (консульський агент Костянтин Ільченко, потім – Олекса Пожар)²³.

Але з огляду на негативне ставлення Берліна до будь-яких зовнішніх проявів білоруської державності директор Загального департаменту МЗС Костянтин Лоський змушений був дезавувувати акредитацію консулів БНР. У своїй резолюції на зверненні німецького посольства він зазначив: "Повідомити п. Посла, що зараз на Україні немає жодних представників Білоруської Республіки: ні дипломатичних, ні консульських. Якби такі особи з'явилися, то МЗС буде вважати їх за фактичних, а не юридичних представників"²⁴. А директор Департаменту чужоземних зносин Андрій Яковлів повідомив міністерство внутрішніх справ, "що МЗС не має жодних відомостей про призначення консула в Одесу"²⁵.

Перед неминучою загрозою повної окупації БНР більшовицькою Росією та анексії західної та північно-західної Білорусі Литвою чи Польщею голова Народного Секретаріату і секретар закордонних справ А.Луцкевич 19 вересня 1918 р. прибув до Києва на чолі Надзвичайної білоруської делегації. Вона мала нарешті добитися офіційного визнання Українською Державою незалежності БНР і отримати від Києва допомогу в створенні збройних сил "для самооборони і для зміцнення державності".

У ході нарад у МЗС білоруська делегація отримала запевнення в тому, що український уряд готовий піти їй назустріч щодо зазначених питань, а також у болючій справі можливої передачі БНР окре-

мих поліських повітів²⁶. Проте реальні можливості гетьманату на середину осені 1918 р. залишалися недостатніми для надання ефективної допомоги білоруській національній державності, формування регулярної української армії внаслідок тривалої протидії Берліна не виправдано затягнулося.

Тому МЗС Української Держави на початку жовтня офіційно звернулося до посла Німеччини в Києві Альфонса Мумма фон Шварценштайна з інформацією про клопотання делегації А.Луцкевича, щоб німецькі війська не квапилися залишати територію Білорусі, яку відразу ж окупують більшовики, а натомість посприяти передачі управління краєм Раді БНР. Зі свого боку, зовнішньополітичне відомство Української Держави, посилаючись на загрозу, що виникне внаслідок зайняття Червоною армією Білорусі, підтримало клопотання білоруської делегації й прохало німецького посла передати його імперському урядові²⁷.

А 9 жовтня 1918 р. Надзвичайна делегація БНР була прийнята гетьманом П.Скоропадським, який завірив її у своїй прихильності й підтвердив фактичне визнання незалежності Білорусі, а також пообіцяв якнайшвидше вирішити формальний бік справи. Заохочена таким результатом візиту, білоруська делегація через два дні письмово звернулася до Д.Дорошенка з проханням терміново підняти в Раді Міністрів питання офіційного визнання БНР. Наприкінці місяця білоруси ще раз звернулися у цій справі до МЗС і, зрештою, домоглися прийому у прем'єр-міністра Федора Лизогуба.

Тим часом уся Могильовська губернія була зайнята російською Червоною армією, і голова Народного Секретаріату БНР А.Луцкевич вирішив за краще повернутися до Мінська. 5 листопада 1918 р. білоруська делегація востаннє звернулася до українського МЗС, акцентувавши його увагу на тому, що "кожен день зволікання, ставлячи Білорусь перед фактом окупації Радянською Республікою все нових і нових общирів Білорусі, знецінює еventуальну допомогу Білорусам з боку Української Держави, котра може виявитися запізнілою". Ще раз прохавши Раду Міністрів прискорити розгляд запропонованих делегацією питань, вона запропонувала українському уряду надати офіційну відповідь "безпосередньо Народному Секретаріату в Мінську"²⁸.

Очевидно, перебуваючи в стані розпачу від невтішних звісток з батьківщини, Надзвичайна делегація БНР, нарешті, зважилася запропонувати Києву "вступ Білорусі в тісніший державний зв'язок з Україною (на ґрунті спільності митного кордону, об'єднання автономних армій, єдності зовнішньої політики)". Передумовою такого кроку й мало стати офіційне визнання незалежності БНР Українською Державою²⁹.

Цього разу білоруська делегація цілком слушно аргументувала свою позицію тим, що в результаті Листопадової революції в Німеччині та поразки останньої у Першій світовій війні анулювався Брестський мирний договір Берліна з Москвою, який юридично унеможлиблював дипломатичне визнання БНР сусідами. Безперечно, приємним для П.Скоропадського мало стати й поповнення Ради БНР, згідно з законом про її "реконструкцію" від 10 жовтня 1918 р., представниками "союзу землеробів, сільськогосподарських товариств, торговельно-промислових кіл, духовенства, православних братств, земств і міст і різноманітних громадських організацій". Нарешті, мінська делегація не без задоволення повідомляла український уряд, що "в Білорусі вже маютьесь досить значні кадри військ (до 1 дивізії) з деякою кількістю військового спорядження, зорганізовані неофіційно й готові кожного моменту до активного виступу за директивами білоруського уряду"³⁰.

Питання, порушені в зазначеній заяві білоруської "Надзвичайної делегації для закордонних переговорів", були настільки важливими, що до їхнього розгляду в українському МЗС узялися негайно. Це збіглося з призначенням 14 листопада 1918 р. нового керівника – Г.Афанасьєва, який особисто відредагував матеріал для доповіді на Раді Міністрів і гетьманові.

У "Міркуваннях Міністерства Закордонних Справ" наголошувалося на доцільності скористатися скрутним становищем Білорусі (неорганізованість національної державності, слабкість державної еліти, фінансово-економічна криза, відсутність боєздатної армії та ін.) для досягнення певних українських інтересів. Передусім, офіційне визнання БНР урядом П.Скоропадського надало б серйозної підтримки правим і центристським елементам у Білоруській Раді. А слабкість білоруського державного апарату уможлиблювала його

поповнення київськими фахівцями "для спрямування... найвигіднішим для України шляхом і для попередження можливого захоплення поляками керівної ролі в політичному житті Білорусі"³¹.

Не менше значення мав і економічний бік справи – "створення найсприятливіших для України міцних портових зв'язків". А з огляду на більш ніж 1000-кілометровий українсько-білоруський кордон, допомога у створенні боздатної білоруської армії забезпечила б Україну від більшовицького вторгнення з півночі. До того ж у разі польського загарбання Західної Білорусі та "створення безпосереднього Російсько-Польського кордону Україна опиниться відрізаною від Балтики, що негативно відіб'ється на її економічних інтересах".

Тому керівництво МЗС дійшло одностайного висновку про "бажаність і своєчасність" визнання Україною незалежності Білорусі та надання її урядові фінансової й військової допомоги зброєю та військовим спорядженням³². Але швидкий крах гетьманату П.Скоропадського та більшовицький наступ на Білорусію унеможливили реалізацію зазначених намірів.

Чималі труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру спіткали обидві країни й у справі налагодження торговельно-економічних зв'язків. На перший погляд, на їх відносини впливали сприятливі геополітичні чинники, спираючись на які можна було швидко організувати взаємовигідний товарообмін. Як слушно зазначав у доповіді міністру закордонних справ український консул у Мінську А.Квасницький, "природними багатствами Україна і Білорусь доповнюють одна одну: Білорусь надзвичайно багата лісом, надлишок котрого завжди йшов в Україну, взамін чого Білорусь отримувала хліб, зерно і цукор. Способом обміну, крім залізних доріг, слугували багаті водні шляхи, що перетинають майже всю Білорусь і несуть свою течію в межі України (Беззіна, Прип'ять, Дніпро)"³³.

Коли наприкінці травня 1918 р. А.Квасницький, ще як тимчасовий консул, прибув до Мінська, представники місцевої біржі та спілки землевласників "дуже зраділи можливості економічного та торгового зв'язку Білорусі з Україною" і запропонували йому стати посередником у справі відкриття відділення Українського державного банку, обіцяючи за короткий час забезпечити до 10 млн рублів внесків. Якщо

казенні лісові угіддя в умовах німецької окупації переходили в розпорядження військової адміністрації, деревина приватних власників могла стати предметом експорту в Україну водними шляхами³⁴.

На той час білоруський уряд уже реалізував Україні дров на 3750 тис. карб., 105 ящиків сірників, а також пропонував продаж на 4 млн карб. лісу, дров та скляних виробів, крім того, в необмеженій кількості сірники, гриби, сушені фрукти та сіно. Білоруська торговельна палата з товарообміну на території України 29 травня 1918 р. звернулася до українського міністерства торгу і промисловості з проханням дозволу на експорт сільськогосподарських знарядь праці, цвяхів, заліза, шкіри, соди, солі, мила, свічок, тютюну³⁵.

А 18 червня Білоруська торговельна палата офіційно звернулася безпосередньо до Д.Дорошенка із пропозицією про взаємовигідну співпрацю (зокрема, щоб "виключити спекуляцію приватних осіб") і проханням поклопотатися перед німецькою окупаційною владою щодо вільного в'їзду її уповноважених на територію БНР. Міністр закордонних справ Української Держави розпорядився задовольнити подання Палати. Днем раніше на запит міністерства торгу і промисловості щодо попереднього звертання Палати Д.Дорошенко наклав аналогічну резолюцію, щоправда, зауваживши, що торгівля з Білоруссю бажана "по скільки це допускають наші теперішні економічні відносини"³⁶.

З державних запасів України білоруським комерсантам реалізовувалися тютюн, цукор, сіль, цвяхи, сільськогосподарські знаряддя праці, але досить швидко в економіку, не на користь їй, втрутилася політика. Як звітував Д.Дорошенку український консул у Мінську, який вже в серпні 1918 р. звернувся до міністерства торгівлі та промисловості Української Держави "з пропозицією доставки з Мінська дров за ціною 200 р. за кубічну сажень..., дров пропонувалась необмежена кількість, пропонувалися і тепер пропонуються шпали, дошки, стояки для шахт, паркет, фанера, дерев'яні цвяхи для взуття, сірники за низькою ціною, смола, дьоготь, скипідар; у відповідь на цю пропозицію мені було сказано, що *Міністерство не має таких матеріальних засобів, щоб зробити ці закупки*" (виділено мною. – В.М.). Дивна відмова, коли взяти до уваги загальновідомий факт, що фінансово-бюджетні справи гетьманату були в зразковому стані. У результаті, з сумом констатував

А.Квасницький, "вийшло те, що Україна зостається без дров, шпал, дошок та ін., а Білорусь без хліба і цукру"³⁷.

Знаряддям політичних інтриг стали й поставки українських товарів у Білорусь. Як конфіденційно повідомляв міністра продовольчих справ Української Держави Сергія Гербеля член Ради МЗС І.Красковський, "дозволені раніше до вивозу з України в Білорусь продукти, через посередництво Білоруської торгової палати в Києві, – в тому числі 51 вагон цукру, потрапили до рук небажаних для України елементів для розподілу цих продуктів серед населення. Ці небажані елементи використали отримане від нас добро з метою старанної пропаганди польської орієнтації і Білоруської самостійності в середовищі Білорусів і, разом з тим, проти прагнень серед цього населення до України, економічну залежність від котрої Білоруси вповні чітко розуміють"³⁸.

Справа виявилася настільки серйозною, що 10 жовтня 1918 р. департамент зовнішнього торгу міністерства торгівлі та промисловості звернувся з офіційним запитом до МЗС, чи "відповідає з боку політичного інтересам Української Держави зав'язання торгових зносин з Білоруською Торговою Палатою". Зазначивши принципову бажаність цього, зовнішньополітичне відомство водночас повідомило колег по уряду, що "Київська Білоруська торгова палата в її сучаснім складі... не дає певности, що її діяльність з боку політичного може відповідати інтересам України, навпаки, в МЗС мають ся відомості про шкідливі наслідки діяльності Київської Білоруської Торгової Палати сучасного складу її, і тому до реорганізації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і не корисно"³⁹.

Тоді для урегулювання проблеми товарообміну та укладення відповідного договору на засадах взаємності Народний Секретаріат БНР 20 листопада 1918 р. відрядив до Києва Особливу Торговельно-економічну комісію. До її складу було включено професора М.Довнар-Запольського, О.Цвікевича і члена Ради українського МЗС І.Красковського. Причому головні сподівання Мінськ покладав саме на І.Красковського, що мав забезпечити організаційний бік реалізації договору та посприяти "утворенню постійного запасного фонду продуктів першої необхідності для Білорусі в розрахунку на загальну суму до 150000000 рублів"⁴⁰.

Час для візиту білоруської торговельно-економічної делегації виявився вкрай несприятливим: Україну охопило полум'я антигетьманського повстання, влада П.Скоропадського фактично обмежувалася лише Києвом. І все ж за сприяння новопризначеного міністра закордонних справ Георгія Афанасьєва на початок грудня було узгоджено текст ґрунтового (з шести розділів і 25 статей) "Договору між Українською Державою і Білоруською Народною Республікою", що з об'єктивних обставин залишився непідписаним. Цей документ вартий на принаймні побіжний огляд, оскільки відбиває бачення керівництвом України і БНР бажаних перспектив розвитку міждержавних відносин на постімперському просторі.

Угода мала економічний характер і передбачала, насамперед, вільне переміщення через українсько-білоруський кордон людей, товарів і послуг. Як принципове зобов'язання для обох сторін встановлювалося – "не чинити перешкод взаємним торговельним зносинам", а товари, що підлягали державній монополії, мали відпускатися "на територію іншої країни за тими ж нормами і цінами, які встановлені для свого населення". Стаття II прямо зазначала, що "привезені з території Білорусі на Україну і, навпаки, з території України на територію Білорусі товари вільні від митного збору на території, куди товари перевозяться, або куди вивозяться".

Стаття 2 проекту українсько-білоруського договору надавала громадянам обох країн "право набуття, володіння, користування і розпорядження майном, як рухомим, так і нерухомим, а рівно земельними надрами на таких же засадах, як і місцевим громадянам". Угода встановлювала судовий захист і звільнення від усіх повинностей та військової служби громадян обох держав на принципі взаємної рівності. Окремо зазначалося взаємне право на вільний і безплатний транзит, а для вирішення питання про встановлення митного союзу та поточних справ мала бути створена на паритетних засадах Змішана Україно-Білоруська Торговельно-Економічна Комісія з місцеперебуванням у Києві⁴¹.

Тим часом уже 7 грудня 1918 р. більшовицька Західна дивізія увійшла в Мінськ, а 31 грудня у Смоленську за участю колишніх членів лівого крила Білоруської соціалістичної громади (Д.Жилунович,
150

О.Дило, Д.Чернушевич, О.Червяков, Ф.Шантир) був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Наступного дня він проголосив утворення Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки, а Раду БНР, що встигла евакуюватися під захист польських військ до Гродна, поставив поза законом. Така ж політична доля за півмісяця до того спіткала П.Скоропадського в результаті перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії.

І все ж 7-місячна історія українсько-білоруських взаємин за гетьманату П.Скоропадського дала чимало матеріалу для концептуального осмислення засад української зовнішньої політики. З перших кроків керівництво Української Держави опинилося перед надзвичайно складною й делікатною дилемою в білоруському питанні. З одного боку, незалежно від того, які політичні сили перебували при владі, офіційний Київ принципово мав підтримувати утворення білоруської національної державності та її самоствердження на міжнародній арені. До того ж існування повноцінної Білоруської Народної Республіки на північних кордонах Української Держави істотно поліпшило б геополітичне становище останньої, особливо враховуючи загрозу силового поновлення "єдиної і невідимої" Росії, "червоної" чи "білої".

Проте дійсне, а не суто формальне сприяння білоруському державотворенню в тих умовах вимагало від українського керівництва відчужених поступок на ниві національних інтересів (зокрема, у справі визначення лінії проходження державного кордону), які могли мати позитивні наслідки лише в далекій перспективі, та й то за сприятливих зовнішньополітичних обставин – у разі остаточної перемоги БНР, що була б вдячною Україні за вчасну підтримку. Однак реальна, а не уявна і бажана БНР надто нагадувала П.Скоропадському та його оточенню недавню УНР за найгірших часів Центральної Ради, – аморфну, беззахисну, непривабливу як зовні, так і для власних громадян, із зануреним у нескінченні політичні суперечки керівництвом.

Будувати з таким партнером відносини на рівноправній та довгостроковій основі гетьманський уряд не наважувався, чим і пояснюється зволікання Києва у справі офіційного визнання БНР. Звичайно, доводилося враховувати і негативне ставлення Берліна до конституювання БНР, зумовлене Брестською угодою з Москвою, але воно не було вирі-

шальним. Адже дипломатичне невизнання Німеччиною Держави Все-великого Війська Донського не перешкодило встановленню Українською Державою з нею повномасштабних політичних, військових і економічних відносин. Ставлення ж гетьманату до БНР у багатьох відношеннях схоже на партнерство Польської Республіки і УНР за доби Директорії: об'єктивно із взаємним зацікавленням у співпраці, але на ділі з позицій сили та пріоритетності національно-державних інтересів.

На думку автора, найефективнішою моделлю українсько-білоруських взаємин за тогочасних умов могла стати федеративна (конфедеративна) спілка, але до сприйняття такої перспективи лідери білоруського національного руху, на відміну від значної частини підприємців, фінансистів, землевласників і службовців, були ще не готові.

Автору вдалося виявити досить цікавий документ у цій справі – подання "Київської наради білоруських громадських діячів" щодо заснування в Мінську газети, яка мала "слугувати набатом... возз'єднання Білорусі з Україною на засадах вільної й найтіснішої федерації". Учасники наради були вкрай скептично налаштовані щодо "невизнаної "республіки", очолюваної самочинним Народним Секретаріатом", і побоювалися, що "ніжний і слабкий паросток білоруської самостійності не перенесе безкарно для себе палючих променів ленінського сонця". Не менша загроза на Білорусь насувалася, на їхню думку, і з боку Польщі з її великодержавницьким гаслом "від моря до моря"⁴².

"Політично-самостійна Білорусь серед трьох могутніх сусідів: України, Польщі й Совдепії була б політичним непорозумінням", – з гіркотою зізнавалися "білоруські громадські діячі". Тому романтично налаштовані соціалістичні керівники БНР були для них "шовіністами, що не враховують інертності білоруських народних мас у питаннях національності". Лише федерація з таким сильним і дружнім сусідом, як Україна, "могла б надати Білорусі необхідної стійкості й послужити забезпеченням для внутрішнього спокійного зростання і міцним фундаментом для споруджуваного будинку мирного національного існування"⁴³. Важко щось додати до цих досить мудрих слів, яким, на жаль, не судилося бути почутими і реалізованими.

4.3. Розвиток українсько-білоруських стосунків за доби Директорії

Одним із важливих напрямків зовнішньополітичної діяльності урядів УНР у 1919–1920 рр. було налагодження порозуміння з країнами Балтії і розвиток українсько-білоруського співробітництва, особливо з огляду на підготовку ґрунту для створення Балто-Чорноморського союзу. Говорячи про українсько-білоруські відносини цього періоду слід зазначити, що Директорія УНР відразу ж після перемоги антигетьманського повстання взяла курс на поступову підготовку білоруського національно-патріотичного керівництва до сприйняття ідеї федеративного об'єднання БНР з Україною.

Уже 6 січня 1919 р. МЗС УНР звернулося до білоруського генерального консула в Україні Базаревича¹ з проханням довести до відома коаліційного уряду соціал-демократа А.Луцкевича (він же водночас очолював МЗС) ноту Директорії, в якій містився заклик до білоруського народу щодо "підтримання добросусідських, дружніх, приязних зносин з Українським народом, з УНР". У ноті висловлювалася готовність прийняти представників білоруського уряду в Києві й натомість вислати до Білорусі власних².

Українське керівництво не знало, що ще 22 грудня 1918 р. уряд БНР "для зав'язання постійних братніх відносин" призначив члена Білоруської Ради соціал-демократа Аркадія Смолича Надзвичайним послом в УНР з правами "вести переговори, підписувати умови і робити позики від БНР"³. Але з огляду на більшовицький наступ А.Смоличу не вдалося дістатися до Києва, тому 23 травня 1919 р. "Надзвичайним Послом БНР при Уряді УНР" уряд А.Луцкевича призначив добре ознайомленого з українськими реаліями О.Цвікевича, який тоді перебував з дипломатичною місією в Берліні.⁴

У зв'язку з перебігом бойових дій О.Цвікевич зміг прибути до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР, лише в середині жовтня 1919 р.⁵ Тоді він уклав з урядом І.Мазепи угоду про формування в складі Дієвої Армії УНР білоруських підрозділів, але в результаті Любарської катастрофи 2 грудня 1919 р. реалізувати її не вдалося⁶. Крім того, 16 листопада 1919 р. за дорученням уряду БНР О.Цвікевич звернувся до керуючого МЗС УНР А.Лівицького з про-

ханням "позички на 5 річний термін у сумі 20 млн. нештатпльованих корон" для "поширення і зміцнення державно-національної праці". Клопотання білоруського посла було задоволено⁷.

Політична й фінансова підтримка українським урядом БНР набувала особливої ваги ще й тому, що саме в той час, у жовтні–листопаді 1919 р., делегація Білоруської Національної Ради на чолі з А.Луцкевичем безуспішно намагалася у Варшаві дійти порозуміння з польськими політичними партіями щодо визнання незалежності Білорусі. Як доповідав А.Лівицький І.Мазепі 29 жовтня 1919 р., "білоруські самостійницькі змагання знаходять серед ППС (польські соціалісти – В.М.) здержану оцінку, а то і просто недовір'я, що ж до буржуазних кол., – то ті цілком просто ворожі до ідеї самостійності Білорусі"⁸.

Коли 31 жовтня 1919 р. А.Луцкевич завітав до А.Лівицького, який на той час за сумісництвом очолював Українську дипломатичну місію до Республіки Польща, то довірливо повідомив його, що білоруси "зараз не сподіваються на велику політичну підмогу з боку України, – однак добре розуміють, що коли Україна буде існувати як окрема самостійна держава, то і існування Білорусі забезпечене"⁹.

Непоступливість Варшави в питанні визнання БНР призвела до розколу Білоруської Ради на сесії у Мінську 12–13 грудня 1919 р. (більшість території Білорусі була тоді окупована польськими військами). Білоруські есери виступили проти курсу соціал-демократів і соціалістів-федералістів на державне об'єднання з Польщею і висунули гасло боротьби на два фронти – проти польської окупації й більшовицької влади. Вони добилися переобрання Білоруської Ради (її очолив есер Петро Кречевський), поповнили її своїми представниками і сформували уряд на чолі з есером Вацлавом Ластовським, міністром закордонних справ став Євген Ладнов¹⁰.

Невдовзі уряд БНР і президія Білоруської Ради змушені були перебратися до Каунаса, де у квітні 1920 р. уклали білорусько-литовську угоду про спільну боротьбу проти Польщі й більшовиків. Прибічники польської орієнтації 13 грудня 1919 р. створили "Найвищу Раду БНР" на чолі з С.Раком-Михайловським і власний уряд, на чолі якого залишився А.Луцкевич (він же обійняв посаду міністра закордонних справ)¹¹. У травні 1920 р. "Найвища Рада" уклала з

Варшавою договір, за яким Білорусь мала увійти на засадах автономії до складу відновленої в кордонах 1772 р. Речі Посполитої.

Таким чином, ніким юридично не визнана БНР, яка не контролювала жодного кілометра національної території й не мала навіть власної регулярної армії, наприкінці 1919 р. отримала два парламенти і два уряди, що здійснювали абсолютно різну зовнішню політику! Не менш вражаючим було й те, що як уряд А.Луцкевича, так і уряд В.Ластовського підтримували тісні союзницькі стосунки з Радою Народних Міністрів УНР, навіть після підписання Варшавського договору у квітні 1920 р. між УНР і Польщею. Як писав 5 вересня 1920 р. з Берліна О.Цвікевич (міністр юстиції в уряді В.Ластовського і водночас посол при уряді УНР) своєму землякові, на той час голові Дипломатичної місії УНР на Кавказі І.Красковському, "з офіційною Україною ми розійшлися... вона пішла з Польщею, ми проти Польщі. Але це не перешкоджує бути нам у якнайкращих відносинах... Незважаючи на всі тимчасові обставини, ми добре розуміємо один одного"¹².

Пропольська "Найвища Рада БНР" відразу ж після створення, 15 грудня 1919 р. надіслала Директорії УНР і "всьому братньому Народу Українському своє перше привітання і гарячі побажання, щоб зусиллями кращих людей Україна швидше відбудувалася обіч з своєю північною сестрою Білоруссю"¹³. У голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР до країн Балтії В.Кедровського, який 9 січня 1920 р. прибув до Риги, склалися дружні стосунки з полковником Костянтином Єзавітовим – головою "Військово-дипломатичної місії БНР у Латвії й Естонії" від уряду А.Луцкевича. Білоруська місія користувалася каналами української для відправлення своїх кореспонденцій та обмінювалася з нею пресовими й інформаційними матеріалами¹⁴.

27 березня 1920 р. К.Єзавітов привітав В.Кедровського у зв'язку з визнанням Латвією УНР, а 6 квітня звернувся до глави місії УНР з листом, у якому передав побажання свого уряду і білоруських політичних партій "укласти з Україною політичну хартію, щоб мати можливість спільно боротися від спільних ворогів". Повноваження на переговори у цій справі мав "представник Білоруського Уряду при Уряді Латвії"¹⁵. Пропозиція залишилася без відповіді з боку керівництва УНР, що, на нашу думку, вважало за краще не дратувати поля-

ків формалізацією стосунків із невизнаною БНР напередодні підписання Варшавського договору.

У кращому випадку, як повідомляло прес-бюро уряду А.Луцкевича в Ризі, Білорусь за планом Ю.Пілсудського могла розраховувати на роль буфера між Польщею й Росією, складаючи разом із Литвою спільну державну одиницю у федеративному зв'язку з Варшавою. Причому власне білоруський кантон включав би лише Пінщину, Вітебщину й Могильовщину, Гродненщина й Вільненщина мали увійти до польського кантону литовсько-білоруського державного утворення. Але набагато популярнішим та впливовішим у правлячих колах Речі Посполитої був підхід лідера націонал-демократів Романа Дмовського: поділити Білорусь між Польщею і Росією за лінією кордону, визначеною Брестським мирним договором¹⁶.

Особисто В.Кедровському, який із великою недовірою ставився до пропольської орієнтації керівників зовнішньополітичного відомства УНР А.Ливицького та А.Ніковського, більше імпонував білоруський уряд В.Ластовського, що перебував у Каунасі й діяльно готувався до боротьби як із більшовиками, так і польськими окупаційними військами. Уже в першому звіті до МЗС УНР від 24 лютого 1920 р. В.Кедровський зазначав, що "про білорусів і Литовців доводиться казати разом, поза як наші взаємовідносини цілком однакові. Як з тими так і з другими у нас відразу нав'язались самі сердешні взаємовідносини тим паче, що наші інтереси і напрям політики не тільки у Латвії, але й відносно других держав цілком однаковий. Ми, так сказати, тепер утворили тут свою спілку і повну координацію в праці". Український дипломат також додав, що "Білоруси і Литовці у себе переводять таку ж організацію і підготовчу роботу в певних районах..., для того, щоби коли настане відповідний час виступити разом", тобто підняти антипольське повстання на окупованих територіях¹⁷.

29 вересня 1920 р. у розпалі успішного контрнаступу Армії УНР на Волині й Поділлі В.Ластовський надіслав А.Ніковському великого листа з привітаннями з нагоди перемог українського війська. У ньому стверджувалося, що білоруська сторона стояла і стоїть "за найтіснішу Білорусько-Українську дружбу і взаємну підмогу", а також "завжди готова піти, чимдуж, назустріч потребам і інтересам Української Дер-

жавності"¹⁸. Аналогічного змісту привітання на ім'я С.Петлюри тоді ж надіслав і голова Білоруської Ради П.Кричевський.

Це дало підстави А.Ніковському в листі до С.Петлюри від 1 жовтня 1920 р. висунути пропозицію наділити прем'єр-міністра В'ячеслава Прокоповича, що збирався відбути до Парижа, "правом позитивно говорити про можливість нашої федерації з Білою Руссю"¹⁹. А в листі до В.Ластовського з подякою за привітання з приводу перемог Армії УНР від 23 жовтня А.Ніковський запевнив голову Ради Народних Міністрів БНР, що його пропозиція відносно "нав'язання тісного порозуміння між Білоруссю й Україною стрічає цілком позитивне відношення з боку Уряду УНР". Щоправда, міністр закордонних справ УНР поставив можливість юридичного оформлення "порозуміння" у залежність від розвитку успішного наступу українських військ на Правобережжі²⁰.

Уряд УНР продовжував кредитувати на пільгових умовах Раду Народних Міністрів БНР та її міжнародну діяльність. Зокрема, під час проведення наради українських дипломатів у Відні 18–20 серпня 1920 р. А.Ніковський віддав розпорядження главі дипмісії УНР у Швейцарії Миколі Васильку видати О.Цвікевичу 100 тис. австрійських корон²¹.

29 вересня 1920 р. В.Кедровський звернувся до А.Ніковського з таємним листом, в якому виклав план налагодження українсько-білоруської військової співпраці шляхом організації регулярної армії БНР на українській території, звільненій від більшовиків. Український дипломат повідомив керівництво МЗС про прагнення уряду В.Ластовського поновити чинність угоди 1919 р. і, в разі згоди Ради Народних Міністрів УНР, відрядити "спеціальну військову делегацію на Україну для детального обговорення і переведення цієї справи"²².

Оскільки формування білоруських військових частин на території УНР було справою великої державної ваги і вимагало значних фінансових витрат, МЗС передало її 15 жовтня 1920 р. на розгляд С.Петлюри. Через 8 днів Голова Директорії і Головний Отаман продиктував своє рішення керуючому справами, на нашу думку, його варто процитувати докладніше.

"Справу з формуваннями білоруськими на терені України вважаю, як і раніше, можливою, але через брак грошей, зараз практично не

здійсномою. Нам треба раніш свою власну Армію заосмотрити, як слід, – наголошував керівник УНР, – тимчасом матеріальних ресурсів для цього ми в належній кількості не маємо. Отже в цій справі я рекомендував би сугубу обережність. Ми можемо ширшу військову політику проводити тоді, як самі скріпимось... Знаючи добре, що вся справа тут полягає в асигнуванню грубої суми грошей на Білоруські формування, я попереджаю, що такої асигновки затвердити не зможу, аж до того часу, поки не сформую Української Армії, на заосмотрення якої Правительство не дало тої суми, яка так потрібна"²³.

Таким чином, сувора реальність воєнного часу диктувала свої умови дипломатії. 10 листопада 1920 р. на Правобережжі розпочався широкомасштабний контрнаступ Червоної Армії, й українські війська, кинуті напризволяще своїми польськими союзниками, змушені були через 11 днів відступити за Збруч. Ідея федеративного об'єднання Білорусі з Україною, як і наприкінці 1918 р., залишилася нереалізованою.

Сподівання "Найвищої Ради БНР", яка влітку 1920 р. даремно домогалася від польського уряду проголошення незалежності країни й запровадження над її територією протекторату Ліги Націй, на принаймні федеративне об'єднання з Польщею розвіялися після укладення 12 жовтня 1920 р. у Ризі попередніх умов польсько-радянського мирного договору.

Як зазначалося в меморандумі іншого білоруського уряду В.Ластовського від 27 жовтня 1920 р., "приєднання найкультурніших західних частин Білорусі до Польщі не лише послужило би збагаченню Польщі, але й зовсім розлаштувало б усе економічне життя Балтики, зі складу котрої насильницько була б вирвана одна з найкрупніших складових її частин, з усіма транспортними шляхами, що проходять через неї". Самостійницький білоруський уряд логічно передбачав, що у такому разі "створення Чорноморсько-Балтійського економічного союзу мало б упасти, ізолюючи Балтику й Чорноморське узбережжя в самостійні економічні організації й висуваючи економічний союз Росії та Польщі"²⁴, як це загалом і сталося після польсько-радянського порозуміння.

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНА І КАВКАЗ

5.1. Центральна Рада і національне пробудження Кавказу

Національне пробудження в Кавказькому регіоні після повалення царату в результаті Лютневої революції 1917 р. розвивалося, в цілому, на основі тих же закономірностей, що й у Наддніпрянщині, не виходячи за межі вимог територіальної автономії окремих націй і народностей у складі федеративної демократичної Російської республіки. Керівну роль у автономістських рухах, як правило, відігравали представники національної помірковано-соціалістичної інтелігенції, що спершу великі сподівання покладали на розуміння й допомогу з боку переможної всеросійської демократії в особі Тимчасового уряду.

Так, у рішеннях створеної в середині квітня 1917 р. за участю грузинських меншовиків, соціалістів-федералістів, есерів і націонал-демократів інтерпартійної Ради наголошувалося, що її завданням є "задоволення політичних, економічних і культурних запитів грузинського народу, але головне – захист революції"¹. Кавказький з'їзд мусульман, який відбувся тоді ж у Баку, визнав, що "формою державного устрою Росії, котра найбільшим чином забезпечує інтереси мусульманських народностей, є демократична республіка на територіально-федеративних засадах"². Аналогічні рішення були ухвалені й I-м Гірським з'їздом у Владикавказі на початку травня 1917 р., коли було сформовано "Союз об'єднаних горців Кавказу".

Розгортання визвольного руху українського народу під проводом Центральної Ради відразу ж викликало гарячі симпатії й підтримку серед кавказьких національно-патріотичних кіл. Уже 8 квітня 1917 р. представник грузинських організацій Києва Коіава широко й досить імпульсивно привітав Український Національний конгрес, звернувши увагу його делегатів на спільність історичних доль України й Грузії, які "приєдналися до Росії з тією умовою, що вони збережуть повне право національного самовизначення, проте негідні правителі Росії порушили договір і намагались нас задушити"³.

Історико-правове обґрунтування автономістських домагань червоною ниткою проходило й крізь виступи грузинських делегатів З'їзду народів у Києві. Представник щойно створеної Грузинської національно-демократичної партії Іраклій Мачаваріані на другому засіданні З'їзду, 9 вересня 1917 р., також заявив, що Грузія й Україна свого часу пристали до спілки з Росією, але імперія Романових обернула ту спілку в неволю. "Тепер саме настав час відновити і змінити ті старі договори (Переяславсько-Московський 1654 р. і Георгіївський 1783 р. – В.М.) для закріплення свободи всіх народів, – закликав грузинський делегат. – Треба визнати рівні права всім народам Росії, як великим, так і малим". А для успіху справи потрібна міцна організація і об'єднання пригноблених імперією національностей, "бо ніяка велика держава, а особливо малокультурна, не признає по добрій волі прав малих народів"⁴.

Того ж дня делегат Партії соціалістів-федералістів Грузії (заснована ще у квітні 1904 р.) Йосип Бараташвілі, обраний співголовою З'їзду народів, додав, що "новий революційний уряд не зумів усунути перешкод, які утруднюють дорогу до будови нового життя". Але найголовнішим у його виступі було те, що грузинський делегат прилюдно визнав провідну роль Центральної Ради у створенні демократичної федерації на постімперських теренах. "Українська демократія зуміла згуртувати всі свої стремління коло одної основної задачі, а саме – коло здобуття автономії, яку вона вже на ділі має, – продовжив представник Грузії. – І саме Рада скликає З'їзд народів, а не уряд, який зайнятий нібито важнішими справами, але якими, то ще невідомо"⁵.

Азербайджанський делегат Мустафа Векілов наприкінці третього дня роботи З'їзду народів запевнив присутніх у тому, що й "закавказькі мусульмани стремлять найскорішого закінчення війни та перебудови Росії в федеративну республіку на широких автономних основах"⁶. Логічним визнанням автономістсько-федералістських позицій народів Кавказу стало обрання Й.Бараташвілі товаришем голови Ради народів. Саме в цій ролі 7 листопада 1917 р. він палко привітав проголошення Української Народної Республіки і зазначив, що "той централізм, що був джерелом утисків над народами, Центральна рада роздушила і стерла. Звалено той стоп, на якому стояв імперіялізм Російської держави".

"Я хочу, щоб Україна була тою камінною скалою, на яку б спирались всі народи", – закінчив свій виступ Й.Бараташвілі⁷.

Очевидна стурбованість грузинського соціаліста-федераліста, що прозвучала в його привітанні, була цілком зрозумілою – більшовицький переворот у Петрограді ставив іще під більший сумнів перспективи створення загальноросійської демократичної федерації, ніж вони видавалися за правління Тимчасового уряду. Тому керівники національно-визвольних рухів Кавказького регіону, певні у щирій підтримці та сприянні з боку Києва, вирішили взяти ініціативу в свої руки.

Другий Гірський з'їзд на початку листопада 1917 р. ратифікував угоду про створення "Південно-Східного Союзу козачих військ, горців Кавказу і вільних народів степів", оголосив священний похід проти більшовиків як порушників приватної власності й заснував Гірську республіку в тому складі, що й Союз. 1 грудня 1917 р. члени уряду Гірської республіки, очолюваного офіцером Кавказької туземної кінної дивізії Абдулом Чермоевим, увійшли до складу новоствореного Терсько-Дагестанського уряду за участю також представників Терського козацтва і Союзу міст Терсько-Дагестанського краю. Президентом "Ради уряду" і головним керуючим зовнішніми зносинами став Руслан Капланов.

11 листопада 1917 р. з ініціативи грузинських меншовиків у Тифлісі було скликано нараду щодо організації місцевої влади у Закавказзі за участю представників усіх політичних партій (більшовики після оприлюднення декларації залишили зібрання), рад, командувача Кавказьким фронтом і консулів країн Антанти. Відмовившись визнати владу лєнінського Раднаркому, учасники наради 15 листопада 1917 р. прийняли рішення про створення "незалежного уряду Закавказзя" – Закавказького комісаріату на чолі з колишнім депутатом 3-ї Державної думи і членом ВЦВК грузинським меншовиком Євгеном Гегечкорі.

У своїй першій декларації від 18 листопада 1917 р. комісаріат від імені "закавказької революційної демократії" відстоював "повне самовизначення національностей, проголошене Російською революцією", й претендував на владу лише "до скликання Всеросійських установчих зборів, а у випадку неможливості їхнього скликання він зберігав свої повноваження до з'їзду членів Установчих зборів від

Закавказзя і Кавказького фронту"⁸. Трохи пізніше Закавказький комісаріат уклав угоди з Кубанською Крайовою радою, донським Військовим отаманом О.Каледініним і Терсько-Дагестанським урядом про спільну боротьбу з більшовіками.

20 листопада 1917 р. інтерпартійною Радою був скликаний 1-й Національний з'їзд Грузії (у Вірменії він відбувся ще наприкінці вересня). З викладом спільної загальногрузинської позиції на ньому виступив колишній депутат 1-ї Державної думи і голова Тифліської ради меншовик Ной Жорданія. Свою промову він почав із обґрунтування тези про єдність інтересів грузинського й російського народів, зазначивши, що чимало страждань і горя зазнала Грузія під владою імперії, проте "жодна політична партія не вимагала відокремлення від Росії, оскільки це означало б схилитися перед сходом" (Туреччиною – В.М.). Засудивши більшовиків за "фракційні способи" досягнення національних цілей (укладення миру, земельне питання), Н.Жорданія висловив упевненість у тому, що більшість народу не погодиться з ними, а орієнтацією грузинських партій лишається єдність із Росією та відновлення влади Тимчасового уряду⁹.

І все ж у програмі-мінімум, викладеній лідером грузинських меншовиків, містилася вимога повного самоврядування Грузії, у якій "мало бути право у своїх місцевих справах видавати власні закони, у неї має бути власна національна адміністрація". Тут же вказувалося, що за спільної згоди повинен бути здійснений поділ території Закавказзя, а наостанку Н.Жорданія ще раз наголосив, що "грузинська демократія хоче добитися місцевого самоврядування, залишаючись у межах Росії"¹⁰. Замість інтерпартійної Ради Національний з'їзд створив Національну раду Грузії, якій було "доручено вимагати й здійснити повне національно-територіальне самоврядування зі здійсненням широкого самоврядування мусульманської Грузії, а також інших окраїнних місць, чий мешканці виявлять бажання увійти до складу Грузії"¹¹.

Отже, ані Закавказький комісаріат, ані національні ради Грузії й Вірменії офіційно не оголошували про відокремлення регіону від Росії, що пояснювалося військовою загрозою з боку Турецької імперії. Після підписання 5 грудня 1917 р. ленінським Раднаркомом угоди про перемир'я з Туреччиною російські частини і з'єднання почали масово зали-

шати Кавказький фронт. Однак із розгоном більшовіками 6 січня 1918 р. Всеросійських Установчих зборів ілюзії кавказької радикально налаштованої національної інтелігенції щодо можливості досягнення федеративної спілки з петроградським Центром розвіялися.

Найбільш активно восени–взимку 1917 р. на роль осередку демократичного федеративного об'єднання на постімперському просторі претендувала Українська Центральна Рада, й саме на кінець 1917 р. припали перші контакти між нею та аналогічними установами Грузії й Вірменії на, фактично, державному рівні. Ще 17 грудня 1917 р. депутат Всеросійських Установчих зборів есер Іван Лордкіпанідзе, що перебував тоді в Одесі, отримав повноваження від грузинської Національної ради бути військовим комісаром при Центральній Раді, його заступником призначався Давид Вачейшвілі, а секретарем комісаріату – Дадіані. У зв'язку з від'їздом до Петрограда І.Лордкіпанідзе передав свої функції Д.Вачейшвілі¹².

9 січня 1918 р. комісар Грузії у військових справах при Українській Центральній Раді Д.Вачейшвілі звернувся до О.Шульгина з проханням дозволити "громадянам Грузинської Народної Республіки" зберегти особисту зброю для самозахисту. У документі привертають увагу дві обставини: по-перше, найменування грузинської держави, яке лише через півроку стане її офіційною назвою. По-друге, делікатне зауваження грузинського дипломата, що в межах його країни "проживає не одна тисяча громадян-українців, котрі жодних обмежень громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть"¹³.

Цей підхід стане зрозумілим, коли взяти до уваги, що 12 січня 1918 р. Закавказький комісаріат, обговоривши питання про політичне становище регіону, прийняв рішення про скликання Закавказького Сейму, що мав виконувати функції законодавчого органу – парламенту. Н.Жорданія пояснював різку зміну політичної орієнтації грузинської Національної ради на державну самостійність тим, що "після розгону Установчих зборів ми залишилися одні й повинні були думати про себе. Це означало практично виділення зі складу Росії й створення нашого життя на власний наш погляд"¹⁴.

Тоді ж, 13 січня 1918 р., у Києві було вироблено "Проект угоди Уряду Української Народної Республіки з Грузинським Військовим

Комісаріатом на Україні з питань: а) про формування частин на території України з грузин-воїнів, які знаходяться за умовами військового часу на Україні й на Українському фронті; б) про перевезення цих частин у міру їхнього формування на територію Грузії; в) у разі оголошення мобілізації Національною радою Грузії, про формування з призваних грузин, які знаходяться на території України, команд і переправлення їх у Грузію"¹⁵.

З української сторони угоду підписали представники військового відомства І.Колос і зовнішньополітичного В.Дьяконенко, з грузинського – комісар Д.Вачейшвілі, члени комісаріату доктор Храмелашвілі й штабс-капітан Сванідзе та член виконкому комітету колонії грузин Києва Когановшвілі¹⁶.

Зміст документа зводився до того, що Рада Народних Міністрів УНР "визнає Грузинський Військовий Комісаріат на Україні правомочним органом Національної Грузинської Ради", а "грузини-воїни, які знаходяться на території України і на Українському фронті, розпорядженням Військового Міністерства і Грузинського Військового Комісара негайно відряджаються до етапно-евакуаційних пунктів, призначених для формування грузинських частин, які відправляються до Грузії"¹⁷.

Д.Вачейшвілі пропонував, щоб "грузини-воїни зберегли озброєння, матеріальну частину, кінний склад та інше майно в тій частині, до складу котрої входять, якщо таке в частині мається, якщо ж ні – забезпечуються всіма вищезазначеними предметами розпорядженням Військового Міністерства з відповідних закладів". О.Шульгин у своїй резолюції на подання грузинського комісара висловив сумнів саме щодо цього пункту умови, одночасно сприйнявши, як належне, те, що "всі витрати, пов'язані з утриманням, як грузин-воїнів, так і щойно призваних грузин, повертаються Україні або із загальнодержавного фонду тієї федерації, в котру увійде Грузія, або Національною радою Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох націй"¹⁸.

Окремо грузинський військовий комісар наполягав на тому, щоб у разі підписання УНР мирного договору з Центральними державами її уряд зобов'язався "надати у двомісячний термін рухомий склад для переправлення всіх грузин-воїнів та призваних громадян на тих

же умовах за межі України"¹⁹. Щодо цього пункту угоди українсько-грузинська комісія так і не дійшла спільної думки.

Того ж дня – 13 січня 1918 р. у Києві було підписано аналогічний проект угоди зі щойно створеним Вірменським Військовим Комісаріатом України, Молдови і Криму – "правомічним органом Центральної Вірменської Військової Ради в Тіфлісі". До його складу входили полковник Михайло Ломідзе (голова військової секції), підполковник Макар Попов, капітан Ашот Тонієв-Тоніянц (військовий комісар), Олександр Тер-Даніельянц і Микола Константиян²⁰. В укладенні угоди також узяли участь голова Вірменського комітету Києва Гаспарян та представник Вірменського верховного комісара поручик Яків Якуліан.

Зміст угоди зводився до того, що "всі вірмени-воїни й призвані до рядів вірменської народної міліції вірмени, перебуваючи на території України, надходять у розпорядження Вірменського Військового Комісара України, котрий повинен діяти у погодженні з військовим міністерством УНР"²¹. Матеріально-технічне забезпечення вірменських військових формувань мало бути на рівні українізованих частин у Закавказзі.

О.Шульгин зазначив на примірнику угоди, що "з політичного боку заперечень не має", але документ слід дати на затвердження військовому міністру, оскільки "деякі пункти з військово-технічного боку можуть викликати сумніви". Як і на українсько-грузинській угоді, керівник зовнішньополітичного відомства поставив знак питання напроти вимоги Вірменського Військового Комісаріату в разі підписання Києвом сепаратного миру з Центральними Державами вивезення у 2-місячний термін усіх вірмен-військових за межі УНР²².

15 січня 1918 р. грузинський військовий комісар Д.Вачейшвілі офіційно звернувся до МЗС УНР із повідомленням, що з огляду на проголошення незалежності республіки 4-м Універсалом Центральної Ради він узяв "на себе охорону і захист прав громадян Грузії, які проживають на території України". Не чекаючи офіційного підтвердження своїх повноважень із Тифліса, Д.Вачейшвілі приступив до виконання посольсько-консульських обов'язків, наполягаючи, "щоб при всяких зносинах Українського Уряду, що торкаються грузинських громадян, як-то: реквізиції, арешти, обшуки та подібне, не здійснювати без попереднього повідомлення" комісару²³.

Напередодні залишення Києва перед натиском більшовиків, 25 січня 1918 р., Центральна Рада встигла розглянути запрошення голови Закавказького комісаріату Є.Гегечкорі "Українській Народній Республіці прислати своє представництво на мирову конференцію, що має відбутися між закавказькими народами та Туреччиною"²⁴.

Закавказький комісаріат у зв'язку зі стихійним розпадом російського Кавказького фронту опинився у критичному становищі, більшовицька дипломатія заради досягнення сепаратного миру з Німеччиною й Австро-Угорщиною на брестських переговорах погоджувалася віддати їхній союзниці – Туреччині частину історичних територій Грузії й Вірменії (Батум, Карс, Ардаган). Оприлюднений 29 грудня 1917 р. декрет Раднаркому "Про Турецьку Вірменію" фактично залишав її на поталу османським військам, які горіли бажанням взяти реванш за поразки від російської армії 1915–1916 рр.

Не виключено, що запрошенням української делегації на мирну конференцію у Тифлісі (насправді вона відбулася в лютому–березні 1918 р. у зайнятому турецькою армією Трапезунді) Закавказький комісаріат розраховував уплинути на Стамбул або використати дипломатичні контакти між Києвом і Берліном та Віднем для створення сприятливої атмосфери на переговорах. Керівництво УНР усвідомлювало дійсні мотиви запрошення, В.Голубович наголосив, що "представника Української Республіки не тільки треба послати на Тифліську нараду, а що треба надати йому самі широкі уповноваження, бо Україна також заінтересована в тих справах, які на цій нараді мають вирішуватись"²⁵.

А член Малої Ради від національних меншин російській меншовик Біск додав, що українському представникові слід дати "докладні й виразні вказівки" у вірменському питанні. Та перебіг подій виявився настільки швидкоплинним і катастрофічно несприятливим для молодих державних утворень на постросійському просторі, що українсько-кавказьку співпрацю на дипломатичному фронті довелося налагоджувати дещо пізніше.

Сумнозвісна "Одісея" Центральної Ради, що призвела до запрошення в УНР для боротьби з більшовизмом німецько-австрійських військ, закінчилася лише на початку березня 1918 р. До 166

того часу на Кавказі відбулися доленосні для народів регіону військово-політичні події. Передусім, 10 лютого 1918 р. у Тифлісі відкрилася робота Закавказького Сейму за участю депутатів Всеросійських Установчих Зборів від регіону та, додатково, представників, пропційно включених шляхом кооптації. Головою Сейму з правами президента республіки невдовзі було обрано колишнього лідера меншовицької фракції IV Думи й голову Петроградської ради Миколу Чхеїдзе, абсолютну більшість у парламенті отримали члени лівих національних організацій: грузинські меншовики (29,5 %), члени Тюркської демократичної партії федералістів "Мусават" (26,8 %) , Вірменської революційної партії Дашнакцутюн (24,1 %).

Представники депутатських фракцій Сейму у своїх деклараціях не висловлювали великого бажання форсувати державно-юридичне відокремлення регіону від Росії. Зокрема, Н.Жорданія наголосив: "Ми не знаємо, в яку форму будуть одягнені наші відносини до Росії. Ви знаєте, що доля наша не в наших руках: ми не знаємо, яку волю нам продукує мирний договір з Туреччиною. Але ми завжди прагнемо до Росії, але, на жаль, ця Росія все далі й далі від нас відділяється, ми не знаємо, як її наздогнати, як подати їй руку"²⁶.

Набагато важливішим для провідних політичних сил регіону видавалося вирішення вкрай гострої й запутаної проблеми територіального розмежування національностей "на самостійні кантони народів та об'єднання їх у загальну Закавказьку Федерацію"²⁷.

Але невдовзі турецькі війська, порушивши перемир'я, перейшли у наступ на Ерзурум , Карс і Батум, винищуючи мирне вірменське населення і нечисленні міліційні формування.

У відчаї Закавказький Сейм відмовився визнати умови Брест-Литовського мирного договору Центральних держав із РСФРР та спробував налагодити прямі переговори з Туреччиною в Трапезунді. Однак Стамбул не визнавав повноважень делегатів Сейму на чолі з головою Ради міністрів Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (ЗДФР), сформованої 14 лютого 1918 р., й одночасно її міністром закордонних справ, грузинським меншовиком Акакієм Чхенкелі. Турецький уряд наполягав на проголошенні незалежності ЗДФР як на попередній умові налагодження діалогу й висував до неї нові територіальні претензії.

Грузинський і вірменський військові комісари в УНР Д.Вачейшвілі та А.Тонієв-Тоніянц, які залишилися в Києві під час більшовицької окупації, відразу ж після повернення до столиці Ради Народних Міністрів звернулися до неї у справі поновлення угод щодо відрядження до Закавказзя військовослужбовців, які так були потрібні на турецькому фронті.

7 березня 1918 р. В.Голубович отримав подання Д.Вачейшвілі, що містило копію договору від 13 січня 1918 р. й прохання щодо його перезатвердження, а також відкриття кредиту комісаріату та надання потягів і вагонів для перевезення воїнів-грузинів²⁸. 8 березня на ім'я народного міністра закордонних справ надійшло аналогічне подання від А.Тонієва-Тоніянца²⁹. Через два дні Д.Вачейшвілі телеграфом дістав із Тифліса офіційні повноваження від Національної ради Грузії щодо захисту інтересів грузинських громадян на території УНР й призначення "комісаром у цивільних та військових справах"³⁰.

Питання про "потребу змінити умови існування на Україні Армянсько-Грузинського комісаріату", як воно було офіційно сформульоване, розглядалося на засіданні Ради Народних Міністрів 13 березня 1918 р. Без жодних умотивованих пояснень уряд УНР ухвалив, що "усі національні війська з дня демобілізації повинні бути розпущені, існуючі до цього часу військові частини (у тому числі грузинські та вірменські. – В.М.) розпускаються наказом військового міністра". Їхнім учасникам гарантувалося "вільний виїзд за межі України в ешелонах без зброї". Фактично, український уряд відмовляв грузинському та вірменському комісаріатам й у відкритті кредиту, оскільки грошову справу дозволялося полагодити "лише в порозумінні з тим національним чи краєвим урядом, до якого призначаються ці частини"³¹.

Звичайно, можна пояснити таке неприхильне рішення уряду УНР імовірною негативною реакцією німецького окупаційного командування, адже грузинські й вірменські формування мали відбути для боротьби із союзними Берліну турецькими військами. Та й Османська імперія із підписанням Брестського миру між УНР і Центральними державами перетворилася в одного з головних дипломатичних партнерів Києва. Але якщо до цього навіть додати катастрофічний стан залізничної мережі УНР і далеко не блискучі її фінансові справи, відмова Києва пере-

затвердити угоди з грузинським і вірменським комісаріатами помітно зашкодила державному іміджу України в очах кавказьких народів.

Чималі проблеми виникли у Києва навіть із виконанням тих зобов'язань, на які уряд погодився. 8 квітня 1918 р. А.Тонієв-Тоніянц повідомляв В.Голубовича, що й досі 1 тис. вірмен-воїнів і сотня офіцерів та лікарів залишаються на території України "без усяких засобів до існування, бо протягом 3–4 місяців вони не одержують утримання... Вони буквально голодують і для перевідправки їх Комісаріат не розпоряджається ніякими засобами, а Уряд УНР протягом місяця не дає відповіді на кардинальне питання щодо кредиту"³².

Наступного дня до МЗС звернувся Д.Вачейшвілі, який повідомляв, що ешелон грузинів-військовослужбовців, який за згодою українського уряду і німецького командування ще 19 березня 1918 р. вирушив із Києва, "ледве дістався до ст. Знамянка". Комісар Грузії прохав МЗС посприяти "якнайшвидшому й безперешкодному пропускові названого ешелону до кордону України" разом із військовою технікою, а також видати "посвідчення для безперешкодного пропуску через кордон України парламентарів від ешелону для переговорів із більшовиками". Треба віддати належне керуючому справами МЗС М.Любинському, який розпорядився взяти прохання Д.Вачейшвілі "до негайного виконання"³³.

Але якби навіть УНР виявилася у змозі надати ЗДФР суттєву військово-технічну допомогу, це не поліпшило б її критичного зовнішньополітичного становища. 12 квітня 1918 р. Туреччина пред'явила ЗДФР ультиматум про негайне очищення Карської, Батумської й Ардаганської областей, Сейм відкинув його, проте зупинити наступ османських військ не зміг. Намагаючись опанувати ситуацією й поновити мирні переговори зі Стамбулом, 22 квітня 1918 р. більшістю голосів Сейм проголосив незалежність ЗДФР і відвів грузино-вірменські війська за лінію російсько-турецького кордону до війни 1877–1878 рр.

Але турецька агресія продовжувалася, доля ЗДФР зависла на волосині. Член Центральної Ради Микола Свідерський, який займався евакуацією майна українізованих частин 5-го корпусу з Трапезунда, заявив на засіданні політичної секції МЗС УНР 16 квітня 1918 р., що грузини не зможуть виграти війну проти Туреччини, оскільки у них "нема справж-

нього війська". "Для України було-б корисніше як-би подолила Грузія, – впевнено продовжив урядовець, – але воно напевне буде навпаки".

Та найвражаючим за далекоглядністю був інший прогноз М.Свідерського – звичайного прапорщика запасного полку Московської округи: "Самовизначення народів на Кавказі не може пройти, бо ті народи змішані і ворогують межі собою"³⁴. М.Любинський, який головував на засіданні політичної секції, відразу ж запитав М.Свідерського, чи була під час його закавказького відрядження "розмова про Чорноморську федерацію". Відповідь була ствердивою: не уточнюючи, з ким він мав зустрічі, представник Центральної Ради повідомив, що "федерація бажається", а її столиця "намічається або в Києві, в котрому налажено і організовано, або в Севастополі, котрий може стати вільним городом"³⁵.

Історія, на жаль, не дала шансу в 1917–1921 рр. до кінця перевірити на практиці можливість створення Чорноморської федерації (чи союзу) з центром в Україні, але той факт, що ця ідея вперше була озвучена щодо Грузії, свідчить про великі сподівання, які пов'язувалися з цією провідною закавказькою країною українським політичним керівництвом.

5.2. Кавказький напрямок української дипломатії влітку–восени 1918 року

На початку 1918 р. практично всі окраїнні держави, що виникли на терені колишньої Російської імперії, були окуповані чи опинилися під прискіпливим зовнішньополітичним контролем Центральних держав. Повною мірою це стосувалося й кавказьких країн. Як уже зазначалось, навесні 1918 р. після стихійного виведення російських військ із Закавказзя, Азербайджан, Вірменія та Грузія стали об'єктом збройної агресії з боку Османської імперії. Проголошення незалежності Закавказької Демократичної Федеративної Республіки 22 квітня 1918 р. не зупинило наступу турецьких військ на тифліському напрямку, де вони прорвалися на рубіж 20–25 км від грузинської столиці.

Лише під тиском Берліна, невдоволеного надмірним посиленням позицій свого союзника на Кавказі, Стамбул пішов на укладення з ним 10

травня 1918 р. секретної угоди щодо поділу Закавказзя на сфери впливу (Грузія залишилася в німецькій сфері), а наступного дня погодився на мирні переговори з урядом ЗДФР. Однак вони почалися в Батумі лише 24 травня, і Туреччина, заохочена військовими успіхами, зажадала від ЗДФР, понад брест-литовські надбання, дві третини Єреванської губернії та Ахалкалакський і Ахалцїхський повіти Тифліської, під контроль Стамбула мала перейти Закавказька залізниця¹.

Батумські переговори оголили всю глибину існуючих суперечностей між провідними політичними партіями Закавказького Сейму – грузинськими меншовиками, вірменськими дашнаками і азербайджанськими мусаватистами. Виявилось, що мусаватисти були не проти встановлення турецького протекторату над Азербайджаном й разом із дашнаками виявляли невдоволення провідною роллю Грузії у Закавказькій Федерації. Звідусіль із регіону на адресу турецької делегації в Батумі надходили інспіровані мусаватистами прохання мусульманських громад про покровительство².

За цих критичних зовнішньополітичних умов Національна Рада Грузії 27 травня 1918 р. звернулася до уряду Німеччини з проханням про допомогу, щоб захистити країну від зовнішніх загроз. Але вже наступного дня, порушивши перемир'я, турецькі війська поновили наступ на Єреван і Тифліс. У зв'язку з останніми подіями німецький представник на Батумських переговорах генерал фон Лоссов порадив Тифлісу негайно проголосити незалежність Грузії й прохати Німеччину про покровительство.

6–7 червня 1918 р. виконком Національної Ради Грузії під головуванням Н.Жорданія розглянув повідомлення глави закавказької делегації в Батумі А.Чхенкелі, який водночас очолював Раду міністрів і МЗС ЗДФР, про непоступливість Туреччині й пропозицію німецької сторони. Було ухвалено прийняти німецьку пропозицію й після проголошення Закавказьким Сеймом рішення про саморозпуск оприлюднити Акт про незалежність Грузії. Не випадково в ноті А.Чхенкелі до посла Української Держави у Німеччині від 19 червня 1918 р. зазначалося, що рішення про саморозпуск Сейму "було прийнято з огляду на події, котрі виникли разом з наступом сил оттоманських за Кавказом і котрі перевернули базу федеративної Закавказької Республіки"³.

Одночасно з саморозпуском Закавказького Сейму, 8 червня 1918 р. (26 травня 1918 р. за старим стилем), Національна Рада Грузії проголосила створення Грузинської Демократичної Республіки (голова уряду – Ной Рамішвілі, міністр закордонних справ – А. Чхенкелі), а через два дні – 10 червня (28 травня за старим стилем) – були проголошені Азербайджанська Демократична Республіка (прем'єр-міністр – Фаталі Хан-Хойський, міністр закордонних справ – Мустафа Гаджинський) і Вірменська Демократична Республіка (прем'єр-міністр – Овсен Каджазуні, міністр закордонних справ – Олександр Хатісов). Закавказька Федеративна Демократична Республіка, таким чином, припинила своє існування.

Тут варто зауважити, що Грузія і Азербайджанська Республіка відзначають нині свої національні свята – День відновлення державної незалежності й День Республіки – відповідно 26 та 28 травня, виводячи їх із подій 1918 р. Ці ж дати фігурують як дні проголошення Грузинської, Азербайджанської й Вірменської Демократичних Республік у тогочасному дипломатичному листуванні, офіційних урядових документах, пресі й подальших наукових дослідженнях. Але практично жоден із вітчизняних чи зарубіжних науковців не пояснив, що наведені вони за старим стилем, який продовжували використовувати протягом 1918 р. на Кавказі, Кубані й Дону, на відміну, наприклад, від УНР чи РСФРР, які перейшли у лютому 1918 р. на загальносвітовий новий стиль.

Військово-політичною слабкістю нових незалежних кавказьких держав негайно скористався Стамбул, нав'язавши в Батумі 17 червня 1918 р. Грузії й Вірменії так звані договори миру й дружби, що узаконювали турецькі військові загарбання та претензії поза межами, визначеними Брест-Литовським договором. Територія Вірменської Демократичної Республіки скоротилася, наприклад, фактично до 8 тис. кв. верст⁴. Натомість азербайджанський уряд використав союзна угоду з Туреччиною для успішної боротьби проти більшовицької Бакінської комуни.

Грузинській Демократичній Республіці дещо вдалося зміцнити свої міжнародні позиції, коли в обмін на передачу Німеччині монопольного права на експлуатацію своїх природних багатств і розта-

шування німецьких гарнізонів у головних містах республіки, Тифлісу вдалося добитися включення до російсько-німецького додаткового договору від 27 серпня 1918 р. статті про згоду Кремля на те, що "Німеччина визнає Грузію самостійним державним організмом". З іншого боку, німецьке протегування Грузії й фактичне визнання Берліном уже 10 червня 1918 р. уряду Н.Раїшвілі – А.Чхенкелі певною мірою створювало сприятливі зовнішні умови для налагодження повноцінних відносин на державному рівні між Грузією й Україною.

Незадовго до гетьманського перевороту тимчасово виконуючим обов'язки комісара Грузії в Україні замість Д.Вачейшвілі було призначено Никодима Брегвадзе⁵. А 9 травня 1918 р. він затвердив присяжного повіреного Михайла Джугелі "Комісаром Грузії по Одеській Військовій окрузі" з правами "формувати Грузинські частини й переправляти їх на батьківщину" та "захищати інтереси Грузії й Громадян Грузії у межах Одеської Військової округи"⁶.

Спершу в роботі грузинських комісаріатів на території Української Держави мали місце досить неприємні випадки. 11 травня 1918 р. німецький підрозділ під командуванням українського офіцера здійснив обшук у приміщенні управління комісаріату Грузії в Україні в Києві, грузинські офіцери також були обшукані й затримані, але невдовзі звільнені. Через шість днів аналогічний інцидент стався в Одесі, де німецький загін, попри гарантії недоторканості від українського уряду, також здійснив обшук і вилучив зброю з приміщення грузинського комісаріату⁷.

Справа набула широкого розголосу, політичний відділ МЗС Української Держави 15 травня 1918 р. звернувся до військового міністерства із запитом: "На якій основі допущено до переведення у чужоземних підданих, – представництва союзного нам народу, трусів та безправного відібрання зброї, одержаної для самоохорони". Начальник штабу військового коменданта Київщини пояснив зазначені заходи отриманням повідомлень про зберігання в приміщеннях грузинських комісаріатів холодної й вогнепальної зброї "без певної охорони", яку слід було здати до Гарматного складу, "щоб вона не попала в які небудь непевні руки"⁸.

Зрештою, обидва інциденти вдалося благополучно вирішити, і в подальшому вони вже не повторювалися. А 22 травня 1918 р. Закавказький український комісар у Тифлісі Григорій Хименко уповноважив голову ради єреванського товариства "Просвіта" Володимира Гірченка бути його представником у вірменській столиці й "захищати інтереси проживаючих у Вірменії громадян *Української Народної Республіки*" (виділено мною. – В.М.)⁹. Свого часу – в червні 1914 – квітні 1918 рр. В.Гірченко служив прокурором Єреванського окружного суду, і тому добре був знайомий з особливостями Кавказького регіону.

Розпад Закавказької Федерації висунув на порядок денний проблему встановлення офіційних дипломатичних відносин між Українською Державою й окремо з кожною з новоутворених закавказьких республік (Гірська республіка у зв'язку з більшовицьким повстанням тимчасово припинила своє існування, а її уряд емігрував до Тифліса). Зважаючи на міжнародно визнаний статус України, її провідну роль у спробах створення загальноросійської федерації восени-взимку 1917 р. та відносно стабільне внутрішньополітичне становище, ініціативу в цій справі виявили Тифліс і Єреван. Азербайджанський уряд був тоді надто заклопотаний внутрішніми проблемами (лише 15 вересня 1918 р. було звільнено Баку, але вже через два місяці до столиці увійшли британські війська), щоб упритул зайнятися зовнішньополітичними питаннями.

22 червня 1918 р. українське посольство в Берліні отримало дві ноты за підписом міністра закордонних справ Грузії А.Чхенкелі, які негайно були передані до Києва. Д.Дорошенко після ознайомлення з ними зазначив, що обидва документи "можна подати до преси"¹⁰.

В одній ноті повідомлялося про саморозпуск Закавказького Сейму і припинення існування Закавказької Федеративної Демократичної Республіки 8 червня 1918 р. та причини прийняття цього рішення. А в іншій ноті йшлося про проголошення незалежності Грузинської Демократичної Республіки та формування її уряду. Усамостійнення Тифліса від Москви, пояснювалося тим, що "об'єднана з Росією політичними договорами, заключеними на те, щоби забезпечити Грузії певну внутрішню свободу і незайманість її території, Грузія швидко побачила свої права потоптаними, свою свободу загроже-

ною і свої вольности заміненіми режимом повної анексії". А після виведення російських військ із Закавказзя "ніякий зв'язок не зв'язує більш Грузії з Росією, вона вільна однині од всіх обов'язків щодо другої держави". Виділяється просто вражаюча подібність історико-правової аргументації грузинського МЗС до положень відомої "Самостійної України" М.Міхновського.

Найголовніше в ноті А.Чхенкелі містилося наприкінці документа: від імені уряду міністр закордонних справ прохав українського посла Федора Штейнгеля представити Раді Міністрів Української Держави "факт існування Грузинської Республіки, щоб Україна могла признати якнайскоріше незалежність Грузії"¹¹.

Не чекаючи на офіційну відповідь із Києва, 17 липня 1918 р. грузинський прем'єр-міністр Н.Жорданія звернувся до Д.Дорошенка з листом, в якому зазначалося, що уряд Грузинської Демократичної Республіки "в цілях зміцнення дружніх відносин" між обома державами "призначив своїм представником при Українському Уряді громадянина Віктора Васильовича Тевзая і заступником його – громадянина Давида Вісаріоновича Вачейшвілі, котрим і надані особливі повноваження"¹².

Виконуючий обов'язки комісара Грузії в Україні Н.Брегвадзе увійшов до складу Місії як урядовець для особливих доручень, ще одним урядовцем цього рангу став Сосіпатор Асатіані, а тимчасово виконуючим обов'язки радника грузинської Місії до 7 жовтня 1918 р. залишався Іван Москалевський, потім його змінив Матвій Скобелев¹³. По прибутті до Києва Місія Грузинської Демократичної Республіки розташувалася по вул. Караваєвській, 9.

Через тиждень після листа Н.Жорданія до МЗС Української Держави, 25 липня 1918 р., до українського посла в Берліні Ф.Штейнгеля прибули голова Особливої делегації Грузії в Німеччині князь Авалов і член делегації Є.Гегечкорі. Вони підтвердили вищезгадану ноту А.Чхенкелі від 22 червня й знову просили український уряд в особі посла "про визнання Грузії, як самостійної держави". Причому, як телеграфував Ф.Штейнгель Д.Дорошенку 30 липня 1918 р., грузинські дипломати "від імені свого Правительства заявили..., що Грузія не зустрічає ніяких перешкод щодо визнання України". Зі свого боку,

Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії

український посол прохав Д.Дорошенка "представити Ясновельможному пану Гетьману питання про визнання Грузії"¹⁴.

Але офіційний Київ так і не пішов на визнання де-юре незалежності Грузинської Демократичної Республіки. До 27 серпня 1917 р. це, певною мірою, пояснювалося небажанням П.Скоропадського дратувати Берлін порушенням німецько-російського Брестського мирного договору, де оминалося питання права народів Кавказу на самовизначення. Однак традиційної дипломатичної процедури визнання Грузії Українською Державою не сталося й після підписання додаткового договору до Брестського миру від 27 серпня 1918 р., за яким РСФРР змушена була погодитися на самостійне існування Грузинської Демократичної Республіки.

На нашу думку, очевидно, не варто підходити до формування системи міжнародних відносин на постросійському просторі в період революційних 1917–1921 рр. з позицій усталених норм і принципів світової дипломатичної практики. Уже сам факт прибуття до Києва Дипломатичної місії Грузії на чолі з В.Тевзая та надання їй відповідного посольського статусу свідчив про фактичне визнання Українською Державою Грузинської Демократичної Республіки. Не випадково 24 жовтня 1918 р., В.Тевзая звернувся до Д.Дорошенка з повідомленням про призначення грузинським урядом Гаврила Хундадзе повноважним представником Грузії при ленінському Раднаркомі та впевненістю, що Українська Держава "в особі правомочних органів полегшить роботу громадянина Хундадзе при виконанні ним своїх дипломатичних обов'язків"¹⁵. А вже через два місяці МЗС УНР, зі свого боку, "мало честь висловити щирю подяку" грузинському дипломату та прохало його "і далі продовжувати охорону інтересів громадян України" на території РСФРР¹⁶.

Крім того, наказом по МЗС Української Держави від 20 липня 1918 р. консульським агентом 1-го розряду в Тифлісі був затверджений Олексій Кулінський (Д.Дорошенко у своєму дослідженні невірно називає таким Лісняка¹⁷), а наказом від 16 серпня – консульським агентом 2-го розряду в Батумі Євген Засядько¹⁸.

Однак налагодженню взаємовигідного товарообміну між Українською Державою й Грузинською Демократичною Республікою чимало

шкодила відсутність українського державного торговельного представництва у Закавказзі. Проте, за даними Української Крайової Ради на Закавказзі, досить місткий регіональний ринок міг щомісячно забезпечити Києву прибутків лише від експорту цукру й хліба на 325,5 млн карб.¹⁹

Відсутністю державного контролю з боку України над торгівлею із Закавказзям спритно користувалися з величезною вигодою для себе місцеві комерсанти, а українське населення регіону залишалося без продовольчого постачання з історичної Батьківщини. Тому Українська Крайова Рада у вересні 1918 р. звернулася до Ради Міністрів Української Держави з пропозицією "утворити хоч би тимчасово в осередку Закавказзя у Тифлісі Торговельне агенство Українського уряду усього Закавказзя з тим, щоб надалі, коли буде утворено дипломатичне представництво, це агенство підлягало би йому"²⁰.

27 листопада 1918 р. з аналогічною пропозицією до міністра закордонних справ Г.Афанасьєва звернувся Комітет з товарообміну міністерства торгу і промисловості. Комітет вважав, "що було б доцільно заснувати при Українському Консульстві в Грузії... комісію, котра дозволяла б ввезення в Україну товарів, дозволених до вивозу Комітетом з Товарообміну Грузинської Республіки, і, навпаки, дозволяла б вивезення з України товарів, допущених до ввозу в межі Грузії"²¹.

Певною мірою зазначені проблеми були урегульовані з укладенням у Києві 5 грудня 1918 р. повномасштабного українсько-грузинського двостороннього договору, який за своєю змістовністю й значенням можна зіставити з українсько-донською угодою від 7 серпня того ж року. З української сторони документ підписав товариш міністра торгу і промисловості С. Бородаєвський, із грузинської – голова Дипломатичної місії Грузії в Україні В.Тевзая.

Договір складався з 6 розділів і 22 статей, що стосувалися загальних прав громадян однієї держави на території іншої, налагодження консульських зносин, організації двосторонньої торгівлі, мореплавства, транзиту та "Змішаної Комісії". Угодою передбачалося надання громадянам договірних сторін повного обсягу політичних і цивільно-майнових прав на території іншої держави "при захованні ними законів краю". Водночас вони увільнялися "від всякої офіційної служби в суді, адміністрації, або громадської, а також військової"²².

Сторонам надавалося за принципом взаємності визначати місцевості на території іншої держави для заснування своїх консульських і торговельних представництв. А двосторонній торгівлі надавався статус найбільшого сприяння, до того ж товари при ввозі з території однієї сторони до іншої не мали обкладатися подвійним митом. Виняток становили товари, "які підлягають, або можуть підлягати державній монополії" (ст. 9)²³.

Взаємний пільговий режим установлювався також для українських і грузинських суден та їхніх вантажів (ст. 14). Стаття 18-га зазначала, що "всякого роду товари, які перевозяться через територію одної із сторін для другої сторони, мають бути звільнені від всякого транзитного мита"²⁴. Для розроблення ж "питання про мита, про можливий митний союз" українсько-грузинський договір передбачав створення "Змішаної Комісії" з 4 членів на паритетних засадах (ст. 20). Угода набувала чинності з моменту її підписання²⁵.

Паралельно налагоджувалися двосторонні відносини Української Держави з Вірменською Демократичною Республікою, що опинилася в катастрофічному становищі після турецької агресії взимку–навесні 1918 р. Уже 29 червня 1918 р. Вірменська Національна рада повідомила МЗС Української Держави, що вона продовжила "повноваження Вірменського Комісаріату на Україні стосовно представництва вірменського народу". До складу його колегії було включено "полковника Михайла Христофоровича Ломідзе, підполковника Макара Богдановича Попова і капітана Ашота Миколайовича Тонієва-Тоніянца"²⁶. А 1 липня 1918 р. у зв'язку з розширенням функцій дипломатичного представництва Вірменський комісаріат було перейменовано в "Комісаріат Вірменії при Уряді Української Держави"²⁷.

7 жовтня 1918 р. комісаріат Вірменії (по суті – посольство) для захисту інтересів громадян країни "визнав необхідним призначити своїх представників: у Херсонщині члена... колегії підполковника Макара Богдановича Попова і на Харківщині доктора Мкртича Солмоновича Меліянца". Д.Дорошенко своєю резолюцією наказав "виконати посвідчення і повідомити військового Отамана і Головноуповноваженого Харкова, Херсонського губернського старосту, Харківського губернського старосту"²⁸.

У свою чергу, вірменський уряд визнав повноваження представника Комісаріату Української крайової ради Закавказзя В.Гірченка, і 1 серпня 1918 р. він був запрошений як делегат Української Держави на відкриття парламенту Вірменської Демократичної Республіки, зайнявши "місце в дипломатичній ложі нарівні з представниками Німеччини, Австрії, Туреччини й Персії"²⁹. У посвідченні В.Гірченкові від 10 вересня 1918 р. Український комісар на Закавказзі Г.Хименко відзначив "його надзвичайну тактичність у поводженні з урядовими установами й тубольцями, через що українські громадяне користувалися прихильністю з боку тубольців"³⁰.

11 вересня 1918 р. повноважний представник Вірменії у Німеччині Аванес Оганджонян звернувся з меморандумом до українського посла Ф.Штейнгеля. У ньому викладалася історія турецької агресії в Закавказзі, змальовувалося спричинене нею трагічне становище вірменського народу й Вірменської Демократично Республіки. Вихід із катастрофічної ситуації вірменський уряд бачив лише у "строгому виконанні умов Брест-Литовського договору, особливо в частині, що стосується кордонів турецького володіння в Закавказзі. За цих умов Вірменія могла б зконструюватися у державу в межах 25000 кв. верст, і тим самим огородити вірменський народ від повної гибелі політичної й фізичної"³¹.

Тому вірменський уряд запрошував Українську Державу до участі у Стамбульській конференції держав-учасниць Брестського договору, яка скликала Німеччиною й Австро-Угорщиною, що не визнавали анексіоністських Батумських угод Туреччини з Вірменією й Грузією від 17 червня 1918 р. Цим кроком, наголошувалося в меморандумі, "Українська Держава надасть дружню підтримку заново створеній вірменській державності й закладе міцний камінь у фундамент дружби цих двох народів, що так недавно відродилися до нового життя".

Вірменський посол також прохав Україну дозволу "закупити хліба і вивезти у Вірменію через Поті-Тифліс для голодуючого населення в кількості 3 мільйонів пудів за твердими цінами і з правом вивозу протягом 5-6 місяців". А.Оганджонян повідомив Ф.Штейнгеля, що "600000 біженство Вірменії, знаходячись під відкритим небом, у горах і лісах

Закавказзя дослівно голодують, харчуючись лише травою. З настанням осені воно втратить і цю "їжу" й зовсім загине від голоду"³².

Незадовго до цього, 30 серпня 1918 р. у Києві штабс-капітан Павло Цір за дорученням комісаріату Вірменії звернувся до МЗС Української Держави з клопотанням "дозволити закупити і вивезти з України 2000 пудів борошна на Кавказ для приютів вірменських дітей-сиріт біженців, котрі буквально голодують із-за відсутності продовольства". П.Цір отримав згоду на перевезення борошна від командира німецького транспорту, що мав через тиждень відбутися із Севастополя до Поті, тому прохав міністерство якомога швидше вирішити питання, аби встигнути закупити борошно в Мелітополі та Катеринославській і Херсонській губерніях"³³.

Директор Департаменту чужоземних зносин А.Яковлів розпорядився "негайно написати до Міністерства Продовольчих Справ, що з боку МЗС немає перешкод на вивіз 2000 пудів борошна для армянських приютів на Кавказі"³⁴.

25 вересня 1918 р. до Ради Міністрів Української Держави з клопотанням звернулися міністр закордонних справ Вірменії О.Хатісов і голова вірменської делегації на Стамбульську мирну конференцію А.Агаронян. Вони повідомили, що переговори відносно остаточних умов миру з Туреччиною ще не почалися, і не відомо, чи відбудуться взагалі, до того ж існування незалежних Вірменії й Азербайджану не обговорювалося при укладенні додаткової німецько-російської угоди від 27 серпня 1918 р.

Зазначивши, що для Вірменії "надзвичайно важливо добитися якнайшвидшого визнання її незалежності й визначення її кордонів", А.Агаронян і О.Хатісов писали: "Ми звертаємо наші погляди на молоду державу України в надії, що вона краще інших держав може зрозуміти наше становище та визнати нашу незалежність і одночасно з цим здійснити, по можливості, вплив на уряд Росії в тому смислі, щоб він не перешкоджав визнанню нашої незалежності Німеччиною й іншими державами Почв'їрного Союзу"³⁵. Вірменські керівники прохали український уряд призначити свого дипломатичного представника до Єревана і висловили готовність у разі визнання Києвом незалежності Вірменії "негайно призначити свого представника при Уряді України".

Але прем'єр-міністр Вірменської Демократичної Республіки О.Каджазуні, не чекаючи офіційної відповіді з Києва, тоді ж звернувся до представника Закавказького Українського Комісара у Вірменії В.Гірченка з проханням "з'ясувати шляхом особистих переговорів" із Д.Дорошенком, чи "не зустрінеється перешкод до призначення Вірменським Урядом свого представника при Українському Урядові, заявивши, що у випадку згоди Українського уряду негайно ж буде відряджений представник до Києва"³⁶.

Як і у випадку з Грузією, П.Скоропадський не пішов на офіційне визнання незалежності Вірменської Демократичної Республіки, але дав дозвіл на прибуття до Києва повноважного представника цієї країни, що фактично означало визнання її суверенітету і встановлення дипломатичних відносин. 17 жовтня 1918 р. до Києва прибув представник уряду Вірменії при уряді України доктор права Григорій Дзамоев. Збереглося клопотання МЗС до голови Позавідомчої ревізійної комісії забезпечити для вірменського посла дві кімнати "в одному з кращих готелів в центрі міста, через те, що це є справа політичної ваги"³⁷.

Азербайджанська Демократична Республіка з причин нестабільності свого військово-політичного становища не встигла встановити дипломатичні відносини з Українською Державою. Але 10 жовтня 1918 р. на загальному зібранні азербайджанців Києва був обраний комісаріат у складі Джеліла Садикова (голова), Юсіфа Салехова (помічник) та Мір Джалала Мір Талієва (секретар). До "встановлення зв'язку з Азербайджанським Урядом" він мав здійснювати "захист інтересів громадян Азербайджану", містився комісаріат у Києві по вул. Прозоровській, 15. Невдовзі про створення комісаріату Азербайджану в Україні було повідомлено МЗС Української Держави³⁸.

1 листопада 1918 р. комісаріат звернувся до МЗС з проханням пояснити положення закону про реєстрацію та призов до української армії окремих категорій офіцерів запасу з тим, щоб під його чинність не потрапили громадяни Азербайджану, як "суверенної держави"³⁹. 10 грудня 1918 р. аналогічне прохання надійшло до МЗС від комісаріату Горців Північного Кавказу за підписом комісара Бориса Примоева і секретаря Григорія Туаєва⁴⁰.

МЗС направило військовому міністерству і МВС роз'яснення, за яким серед інших категорій не підлягали призову по мобілізації колишні піддані Російської імперії, що отримали "національні паспорти від відповідних Урядів чи повноважних представників при Українському Урядові Держав, які заново виникли на території колишньої Російської імперії (Польща, Грузія, Військо Донське, Кубань, Вірменія, Російська Радянська Республіка), чи від визнаних Українським Урядом фактичних представників подібних держав і національних організацій на Україні (Чеський комітет, Латиський Центральний комітет на Україні, Литовська національна Рада на Україні, Комісаріат Азербайджану на Україні, Головний Військовий Комісар Сибіру на Україні і його Представник у Києві, Галицько-Буковинський комітет у Києві, Білоруський комітет і т.д.)"⁴¹.

З цього документу видно, що Українська Держава фактично визнавала всі державні утворення, що виникли на той час на постросійському просторі, оскільки їхні уродженці не підлягали мобілізації до українського війська.

Таким чином, період гетьманату П.Скоропадського був часом встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків Української Держави з новоутвореними Грузинською й Вірменською демократичними Республіками. Якщо не рахувати Туреччини й Німеччини (для Грузії), Україна виявилася єдиним міжнародним партнером для закавказьких республік, який де-факто визнав їхню незалежність і встановив дипломатичні відносини, прийнявши повноважних представників їхніх урядів. Антигетьманське повстання перешкодило налагодженню взаємовигідних торговельно-економічних відносин України з кавказькими країнами та заснуванню там українських дипломатичних представництв, ці завдання довелося вирішувати в набагато складніших умовах за доби Директорії УНР.

5.3. Українська дипломатична місія на Кавказі у 1919 – 1920 рр.

Із завершенням Першої світової війни міжнародне військово-політичне становище закавказьких республік на короткий час дещо поліпшилося. За Мудроським перемир'ям від 30 жовтня 1918 р. Туреччина мала вивести свої війська протягом тижня з Баку й одного місяця – з усього Кавказького регіону. Закавказзя відійшло до сфери політико-

економічного впливу Великої Британії, що обмежилася вивезенням незначної кількості нафти й марганцю та розташуванням нечисленних гарнізонів у Баку, Батумі й Тифлісі (до серпня 1919 р.), при цьому не надто втручаючись у внутрішнє життя Грузії, Вірменії та Азербайджану.

Однак навіть тимчасове послаблення зовнішньої загрози з боку переможеної Туреччини оголило давні вірмено-грузинські й вірмено-азербайджанські етнічні та релігійні суперечності, подолати які мирним шляхом закавказькі республіки виявилися не в змозі. Так ще при створенні інтерпартійної Ради у Грузії у середині квітня 1917 р. у результаті обговорення питання про кордони країни було схвалено тезу стосовно її безспірних і спірних територій. До перших тоді віднесли ті райони, де грузини становили більшість населення, а до спірних – окраїнні райони, де вони були у меншості. Проблема майбутнього устрою цих територій мала вирішуватися опитуванням і референдумом місцевого населення¹.

Але відразу ж після проголошення незалежності Грузинської Демократичної Республіки меншовицький уряд задекларував намір виходити з принципу історичної належності території у процесі національно-територіального розмежування в Закавказзі. Тому після виведення турецьких військ із Закавказзя 5 грудня 1918 р. грузинські підрозділи увійшли на територію Ахалкалакського й Борчалінського повітів Тифліської губернії та в район м. Лоре, які історично належали Грузії, але мали переважно вірменське населення.

Вірменський уряд в ультимативній формі зажадав виведення грузинських військ і 9 грудня розпочав бойові дії, розгорнувши широкий наступ. Лише завдяки втручанням Великої Британії вірмено-грузинський збройний конфлікт удалося припинити 31 грудня 1918 р. й наступного місяця провести компромісне розмежування спірного району.

Вірмено-азербайджанський конфлікт, який також спалахнув після виведення турецьких військ наприкінці 1918 р. навколо районів Нахічевані й Карабаху зі змішаним населенням, виявився набагато гострішим і кровопролитнішим. Командування британських експедиційних сил зазнало невдачі у спробах примирення ворогуючих сторін і у травні–червні 1919 р. вірменські війська захопили Нахічеванський та Шаруро-Даралагезський повіти Єреванської губернії. Проте їхній успіх виявився нетривалим, і невдовзі дашнаки змушені були

залишити Нахічевань під тиском азербайджанських військ. Але й після підписання 10 серпня 1919 р. угоди про припинення вогню Вірменія та Азербайджан продовжували активну підготовку до силового вирішення територіальних проблем.

Численні міжусобні конфлікти на Кавказі надзвичайно ускладнювали для Києва вироблення загальної політичної лінії у стосунках із молодими незалежними державами. Об'єктивною підставою для їхнього подальшого розвитку й активізації залишалися спільні інтереси на міжнародному рівні, що полягали у здобутті дипломатичного визнання з боку країн Антанти, недопущенні відродження "єдиної й невідомої Росії" в будь-якій формі та якомога тіснішому військово-політичному й економічному регіональному зближенні.

Водночас у підходах Української Народної Республіки і держав Закавказзя до розв'язання важливих зовнішньополітичних проблем спостерігалися суттєві розбіжності. Передусім, це стосувалося ставлення до білого руху і головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії А.Денікіна. Незважаючи на конфлікт із добровольцями з приводу контролю над Сочинською округою восени 1918 – взимку 1919 рр., меншовицький уряд Грузії пішов на переговори з А.Денікіним і у серпні 1919 р. досяг "узгодження інтересів Грузії й російської Добровольчої армії". А 8 березня 1920 р. таємну угоду з денікінським "Південноросійським урядом" уклали вірменські дашнаки. Закавказькі республіки стали притулком для решток розгромленої більшовиками денікінщини.

Усе це вимагало термінового заснування дипломатичного представництва УНР на Кавказі. До того ж призначений ще за гетьманату консульським агентом 1-го розряду до Тифліса О.Кулінський, як свідчили очевидці, "вів не українську політику, а навіть часом просто ворожу до України. Крім того, він був замішан в багатьох спекулятивних справах і був час, коли тільки те, що він консул, захистило його від кримінального суду"².

Питання виникали і стосовно Л.Лісняка, призначеного до грузинської столиці генеральним консулом також за П.Скоропадського – 8 листопада 1918 р. Як доповідав С.Петлюрі його таємний представник на Чорноморщині І.Сокальський, "генеральний консул Лісняк... при царі служив на

Кавказі управляючим казною палатою, був при Ставці Кавказької армії, сам штабський генерал, давив грузин, вони його ненавидять"³.

Створення повноцінного українського дипломатичного представництва в історико-культурному й економічному центрі Кавказу – Тифлісі диктувалося також потребами просування та забезпечення взаємовигідних торговельних контрактів. Ще 27 грудня 1918 р. делегація Терського козачого війська на Україні в складі полковника Івана Бойко і осавула Миколи Долинського звернулася до МЗС УНР з проханням посприяти у видачі Департаментом зовнішнього торгу Міністерства торгу і промисловості "дозволу вивезти на Терек 100 вагонів цукру на принципах товарообміну". "Взамін цукру, – наголошували терські дипломати, – ми даємо нафту – таким робом це перший випадок товарообміну меж Україною і нашою країною"⁴. МЗС забезпечило І.Бойка і М.Долинського відповідними дипломатичними посвідченнями.

А 1 січня 1919 р. Департамент палива Міністерства торгу і промисловості повідомив В.Чехівського, що "фінансовий радник Грузинської Місії на Україні Матвій Іванович Скобелев разом з іншими представниками Грузинської Місії та Уповноваженим Міністерства Торгу і Промисловості по купівлі нафтових продуктів за кордоном, інженером Олександром Вікторовичем Адіасевичем, їдуть до Одеси і далі на Кавказ з метою виконання договору, заключеного проміж Урядами України і Грузії від 5 грудня 1918 р. під № 7963, по встановленню транспорту закуплених Міністерством в Баку нафтових продуктів по Закавказькій залізниці і Закавказькому трубопроводу"⁵.

Тому цілком логічним було заснування наказом по МЗС УНР від 26 січня 1919 р. Української дипломатичної місії на Кавказі (до Грузії) й призначення її головою члена Ради міністерства Івана Красковського⁶. До складу Місії наказом по МЗС від 6 лютого 1919 р. (затвердженого Директорією 9 лютого) були призначені: на посаду радника – Євген Ганейзер, аташе – Зіновій Моргуліс, військового аташе – отаман Гавришко, урядовців – Іван Полянський і Андрій Тишкевич, посада секретаря залишилася вакантною⁷.

Однак З.Моргуліс і Гавришко відмовилися виїхати до Тифліса, Є.Ганейзер, діставшись із Місією до Криму, де вона змушена була затриматись до одержання 22 березня дозволу від британського віце-

консула в Новоросійську на продовження подорожі, також відмовився від подальшого виконання обов'язків. Тоді І.Красковський по прибутті 4 квітня 1919 р. до Тифліса (Місія зупинилася на Верейському спускові, 3) запропонував узяти на себе виконання обов'язків радника генеральному консулові Л.Лісняку, секретаря Місії – А.Тишкевичу, а військового аташе – голові Української військової місії до народів Північного Кавказу полковникові Миколі Чеховському. І.Полянський був залишений у Криму для обстеження умов життя українських переселенців, потрапив до більшовицького полону й зміг дістатися Тифліса лише 19 серпня 1919 р., І.Красковський призначив його виконувачем обов'язків аташе Місії⁸.

Напередодні від'їзду з Вінниці, 18 лютого 1919 р., І.Красковський отримав від щойно призначеного міністром закордонних справ К.Мацієвича доручення "подбати про скоріше визнання Генеральним Консулом на Кавказі Л.Лісняка", оскільки "по дорозі до Тифлісу багаж п. Лісняка був вкрадений і разом з ним і його консульські документи"⁹. Але внаслідок протидії О.Кулінського справа дещо затягнулася, лише після особистих контактів І.Красковського з міністрами закордонних справ Грузії, Вірменії та Азербайджану Л.Лісняк був офіційно визнаний генеральним консулом урядами цих держав відповідно 8, 16 травня і 5 серпня. Однак О.Кулінський так і не передав Л.Ліснякові справи консульського агентства й архів Українського Комісаріату¹⁰.

І.Красковський був цілком задоволений роботою консульського агента І-го розряду в Батумі Є.Засядька і, "беручи на увагу велике значення, яке має Батум, яко ключ Кавказу і найкращий порт його на Чорному морі", 15 квітня 1919 р. призначив Є.Засядька виконуючим обов'язки віце-консула. Виконуючим обов'язки його радника без платні став Олександр Скалевий, за визнанням глави Місії, "людина щира і здатна до цієї праці"¹¹.

Складнішим виявилася кадрове питання з віце-консульством у Баку. І.Красковський відзначав у своєму звіті до МЗС, що "перш Місія гадала призначити туди почесного В.-Консула... Але кандидат, який був намічений на цю посаду, оказався не таким, якого треба було... В серпні 1919 року було доручено тимчасово захист укр. громадян на правах Консула в Азербайджані Голові Бакінської Укр. Ради А.Голованю".

Азербайджанське МЗС 8 жовтня 1919 р. дало свою згоду, проте "у д. Голованя було дуже багато іншої праці і при тому він людина стара і він відмовився від виконання обов'язків". Тоді І.Красковський, відвідавши Баку, зупинив свій вибір на депутатові азербайджанського парламенту від української громади республіки Василеві Кужимі. 9 січня 1920 р. азербайджанський уряд дав свою згоду на призначення його виконувачем обов'язків віце-консула УНР у Баку¹².

Вибір глави Місії виявився напрочуд вдалим: "Кужим дуже енергійно взявся до праці, обслідував Мугань, де біля 20.000 українців, які тепер бідують, повернувшись з північного Кавказу, куди вони втекли від розбійників, які переходили Персидську границю; вистарався для них допомогу від Прав. Азербайджану (уряду Азербайджану. – В.М.) в 750.000 руб., а теж наділення їх землею на кращих місцях Мугані; організував санітарну експедицію, яка роздала 20 фунтів хініна на Мугані українцям, які дуже слабували тропичною горячкою". Крім того, віце-консул "виділив з інтернованих добровольців українців і організував їх для пересилки на Україну", але внаслідок браку коштів у Місії та перешкод з боку британського командування в Батумі реалізувати цей задум не вдалося. Незадовго до встановлення більшовицької влади в Баку, на початку березня 1920 р., за дорученням І.Красковського він виїхав із дипломатичною поштою до уряду УНР¹³.

І все ж найголовнішим завданням І.Красковського після вручення вірчих грамот урядам закавказьких республік залишалося налагодження з ними політичної співпраці в інтересах захисту національних інтересів молодих незалежних держав на міжнародній арені. На цьому напрямку главі Української дипломатичної місії вдалося добитися суттєвих зрушень.

Уже 21 червня 1919 р. він звітував до МЗС УНР, що "ідея Чорноморської Федерації зустрічає велике співчуття на Кавказі й на Кубані з Чорноморщиною, причому відповідальні керівники політикою Кавказу й Кубані, з котрими я про це бесідував, переконано вважають, що ініціатива і головна роль у цьому має за справедливістю належати Україні, як тільки вона звільниться від більшовиків"¹⁴.

Однак І.Красковського чималою мірою турбував той факт, що з огляду на успішний антибільшовицький наступ денікінців "настрій в Азербайджані й Грузії досить тривожний, бояться окупації всього

Кавказу добровольцями", і водночас "пануюча й офіційна партія Грузії – соціал-демократи меншовики – у своїх офіційних органах і виступах стоять за возз'єднання з Росією". Більше того, український посол помітив, що "Грузинський Уряд увесь час у діяльних відносинах із більшовиками і ще недавно була можливою їхня угода з Київським Раднаркомом, але останні події на більшовицьких фронтах і на Україні змінили стан справ". Зате "дуже співчутливо" до УНР ставляться вірмени й, особливо, азербайджанці, котрі "з нетерпінням чекають можливості широкого експорту на Україну своїх нафтових продуктів"¹⁵.

І.Красковський жалкував і з того, що "Кавказ увесь час живиться безглуздими тенденційними повідомленнями про Україну, головним чином, більшовицького радіо". Тому для успішної політичної роботи Місії було вкрай необхідно отримувати від МЗС УНР "докладні відомості про стан справ на Україні", причому "англійське командування на Кавказі люб'язно погодилося передавати через Константинополь повідомлення на Україну"¹⁶.

12 листопада 1919 р. І.Красковському навіть довелося звернутися до грузинського міністра закордонних справ Є.Гегечкорі з вербальною нотою у справі публікацій в офіційному органі правлячої меншовицької партії – газеті "Боротьба" від 24 вересня і 7 листопада. У першому випадку йшлося про статтю "Громадянська війна на Україні", укладену на підставі тенденційної доповіді грузинського посла в УНР В.Тевзая на засіданні соціал-демократичної фракції Установчих зборів. Друга публікація базувалася на неправдивому повідомленні денікінського прес-бюро з Ростова-на-Дону від 15 жовтня 1919 р. про ініціювання урядом УНР єврейських погромів¹⁷.

Після неодноразових особистих розмов із Є.Гегечкорі та В.Тевзая І.Красковському вдалося добитися у грузинській пресі часткових спростувань неправдивих свідчень про військово-політичну ситуацію в Україні¹⁸. Та й повноважний представник уряду Грузинської Демократичної Республіки на Україні В.Тевзая наказав своєму військовому аташе капітанові Олексію Сванідзе "за першої можливості виїхати до місця перебування Уряду УНР (Кам'янець-Подільськ) і

вступити у виконання своїх обов'язків". Грузинська місія в Україні восени 1919 р. перебувала в окупованій денікінцями Одесі¹⁹.

Але з огляду на катастрофічне становище на фронті 16 листопада 1919 р. урядові установи УНР залишили Кам'янець-Подільський, і до міста увійшли польські війська. Через два дні штаб польського Галицького фронту відмовив О.Сванідзе у дозволі на проїзд²⁰. І все ж наприкінці жовтня представник грузинського уряду Хехешвілі разом із редакторами провідних тифліських газет Єгоршвілі та Кабарія, проїздом до Варшави і Берліна, зустрілися у Кам'янці-Подільському з товаришем міністра закордонних справ УНР Володимиром Старосольським. Під час розмови грузинські представники підкреслювали "потребу створення сильного непохитного як дипломатичного, так і стратегічного антимосковського фронту"²¹.

Поряд із Українською дипломатичною місією І.Красковського важливу роль у проведенні політики УНР у регіоні відіграла Українська військова місія до народів Північного Кавказу. Вона була сформована у березні 1919 р. з ініціативи міністра військових справ отамана Олександра Шаповала із завданням "перевести підготовчу роботу щодо вербовки горців до Української Армії, а там з одержанням відповідних коштів сформувавши й перевезти на Україну тисяч 10 горських вояків". Очолив Військову Місію, як уже зазначалося, полковник М.Чеховський, радниками були призначені полковник Петро Грізер і сотник Федір Шаповал, секретарем – сотник Гзель²².

По прибутті до Батума на початку червня 1919 р. Військова місія "без в'яснення причин арешту" була затримана британським командуванням, і змогла дістатися Тифліса лише 1 липня. Після згоди М.Чеховського додатково виконувати обов'язки військового аташе Української дипломатичної місії І.Красковський передав у його розпорядження тифліського українця полковника Проценка.

Та доки Українська військова місія добиралася до Тифліса, Республіка Союзу Горців Кавказу була окупована Добровольчою армією А.Денікіна. 13 травня 1919 р. денікінці розігнали її уряд у Темір-Хан-Шурі (частині міністрів пощастило, як і в березні 1918 р., емігрувати до Грузії), а Дагестан і Чечня були офіційно включені до складу "єдиної й невідомої". Але конфіскації продовольчих запасів і

матеріальних цінностей для потреб денікінського Північного фронту, оголошення військової мобілізації спричинили на початку серпня 1919 р. загальнонародне повстання під проводом шейх-уль-іслама Алі-Хаджі Акушинського. Керівники повстання уклали антиденікінський "бойовий блок" із місцевими більшовиками й створили 19 жовтня коаліційну Раду Оборони Північного Кавказу і Дагестану, що отримала військову допомогу від Азербайджану і Грузії.

Однак Рада Оборони усвідомлювала, що єдиним потенційним військово-політичним союзником прийнятного ідеологічного спрямування за тих обставин для Республіки Союзу Горців Кавказу була лише УНР, уряд якої ще 24 вересня 1919 р. оголосив війну Добровольчій армії А.Денікіна. Тому 15 листопада представник Ради Оборони у Тифлісі звернувся до І.Красковського з проханням "у спішному порядку" довести до відома українського уряду, що "в інтересах успішності боротьби з т. зв. Добровольчою армією, котра прагне до реставрації дореволюційного Російського державного ладу й до придушення національної свободи, було б корисно укласти між Республікою Союзу Горців Кавказу й Народною Республікою (Українською) особливу додаткову угоду, що передбачає взаємне сприяння".

Запропонований на розгляд керівництва УНР документ складався лише з трьох пунктів і мав виключно практичне спрямування. У першому його положенні договірні сторони зобов'язувалися "взаємно допомагати одна одній у збройній боротьбі з Добровольчою армією". Наступний пункт передбачав фінансову допомогу УНР гірським народам у справі "організації військ не менше 15000 бійців для боротьби за незалежність Республіки Гірських Народів" із приблизним розрахунком "1,5 млн. руб. на кожну військову частину силою в 3000 чол. у місяць, а всього на 6 місяців у розмірі 45 млн. руб.". Ці кошти мали передаватися Українською дипломатичною місією урядові Республіки Союзу Горців Кавказу "в міру фактичного формування Гірських військових частин".

Крім того, для фахової допомоги в організації Гірської армії договором передбачалося відрядження українських старшин-інструкторів. На додаток "Уряд Гірських Народів Кавказу надавав Директорії УНР право вербування у межах Гірської Республіки добровольців-вершників до

5000 чол., відразу чи частково, як того побажає Директорія після зміцнення політичного становища Гірської Республіки"²³.

Однак на кінець осені 1919 р. у результаті поразок УНР у війні з Добровольчою армією Місія І.Красковського реалізувати зазначену союзню угоду "не була в стані у зв'язку з повною неможливістю переїхати на Україну кому би то ні було"²⁴. Аванс Українській військовій місії у розмірі "2242827 карб. керенками й трохи царськими й українками" на той час вичерпався, тому вона була ліквідована, М.Чеховський залишився у Тифлісі військовим аташе Місії І.Красковського²⁵.

Уже коли з'явилася можливість повідомити Раду Міністрів УНР щодо пропозицій Ради Оборони Північного Кавказу і Дагестану, 21 червня 1920 р. І.Красковському з Проскурова були надіслані інструкції стосовно того, що "установлення зв'язку з цією Союзною організацією Горців для Уряду УНР не залишене значіння". А.Ніковський прохав І.Красковського "бути і надалі в дружніх зносинах з представниками цієї Республіки і оказувати їй моральну піддержку в боротьбі за незалежність, а також повідомляти міністерство про політичне і економічне становище Республіки Горців і про її відносини до сусідніх республік на Кавказі і в Центральній Азії"²⁶.

Тоді ж, 25 червня 1920 р., МЗС офіційно уповноважило І.Красковського "бути представником УНР... в Республіці Союзу Гірських Народів"²⁷. Проте вже до початку квітня 1920 р. територія Дагестану і Чечні була окупована більшовицькими військами з Астрахані.

Як видно зі звіту І.Красковського до МЗС УНР, переданого через українське посольство у Стамбулі 13 липня 1920 р., "Місія полковника Чеховського зібрала 2000 старшин в більшості Українців спеціалістів, але ж не може їх переправити а) за недостаткою засобів і б) позаяк не має ніякої відповіді від нашої місії в Букарешті, куди їх вислати і яким способом"²⁸.

На весну—літо 1920 р. кавказький напрямок зовнішньополітичної стратегії уряду УНР продовжував залишатися одним із пріоритетних поряд із загальною польсько-румунською її переорієнтацією. В інструкції МЗС від 20 квітня 1920 р., переданій через турецьке посольство УНР, наголошувалося на "необхідності для Кубані увійти з Грузії-

сю, Північним Кавказом, Азербайджаном і Вірменією в більш-менш тісний зв'язок, а для нас залишити думку унії з ними"²⁹.

До того ж А.Лівицький вважав "бажаним, щоб Грузинський Уряд виврядив офіційне Посольство до нашого Уряду". Це "могло би допомогти координації антибольшевицьких сил і приготувати ґрунт для постійних торговельних зносин при встановленню нормальних сполучень через Одесу, котру, – констатував зі знанням суті справи керівник зовнішньополітичного відомства УНР, – дуже можливо, наші війська окупують"³⁰.

Напередодні А.Лівицькому надійшла доповідь від голови української громади Одеси й Херсонщини про те, що після евакуації до Криму частин Добровольчої армії у місті "залишилась місія Грузії на чолі з Ушерідзе, котра запевнила теж, що в самий короткий срок привезе з Кавказу нафту, керосин, бензін, масла і вугілля"³¹. Але, як відомо, українсько-польським військам у травні–червні 1920 р. так і не вдалося пробитися до Одеси, що унеможливило налагодження товарообміну між УНР і Грузією через Чорне море.

І все ж коли до Тифліса дійшли звістки про вступ військ УНР 6 травня 1920 р. у Київ, до Української дипломатичної місії на Кавказі, за свідченням її члена Андрія Петренка (відповідав за політичну роботу на Чорноморщині), "звертались з проханням представники кубанського інтернованого війська в Грузії і представники військових загонів Горських Народів аби їх було відправлено на терен України для спільної боротьби з московським централізмом і через Україну йти на визволення своїх рідних країн". Оскільки УНР не контролювала жодного порту на чорноморському узбережжі, французькі військові дипломати пообіцяли Місії І.Красковського свою допомогу у справі перевезення кубанських і північнокавказьких добровольців морем із тим, щоб далі вони діставалися українській армії через територію Румунії³². І.Красковський 24 квітня 1920 р. звернувся у справі фінансування перевезення до посольства УНР у Румунії, а 8 травня – до МЗС Румунії, проте так і не отримав відповіді (можливо, у зв'язку зі швидкою зміною стратегічної обстановки на антибільшовицькому фронті)³³.

Роль Української дипломатичної місії у Тифлісі як центру політичного тяжіння й об'єднавчого осередку для демократичних сил Кубані, Дагестану, Чечні, Кабарди, Осетії була очевидною навіть для

Верховного Комісара Франції в регіоні графа де Мартеля. "Для того, щоб перебалакати в тій чи іншій справі представникові Кубані, чи представникові Північного Кавказу" з ним, "ім указувалося, аби вони це робили через Голову УДМісії на Кавказі". Зрозуміло, що "нерідко п. Голова Місії вкупі з Представниками вів перебалачки з Грузинським Урядом по різним справам тих народів"³⁴.

Але політична діяльність Української дипломатичної місії на Кавказі надзвичайно ускладнилася у зв'язку з підписанням у Москві 7 травня 1920 р. "Мирного договору між РСФРР і Грузією" заступником наркома з іноземних справ більшовицької Росії Левом Караханом і членом грузинських Установчих Зборів Георгієм Уратадзе. За цією угодою Кремль визнавав "незалежність і самостійність Грузинської держави", але водночас договір не дозволяв дислокацію на її території жодних військових сил, що могли б стати базою для операцій проти РСФРР чи її союзників. Угода також не допускала утворення, перебування й діяльності антибільшовицьких груп і організацій у Грузії. Уряд Грузинської Демократичної Республіки офіційно ставився до укладення Московського договору як єдиної за тих умов (після більшовицького перевороту в Азербайджані) можливості "схоронити грузинську самостійність"³⁵.

І.Красковський змушений був звернутися до міністра закордонних справ Грузії Є.Гегечкорі щодо публікації в урядовій газеті "Боротьба" від 9 червня 1920 р. телеграми голови Раднаркому УСРР Християна Раковського з пропозицією встановлення "нормальних відносин" між обома республіками. Український посол наголошував на тому, що "єдино законним Урядом України в цей час є Уряд УНР, створений українським народом у процесі його боротьби за своє національне самовизначення і за своє незалежне державне буття, на чолі з Головним Отаманом військ УНР – Симоном Петлюрою". "Усякий інший Уряд України, – продовжував глава Дипломатичної місії, – не має законних підстав називатися урядом і є лише приватною організацією загарбницького характеру"³⁶.

Тим часом уряд УНР, ознайомившись зі звітом бакинського віце-консула В.Кужима про діяльність Української дипломатичної місії, 24 червня 1920 р. виклав принципи напрямки своєї кавказької політики. Вона полягала в тому, щоб "осягнути остаточного визнання всіми дер-

жавами – стати повним суб'єктом міжнародних відносин і зайняти відповідне і достойне для України місце в сім'ї держав". Маючи на увазі радянсько-грузинську мирну угоду від 7 травня 1920 р., А.Ніковський наголошував, що "Україна хоче жити в мирі і згоді з Росією, яка б форма влади там не існувала, але до цього часу більшовицька влада замириться і погодиться з думкою існування незалежної УНР не може, бо цьому на перешкоді є російська національна психіка"³⁷.

Керівництво УНР (як і тогочасні уряди провідних держав світу) було переконано в тому, що більшовики неминуче втратять владу "внаслідок повної руйни всієї країни", а до утвердження "демократичної Росії" нові незалежні держави на постімперському просторі "повинні утворити сильну і життєву спілку держав в роді Чорноморсько-балтійського союзу з включенням Польщі і Румунії". "Кавказькі національні держави, – підкреслювалося в документі, – повинні зрозуміти, що без незалежної України їхнє незалежне державне життя немислиме".

А.Ніковський також зобов'язав І.Красковського "поробити перед грузинським, азербайджанським та вірменським урядами відповідні заходи" щодо "взаємного визнання України Азербайджаном та Вірменією"³⁸. Зі свого боку, міністр закордонних справ УНР 21 червня 1920 р. затвердив В.Кужима віце-консулом у Баку з "наданням йому прав дипломатичного представництва" і Є.Засядька – віце-консулом у Батумі³⁹. А в листі до І.Красковського від 19 липня 1920 р. віцепрем'єр уряду УНР А.Лівицький висловив упевненість, що "союзні польсько-українські війська звільнять територію України від червоних окупантів, і тим допоможуть і державам Кавказа в їх визвольній боротьбі проти російського імперіалізма"⁴⁰.

Урядові оцінки перспектив кавказької політики УНР на середину 1920 р. видаються занадто оптимістичними, оскільки стратегічна ситуація в регіоні на той час зазнала корінних змін, і до того ж не на користь нових незалежних держав. 27 квітня 1920 р. відбувся більшовицький переворот у Баку, який чималою мірою був полегшений азербайджано-вірменською війною й уже наступного дня увінчався окупацією міста частинами більшовицької 11-ї армії. Через місяць більшовицькі війська жорстоко придушили опір решток азербайджанської національної армії у Гянджі.

А 28 липня 1920 р. у результаті ще одного успішного більшовицького перевороту було проголошено Нахичеванську Радянську Соціалістичну Республіку. Вірменський уряд, стривожений близькою можливістю "радянзації" країни, зажадав "забезпечити безумовне підпорядкування Нахичевані" й на початку серпня розгорнув наступ на самопроголошену республіку, але зазнав невдачі.

Могутнім союзником Кремля у знищенні закавказьких демократичних республік виступив анкарський націоналістичний уряд Мустафи Кемалю, який ще 20 квітня 1920 р. звернувся до В.Леніна з офіційною пропозицією про "спільну антиімперіалістичну боротьбу". Уже 24 червня 1920 р. був парафований проєкт більшовицько-турецького Договору про дружбу, а 7 жовтня він був доповнений угодою про координацію бойових дій російських і турецьких військ у Закавказзі.

Оскільки з тактичних міркувань Кремль щодо Грузії на літо 1920 р. обмежився використанням "мирних" засобів політичного тиску й підривної роботи, головною жертвою радянсько-турецької домовленості в регіоні стала Вірменська Демократична Республіка. Щоправда, більшовицькій Росії довелося підписати 10 серпня 1920 р. "Прелімінарну мирну угоду" з Єреваном, визнати незалежність і повну суверенність Вірменії й пропустити з окупованих Червоною армією районів Карабаху, Зангезура й Нахичевані дашнакські частини на батьківщину.

Але уряд А.Оганджяна відразу ж здійснив необачний зовнішньополітичний крок, який прискорив падіння Вірменської Демократичної Республіки. Повіривши обіцянкам Антанти і США надати підтримку Вірменії в установленні контролю над Північно-Східною Анатолією (з виходом до Чорного моря), що мала відійти до неї від Турецької імперії за Севрським мирним договором від 10 серпня 1920 р., дашнакський уряд кинув свої війська на Карс і Ардаган. Однак анкарський уряд Мустафи Кемалю не визнав Севрського договору і перейшов у контрнаступ, західні держави залишили Вірменію напризволяще, Грузія також заявила 6 листопада 1920 р. про свій нейтралітет у другій вірмено-турецькій війні.

Уже наступного дня турецькі війська захопили Александрополь і рушили на Єреван. Вірменський уряд змушений був запросити перемир'я, чим негайно скористалися місцеві більшовики й за азербайджансь-

ким сценарієм підняли 29 листопада повстання, проголосивши Вірменську Соціалістичну Радянську Республіку. 2 грудня 1920 р. підрозділи російської Червоної армії, випередивши своїх турецьких союзників, увірвалися в Єреван, того ж дня дашнакські представники в Александрополі підписали з кемалістами мирний договір.

В обмін на обіцянку турецької сторони надати військову допомогу, "коли того вимагатиме зовнішня чи внутрішня небезпека і коли Республіка Вірменія звернеться до неї з таким проханням", дашнакські дипломати фактично погодилися на турецький протекторат над значно урізаною територією батьківщини. Таким чином, Александропольський договір і обставини його укладення чимось нагадували підписання Брестської мирної угоди УНР із Центральними державами, але в незрівнянно гіршому варіанті. До того ж ані РСФРР, ані більшовицький уряд Вірменії не визнали Александропольського договору, а Кремль, після підписання 16 березня 1921 р. союзної угоди з Туреччиною Мустафи Кемалія, перекреслив його і формально-юридично.

Таким чином, на кінець осені 1920 р. Грузинська Демократична Республіка, зрештою, опинилась у суціль ворожому військово-політичному оточенні. Це, практично, унеможливило перебування Місії УНР у Тифлісі. Ще напередодні оприлюднення російсько-грузинського мирного договору І.Красковський звернувся до Є.Гегечкорі з питанням, як вплине на статус українського посольства пункт 5-й угоди, що забороняв існування на території Грузії будь-якого політичного представництва, ворожого РСФРР. Міністр закордонних справ запевнив українського посла, що "поки він, Гегечкорі, керує закордонною політикою Грузії становище Української Дипломатичної Місії на Кавказі не зміниться".

І дійсно, протягом майже півроку, незважаючи на протести і вимоги посольства РСФРР та ноти Х.Раковського, Місії УНР, як звітував своєму керівництву І.Красковський, "удавалося вести успішну боротьбу проти заключення договору Грузії з Радянською Україною і за існування українського національного представництва на Кавказі"⁴¹.

Але на осінь 1920 р. внутрішнє політичне й економічне становище Грузії різко погіршилося. Як зазначав у звіті А.Ніковському А.Петренко, "валюта грузинська надзвичайно упала в вартості ціни, понеже совітським посольством були випущені на ринок сотні мілі-

онів рублів "царської валюти", котрі котірувалися на світовому ринку, в той час коли грузинські бони там не котірувалися". У результаті цього "Грузія перебувала фінансовий крах, продукти першої потреби надзвичайно піднялись в ціні, в самій Грузії почалось незадоволення владою, більшовики повели велику агітацію, й їм в цій справі допомагали всі кола й всіх політичних напрямків росіяне, котрі... після націоналізації, проведеної грузинським урядом всіх інституцій і підприємств, залишилися без посад"⁴².

За таких обставин "Повноважне представництво РСФРР на Кавказі" значно посилило тиск на грузинський уряд, офіційно зажадавши від нього на початку жовтня 1920 р. видачі "перебуваючої на території Грузії Місії якоїсь Української Народної Республіки"⁴³. На той час навіть Є.Гегечкорі, що вважався лідером антибільшовицького угруповання у грузинському уряді, змушений був спішно залишити Тифліс і відбути до Парижа під приводом дипломатичного забезпечення юридичного визнання Грузії "Радою чотирьох".

Прем'єр-міністр Грузії Н.Жорданія у більш ніж 2-годинній приватній розмові з І.Красковським, відзначивши "непохитність дружних взаємовідносин народа грузинського до народа українського, його національного правительства і національного представництва на Кавказі", водночас зазначив, що "подальше існування Української Дипломатичної Місії може послужити для большевиків *casus'om belli* з Грузією, і тому необхідно, щоб Українська Дипломатична Місія під тим чи іншим приводом виїхала з Кавказу". Проте коли І.Красковський запропонував прем'єрові повернути йому вірчі грамоти, Н.Жорданія заявив, що "Грузія зовсім не бажає розрива з нами, і тільки сила політичних обставин ставить Грузію в такі умови"⁴⁴.

19 жовтня 1920 р. І.Красковського було запрошено на нараду до МЗС Грузинської Демократичної Республіки й повідомлено, що її уряд "завдяки вимогам большевиків примушений перервати дипломатичні зносини" з Місією УНР⁴⁵.

Таким чином, українське посольство опинилося у безвиході, воно навіть не мало коштів для завершення своїх справ і виїзду на батьківщину. Взагалі, з усіх дипломатичних місій, відряджених Директорією за кордон, кавказька, з огляду на її географічну віддаленість від держа-

Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії

вно-політичних центрів УНР, практично не мала з ними надійного зв'язку й була найгірше профінансована. Як повідомляв А.Ніковський 24 червня 1920 р. міністра фінансів Христофора Барановського, "Місія була забезпечена утриманням тільки до 1 липня 1919 р. З цього часу Місія не отримала ніяких грошових засобів на даліше існування, а утримувалась тільки з позик від азербайджанського та грузинського урядів, як також з розпродажі приватних речей членів Місії"⁴⁶.

Як повідомляв 13 липня 1920 р. МЗС УНР керуючий справами українського посольства у Стамбулі Іван Токаржевський-Карашевич, зі слів виконуючого обов'язки секретаря кавказької Місії А.Тишкевича, полковник М.Чеховський "заробляє як шофер своїм (себто Місії) автомобілем і з цього утримує обидві Місії"⁴⁷. Грузинський уряд відмовив І.Красковському у черговій фінансовій позиції (вона могла бути витлумачена посольством РСФРР як грубе порушення Московського договору), і тоді "Голова Місії продав свої особисті речі, майно і книгозбірню за 1,5 млн. груз. бонів і тим самим дав змогу існування Місії"⁴⁸.

Крім того, в середині листопада 1920 р. І.Красковський і А.Петренко під особисту відповідальність позичили в Уповноваженого Кубанського кооперативного банку Аркадія Кучерявенка (у минулому – активний член полтавського осередку РУП-УСДРП) 30 тис. франків із зобов'язанням повернути їх не пізніше 25 березня наступного року⁴⁹. Цих коштів вистачило на ліквідацію справ Місії у Грузії та переїзд її членів до Відня, справу охорони інтересів громадян УНР І.Красковський передав головам місцевих українських громад М.Чеховському у Тифлісі, С.Волошинову у Сухумі та Є.Засядьку в Батумі. Віце-консульський статус останнього грузинський уряд визнавав лише фактично, оскільки Батумі перейшов під юрисдикцію Тифліса від британського командування вже після підписання Московського договору⁵⁰.

У грузинських засобах масової інформації повідомлялося, що І.Красковський виїхав за межі країни "для доповіді правительству УНР і для участі в з'їзді закордонних представників УНР". А вже 26 листопада 1920 р. уряд Грузії запропонував РНК УСРР розпочати переговори щодо укладення політичного і економічного договору. Після згоди Х.Раковського місцем їхнього проведення було визначено Москву, загальний українсько-грузинський договір був підписаний 31 січня 1921 р.

Але всі ці кроки аж ніяк не врятували Грузинську Демократичну Республіку, навіть офіційно визнану в січні 1921 р. державами Антанти, від російської окупації. 12 лютого того ж року на півдні Грузії спалахнуло інспіроване більшовиками збройне повстання, за досконало відпрацьованим в Азербайджані й Вірменії сценарієм через тиждень була проголошена Грузинська Соціалістична Радянська Республіка, на допомогу їй рушила російська Червона армія й уже 25 лютого 1921 р. увійшла з боями в Тифліс.

За іронією долі, саме того дня Є.Гегечкорі вручив свої вірчі грамоти в Парижі⁵¹. Туди ж, в еміграцію до столиці Франції, 18 березня 1921 р. з Батумі вирушили уряд і частина парламентарів Грузинської Демократичної Республіки на чолі з Н.Жорданія. Усе це створювало формально-юридичний ґрунт для подальшої дипломатичної співпраці представників УНР і демократичних урядів кавказьких республік на міжнародній арені, але це вже тема окремого дослідження.

Міністр А.Ніковський, завершуючи у Тарнові на початку березня 1921 р. "Огляд сучасного міжнародного становища Української Народної Республіки і закордонної політики УНР", з оптимізмом зазначив: "Боротьба на Кавказі все таки продовжується. Масові повстання дають на кращий вислів (свідчать про. – В.М.) незадоволення місцевого населення з більшовицького режиму, а в тому лежать певні гарантії, що при відповідній організації спільних сил їм вдасться в недалекому майбутньому увільнитись з-під панування комісарів Москви"⁵².

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА І ФІНЛЯНДІЯ

6.1. Дипломатичні відносини Української Держави з Фінляндією

Історія фінського і українського національних державотворчих процесів першої чверті ХХ ст. в основних етапах і поворотних пунктах, "дійових особах та виконавцях" подібна часом до дрібних деталей, але з прямо протилежними результатами. У роки Першої світової війни частина радикально налаштованої української (Союз визволення України) та фінської ("активісти") інтелігенції робила ставку на Центральні держави, і передусім Німеччину, у справі здобуття самостійності. Легіон українських січових стрільців австрійської армії та фінський "егерський батальйон" німецької навіть чисельно були майже однакові – близько 2 тис. чол.

Формування новітньої фінської національної державності почалося з руху за скасування загальноросійського законодавства та поновлення автономних прав "Великого князівства Фінляндського", задекларованих у 1809 р. під час приєднання регіону до Російської імперії. Звертання до історико-правової аргументації в обстоюванні гасел національно-територіальної автономії та незалежності України (наприклад, до умов Переяславсько-Московського договору 1654 р.) також було властиве для вітчизняних ідеологів і провідників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. (М.Грушевський, М.Міхновський та ін.).

Абсолютна більшість у фінському Сеймі (принаймні до парламентських виборів у середині вересня 1917 р.) належала соціал-демократам, в Українській Центральній Раді – ідейно близьким до них УСДРП і УПСР. Сейм ухвалив "Закон про верховну владу", тобто суверенні права Фінляндії, через день, після того, як Центральна Рада оприлюднила свій II Універсал. Центральна Рада задекларувала "організацію найвищої красної влади на Україні" 1 листопада 1917 р., фінський Сейм проголосив себе носієм верховної влади в Гельсінкі наступного дня. Між прийняттям Декларації незалежності Фінляндії та офіційною датою IV Універсалу Центральної Ради пройшло рівно півтора місяці.

Фактичне визнання Францією УНР і Фінляндської республіки відбулося з огляду на небезпеку їхнього потрапляння "в обійми Німеччини" день у день – відповідно 21 і 22 грудня 1917 р. Член української делегації на Брестських переговорах М.Любинський підписав заклик до німецького народу з проханням надати військову допомогу проти більшовиків 30 січня 1918 р. без погодження з керівництвом Центральної Ради, до якого належав. Через два дні в Берліні представники фінського сенату Едвард Ельт і Рафаель Еріх під власну відповідальність, без урядових повноважень передали німецькому командуванню клопотання про відрядження до Фінляндії військ "для порятунку вітчизни від загрози поразки".

Майбутній регент Фінляндії (грудень 1918 – червень 1919 р.) генерал-лейтенант Карл Маннергейм і гетьман України (також генерал-лейтенант царської армії) Павло Скоропадський у 90-і роки XIX ст. навіть були однополчанами, а влітку 1917 р. командували корпусами на сусідніх Румунському й Південно-Західному фронтах. Такий перелік можна й далі продовжувати та конкретизувати, але в тогочасній історії обох народів була одна надзвичайно суттєва відмінність: у громадянській війні на території Фінляндії перемогли місцеві "білі" (незважаючи на всі потуги Кремля), а в Україні – "червоні". Тому Фінляндія, попри три війни з більшовицькою Росією, зберегла своє незалежне існування й нині є одним із досить помітних членів Європейського Союзу, а Україна на сім десятиліть втратила свою суверенність і на початок XXI ст. мала не найкращі економічні показники навіть серед держав-учасниць СНД.

Але об'єктивна спільність зовнішньополітичних національно-державних інтересів Фінляндії та України в перші десятиліття XX ст. неминуче зумовлювала їхнє взаємне визнання та зближення на міжнародній арені. Українсько-фінські контакти на рівні визвольних рухів започаткувалися ще навесні 1916 р. у Стокгольмі, під час створення за сприяння німецького МЗС "Союзу поневолених Росією народів". Тоді представник Делегації за визволення Фінляндії доктор філософії й "активіст" Герман Гуммерус познайомився з членами місцевого інформаційно-пропагандистського осередку Союзу визволення України.

Через півтора десятиліття Г.Гуммерус згадував: "Лише тоді я усвідомив етнографічні та історичні підстави прагнення українців до незалежності і зрозумів, яке це має значення для Фінляндії. Українські прибічники незалежності були нашими очевидними та природними союзниками. Якби ця велика та багата країна стала незалежною, це б послабило сили Росії і, таким чином, сприяло б звільненню Фінляндії та збереженню її свободи"¹.

Тому влітку–восени 1917 р. фінські патріоти у Стокгольмі увійшли в тісні стосунки й надавали комунікаційні послуги місцевому Українському інформаційному бюро, очолюваному членами СВУ М.Залізником і С. Бандрівським. Але спроба фінських діячів зв'язатися тоді з Центральною Радою виявилася безуспішною. І все ж наприкінці листопада Г.Гуммерус таємно привіз до Гельсінкі підготовлений М.Залізником меморандум про державний устрій України й переговорив у справі налагодження з нею дипломатичних відносин із щойно обраним головою фінського Сенату (уряду) Пером Евіндом Свінхувудом та відповідальним за зовнішню політику Карлом Енкелем.

На підставі меморандуму М.Залізняка Сенат доручив професорові Йосеппі Юліусу Міккола виробити проект акту про визнання Фінляндією Української Народної Республіки². А в перший день наступного, 1918 р., Сенат прийняв рішення відрядити до Києва делегацію в складі Й.Міккола та доктора філософії Яло Лах'я Каліма, що мала повідомити український уряд про проголошення Фінляндією незалежності. На заваді візиту тоді постали громадянська війна у Фінляндії та більшовицька агресія проти УНР.

Першим, щоправда, неофіційним представником українських інтересів безпосередньо у Фінляндії став службовець російської інженерно-будівельної установи Свеаборзької фортеці з 1902 р. Петро Павлович Сливенко. 8 грудня 1917 р. Виконавчою Радою українців-військовиків Північного фронту він був призначений Комісаром з українських справ у Фінляндії. З червоною Радою народних уповноважених П.Сливенко у зносини не вступав, але після взяття фінськими "білими" й німцями 13 квітня 1918 р. Гельсінкі змушений був звернутися до нової влади у справі захисту українських громадян. У разі визнання їх російськими підданими українцям у 5-денний тер-

мін загрожувала депортація до РСФРР. Але П.Сливенку, користуючись прихильним ставленням МЗС Фінляндії (українському комісару навіть пропонувалася пільгова позика), вдалося зареєструвати більше 1 тис. українців підданими УНР і організувати в середині червня їхнє повернення на батьківщину³.

Зрозуміло, що політична боротьба й певна невизначеність в Україні в останній період існування Центральної Ради не сприяли встановленню українсько-фінських дипломатичних відносин. Тому гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. у цілому був прихильно сприйнятий промонархічним "білим" керівництвом Фінляндії, Г.Гуммерус, тоді вже радник дипломатичної місії у Стокгольмі, навіть назвав його "революцією, яка сприяла буржуазним перетворенням в Україні".

Під час відвідин Гельсінкі у травні 1918 р. Г.Гуммерус доклав чимало зусиль, щоб переконати міністра закордонних справ Отто Стенрота в доцільності офіційного визнання Української Держави. Дипломат доводив своєму керівникові, що фінський уряд "не має ніяких підстав для сумнівів, оскільки Німеччина вже визнала Україну", а дружні відносини з останньою принесли б Гельсінкі "очевидну користь". Більшовицька Росія загрожувала обом країнам, відкриття дипломатичного й консульського представництв інтенсифікувало б розвиток двосторонньої торгівлі, а транспортне сполучення можна було легко налагодити через окуповані Німеччиною території Латвії та Білорусі. О.Стенрот не заперечував Г.Гуммерусу і в принципі погодився з ним.

Паралельно 17 травня 1918 р. дипломат звернувся до німецького консула в Гельсінкі з проханням переконати Берлін у потребі відкриття фінського посольства в Києві. МЗС Німеччини схвально поставилося до цієї ідеї, а український посол у Берліні барон Федір Штейнгель, з яким Г.Гуммерус бачився 2 липня, пообіцяв поінформувати П.Скоропадського⁴. Щоб виключити будь-яку небажану несподіванку з боку Німеччини, фінський дипломат навіть підключив до справи керівника "Союзу поневолених Росією народів" прибалтійського німця барона фон Роппа.

Останньою ж краплею, що переконала Гельсінкі у необхідності встановлення дипломатичних відносин із Києвом, стала позиція бізнесових кіл. Саме з такою пропозицією до О.Стенрота звернулося

керівництво шойно заснованого "Товариства фінських паперових заводів", що прагнуло поновити експорт паперу в Україну. Дві найвпливовіші особи "Товариства" – генерал-майор Рудольф Вальден і полковник Гост Серлакіус бажали особисто поїхати в Україну і погоджувалися виконувати обов'язки консулів (перший згодом дійсно став фінським консулом у Києві, другий – в Одесі), але передусім був потрібен професійний дипломатичний представник.

Тому 26 липня 1918 р. за поданням О.Стенрота Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення доктора філософії, кавалера ордену Хреста Свободи Г.Гуммеруса повіреним у справах (*chargé d'affaires*) при уряді Української Держави в Києві. 30 липня фінський міністр повідомив про це свого українського колегу Д.Дорошенка⁵. 9 серпня в Сенаті відбулися призначення фінських консулів.

Таким чином, фінський Сенат призначенням своїх повіреного у справах і консулів до Києва та Одеси по суті пішов на юридичне визнання Української Держави, хоча попередньо письмово не зазначив цей факт. На цю обставину П.Скоропадський звернув увагу Г.Гуммеруса під час прийому 26 серпня 1918 р., коли відмітив, що надані йому повноваження "свідчать про визнання незалежності України і що, посилаючи дипломатичного представника і двох консулів для охорони інтересів Фінляндії в Україні, сенатор Стенрот пішов навпростець", не витрачаючи часу на формальності. Гетьман висловив слушний здогад, що "це можна пояснити бажанням... керівництва "Товариства фінських паперових заводів"⁶.

40-річний повірений у справах Фінляндії при уряді Української держави за фахом був викладачем історії, досліджував давньоримську економіку та соціальну структуру й напередодні Першої світової війни працював доцентом з римської історії в Гельсінгфорському університеті. Свою політичну кар'єру Г.Гуммерус почав як поміркований соціал-демократ, був членом правління Шведського робітничого союзу Фінляндії, але після революції 1905–1907 рр. перейшов до Партії активного опору ("активістів"), що боролася за "політичну незалежність для Фінляндії й створення республіки та досконалого демократичного державного ладу". Під час війни у Стокгольмі представляв рух добровольців-сгерів, учасники якого після належної підготовки в Німеччині мали ста-

ти інструкторами в антиросійському повстанні. Напередодні призначення до Києва у Гельсінкі вийшла брошура Г.Гуммеруса "Росія та Україна" (з передмовою М.Залізняка), що знайомила фінську громадськість із становищем Наддніпрянщини.

Початок функціонування посольства й консульств Фінляндії в Українській Державі прискорив відповідні кроки Києва. 10 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила "Законопроект про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії й асігування 44833 карбованців 28 копійок на його утримання". За ним у Гельсінкі з 15 вересня створювалося посольство II розряду, а зазначена сума розраховувалася до 31 грудня 1918 р.⁷ У "Поясненні до законопроекту" прямо стверджувалося, що "інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України"⁸.

8 жовтня гетьман П.Скоропадський затвердив згаданий законопроект і призначив тимчасово виконуючим обов'язки повіреного у справах Української Держави у Фінляндії 44-річного директора Загального департаменту МЗС Костянтина Володимировича Лоського⁹. Як пояснював дещо пізніше новому керівництву МЗС сам посол, окремий гетьманський наказ щодо його призначення був виданий "за для підняття гідності представника в очах тієї держави, до якої його командіровано"¹⁰.

К.Лоський, безперечно, був кращим кандидатом на роль дипломатичного представника Української Держави в Гельсінкі. Уродженець імперської столиці, він отримав вищу історичну та юридичну освіту у Варшаві та Петербурзі, у квітні 1917 р. був призначений Центральною Радою товаришем тернопільського губернського комісара, потім очолював Біжинський департамент генерального секретарства внутрішніх справ, обирався комісаром Холмщини, представляв український уряд при штабі Київської військової округи. З початку грудня 1917 р. К.Лоський керував канцелярсько секретарства міжнародних справ і Загальним департаментом МЗС, за політичними переконаннями був переконаним прибічником ліберальної демократії і входив до Головного комітету УПСФ.

Секретарем українського посольства у Фінляндії наказом по МЗС від 14 вересня 1918 р. було призначено галичанина Миколу Галу-

щинського¹¹. На початку жовтня разом із К.Лоським він вирушив у далекий шлях до Гельсінкі. У фінській столиці тоді вже діяв консульський агент 1-го розряду, вищезгаданий П.Сливенко, який був призначений наказом по МЗС від 16 серпня (із зарахуванням посадового стажу з 4 липня)¹².

П.Сливенко прибув до Гельсінкі 18 вересня 1918 р. і вже через 5 днів був прийнятий міністром закордонних справ О.Стенротом. Як доповідав консул до Києва, фінський міністр висловив радість від зустрічі з офіційним представником Української Держави та з приводу того, "що починаються давно жадані офіційні зносини між нашими державами і тим починаються економічні зв'язки, такі корисні обом державам у цей важкий час"¹³.

Щоправда, у П.Сливенка виникли певні проблеми із самозваним місцевим Українським комітетом, заснованим після його від'їзду в червні 1918 р. капітаном 2-го рангу в запасі Валентином Відстедтом. Ті, хто згуртувалися навколо нього, як зазначав консул, "примушують не раз пожалкувати, що буква закону дає право користуватися українським іменем таким людям, які й доси після усіх кривавих навчань на Росії тримаються того погляду на Україну, що це є країна великої Росії, яку "Мазепінці" предали Германно-Австрії за хорошу плату", але ж у якій можливо перечекати годину, поки "союзники" очистять Росію від большевиків, а після цього й Україну від "Мазепінців"¹⁴.

На жаль, як засвідчила історія, така позиція була поширеною серед правлячої еліти гетьманату, чималою мірою спричинивши його крах. П.Сливенку ж удалося швидко припинити антиукраїнську діяльність зазначених комітетів у Гельсінкі та Выборзі.

Тим часом 15 жовтня 1918 р. до фінської столиці прибув К.Лоський. 21 жовтня його прийняв О.Стенрот, який "висказав своє глибоке задоволення" з приводу зав'язання постійних українсько-фінських зносин, "вважаючи на однаковість інтересів наших держав до самостійности"¹⁵. Наступного дня К.Лоський вручив свої вірчі грамоти регенту Фінляндії Перу Евінду Свінхувуду та голові Сенату Юхо Кусті Паасіківі. Фінські лідери висловили велике задоволення, що "Україна так скоро надіслала свого представника", і нагадали К.Лоському, що "фінський народ дуже цікавився українським рухом ще задовго до революції"¹⁶.

Після запевнень у спільності стратегічних інтересів України та Фінляндії П.Свінхувуд і Ю.Паасікві звернули увагу українського посла на взаємовигідне налагодження повномасштабної торгівлі між двома країнами, окремо наголосивши на бажанні отримати з України хліб і цукор. К.Лоський дипломатично пояснив, що Київ у першу чергу повинен "задовольнити хлібом Германію згідно заключеній умові", а "питання про товарообмін може бути вирішене лишень в залежності від питання про транспорт, яке в нинішні часи залежить в значній мірі від Німеччини"¹⁷.

Тому під час обох зустрічей К.Лоський і фінські керівники зійшлися на думці в тому, що двосторонній торговельний договір доцільно виробити і укласти в Києві "з огляду на більшу вигідність зносин звітлія з Берліном щодо транспорту товарів через німецьку окупацію". Окремі ж попередні засади угоди можна було "обговорити в Гельсінкі"¹⁸.

К.Лоський радив МЗС Української Держави на переговорах виходити з того, що Україна здатна імпортувати пропоновані Гельсінкі папір, сірники та сільськогосподарські знаряддя праці й з інших країн, тоді як "Фінляндія що до таких предметів, як хліб і цукор, може звертатися лише до України, як першого джерела". Ця обставина могла б забезпечити Києву позитивне сальдо в торгівлі з Гельсінкі, але для докладнішого ознайомлення з умовами фінського ринку варто було б призначити до Фінляндії торгового аташе. На цю посаду посол пропонував кандидатуру представника південного відділу Союзу міст Якова Стругацького, який уже працював у Фінляндії за Тимчасового уряду.

Але проблема постала з того, що вже перші спроби налагодження товарообміну між Україною і Фінляндією наштовхнулися на суттєві перешкоди з боку німецької окупаційної влади. Як згадував Г.Гуммерус, фіни "не могли отримати зерно, олію та насіння льону, оскільки українці не могли, а німці не хотіли нам нічого давати. Дістати можна було трохи солоду. Крім того, були великі запаси готового для продажу цукру. Німці дали нам ліцензію на вивіз 250 тисяч пудів (4 тис. т) цього товару... В обмін на цукор ми могли пропонувати папір, якого тоді не вистачало в Україні, а також, можливо, і сільськогосподарські знаряддя"¹⁹.

Після тривалих, але конструктивних переговорів 30 вересня 1918 р. Г.Гуммерус і товариш міністра торгу і промисловості Сергій Бородаєвський підписали домовленість щодо продажу до кінця року "Товариством фінських паперових заводів" 1 мільйона пудів паперу в Україну, в обмін на який представник фінського міністерства торгівлі міг придбати 250 тисяч пудів цукрового піску за ціною 100 карб. за пуд. Причому перші 4 партії цукру мали бути відправлені до Фінляндії відразу після того, як фінське посольство отримає відомості, що відповідні партії паперу по 62,5 тис. пудів уже навантажені для вивозу в Україну. Загальна сума "паперової угоди" сягнула 30 млн фінських марок, третину суми українська сторона мала сплатити наперед.

Не дивно, що Г.Гуммерус зазначив, що "в тих умовах, якщо виходити з принципу взаємовигідності, результат переговорів був найкращим з можливих"²⁰. Але в Берліні укладення українсько-фінської торговельної угоди, нібито без попередження німецької влади, було сприйнято як "недружня діяльність" щодо Німеччини. Кайзерівський уряд зумовив дозвіл на перевезення товарів окупованими територіями через Ригу поставками з Фінляндії до Німеччини певної кількості вершкового масла.

Сенат тривалий час не погоджувався з такими умовами, "паперова угода" опинилася на межі зриву. Тому Г.Гуммерус 2 листопада звернувся до українського МЗС із проханням "вжити заходів перед Німецьким Урядом, щоби були усунені перепони для провозу цукру через окуповані землі"²¹. Коли ж, нарешті, проблему вдалося уладнати, транспортування товарів виявилось неможливим, оскільки за умовами Комп'єнського перемир'я німецькі війська почали виводитися з окупованих територій. Перша партія фінського паперу для України вартістю близько 4,5 млн марок залишилася в Ризі й була в січні 1919 р. пограбована більшовиками.

Що ж до українсько-фінських переговорів про укладення торговельного договору (Гельсінкі для участі в них призначив уже згаданого Р.Вальдена і директора Цукроцентраля Карла Гельстена), то Г.Гуммерус з огляду на поширення антигетьманського повстання 5 грудня 1918 р. запропонував МЗС Української Держави перенести їх до нейтральної держави, зокрема в Копенгаген. У крайньому випадку він погоджувався "почекати вияснення стану річей"²².

Тут варто зазначити, що фінський посол відверто симпатизував легальній національно-демократичній опозиції режиму П.Скоропадського і вітав входження до Ради Міністрів у жовтні 1918 р. шести соціалістів-федералістів, членів Українського Національного Союзу. "Я також все сильніше пересвідчувався, – згадував Г.Гуммерус, – що національний рух не був штучним результатом агітації, але справжнім народним рухом, який глибоко вкоренився насамперед серед найкращої частини селянства"²³.

Але особиста присутність Г.Гуммеруса як спостерігача на українсько-російських мирних переговорах остаточно переконала його у непевності міжнародного становища гетьманату в разі виведення з України німецько-австрійських військ. У численних рапортах до Гельсінкі посол наполегливо наголошував на тій зовнішній небезпеці з боку Москви, що спіткала б Українську Державу після квапливої евакуації корпусів Центральних держав. Г.Гуммерус пояснював, що такий розвиток подій на Сході завдасть чималої шкоди Фінляндії, оскільки порушаться її торговельні комунікації через Прибалтику й Білорусь.

Під впливом цих повідомлень міністр закордонних справ Фінляндії О.Стенрот наприкінці жовтня 1918 р. телеграмою попросив свого посла в Берліні "впливати на німців, щоб вони не виводили свої війська з окраїнних держав"²⁴. Тоді ж з аналогічною пропозицією німецьку столицю відвідав Д.Дорошенко, якому вдалося дістати згоду на залишення окупаційних військ на території України до сформування національної армії. Проте Листопадова революція унеможливила реалізацію цього задуму.

Загалом же, перший, хоч і надто короткий, досвід українсько-фінського спілкування на міждержавному рівні можна оцінити як досить вдалий. Спільність торговельно-економічних проблем, що постали перед Києвом і Гельсінкі в умовах незалежнення від метрополії (налагодження взаємовигідної виробничої кооперації, пошук ринків збуту готової продукції, джерел постачання сировини та ін.), нагальна потреба розширення кола міжнародного визнання щойно посталих держав, наростання протягом літа–осені 1918 р. загрози великодержавного реваншу з боку "червоної" й "білої" Росії об'єктивно зумовлювали зближення України і Фінляндії.

А подібність основних характеристик політичних режимів гетьманату і післяреволюційної "білої" Фінляндії, повна відсутність конфліктних прецедентів у минулому відразу ж виводили міждержавні відносини на рівень, як зараз прийнято говорити, "дружніх", "братерських" і навіть "стратегічних". Д.Дорошенко мав усі підстави стверджувати, що "д-р Гуммерус з щирою приязню ставився до українців і Української Держави"²⁵.

6.2. Міждержавні зв'язки УНР і Фінляндської Республіки на завершальному етапі Визвольних змагань

На момент закінчення Першої світової війни Фінляндія опинилася у вкрай складному міжнародному і внутрішньополітичному становищі, не набагато кращому від ситуації в Україні та навколо неї. Ще 9 жовтня 1918 р. "урізаний" парламент (від участі в його роботі було усунено 89 депутатів-соціал-демократів, 45 % усієї чисельності) обрав королем країни шурина німецького кайзера – принца Фрідріха-Карла Гессенського, німецькі війська залишалися в Гельсінкі. Антибільшовицькі російські сили категорично не визнавали самостійності Фінляндії, "подарованої" Леніним.

Фінське суспільство ще цілком не пододало наслідки громадянської війни, створена фінськими "червоними" у Москві наприкінці серпня того ж року компартія взяла курс на організацію збройного повстання. Але, на відміну від України, у Фінляндії у той переломний момент окреслилася незворотна тенденція до формування життєздатного політичного центру, здатного відстояти державну незалежність і успішно вивести країну зі скрутних випробувань.

Не останню роль у стабілізації внутрішньополітичної ситуації та зміцненні міжнародно-правового статусу Фінляндії відіграв колишній командувач армії білих генерал-лейтенант К.Маннергейм. У листопаді–грудні 1918 р. він провів переговори (спершу як приватна особа, потім – за дорученням уряду) із представниками країн Антанти у Парижі й Лондоні, пообіцявши відмову від пронімецької орієнтації та зближення з ними. К.Маннергейму повірили, хоча Велика Британія зумовила визнання нею незалежності Фінляндії проведенням у країні парла-

ментських виборів, а створена Антантою спеціальна комісія уважно стежила за виходом Гельсінкі зі сфери впливу Німеччини.

12 грудня 1918 р. пронимецький уряд П.Свінхувуда пішов у відставку, того ж дня К.Маннергейм був обраний новим регентом Фінляндії, а "король" Фрідріх-Карл Гессенський невдовзі заявив про своє відречення від престолу, німецькі війська залишили Гельсінкі. К.Маннергейм віддав розпорядження провести парламентські вибори на початку березня 1919 р. Найбільшу кількість голосів на них (40 %) отримали помірковані соціал-демократи, які, хоча й відмовились увійти до коаліційного уряду, проте підтримали кабінет центристської меншості, утворений з республіканських партій – Національної прогресивної партії та Аграрного союзу.

Щоб продемонструвати країнам Антанти свій антибільшовизм і прискорити дипломатичне визнання ними своєї країни, фінські громадсько-політичні організації (у тому числі соціал-демократи) надали суттєву військову допомогу естонським патріотам у їхній боротьбі з Червоною армією. Тому вже 6 травня 1919 р. Велика Британія визнала незалежність Фінляндії, наступного дня це зробили США, а Париж поновив із Гельсінкі дипломатичні відносини. 21 червня 1919 Фінляндію було проголошено республікою.

Навіть головнокомандувач білогвардійськими військами Північно-Західної Росії генерал Микола Юденич, прагнучи схилити К.Маннергейма до захоплення Петрограда, пообіцяв визнати самостійність Фінляндії, провести референдум у Східній Карелії та надати Інгерманландії культурно-національну автономію. Але досвідчені політики-ветерани, які надто чітко усвідомлювали смертельну загрозу з боку відродженої "єдиної й неділимої", та невизначена позиція Парижа й Лондона, що не поспішали гарантувати військову допомогу Гельсінкі, утримали К.Маннергейма від необачного кроку¹.

Отже, незалежна і впевнена у собі Фінляндія, визнана країнами Антанти, з потужним національно-демократичним потенціалом, була бажаним партнером для відновленої Директорією УНР. Але фінську дипломатію й урядові кола спершу бентежили ліворадикальні гасла антигетьманського повстання. Навіть Г.Гуммерус, який був близько знайомий із членами Українського Національного Союзу,

сумнівався в реальності здійснення соціалістичної Декларації Директорії від 26 грудня та проголошеної нею політики нейтралітету. У рапорті до свого МЗС від 28 грудня він вважав за доцільне дотримуватись обережної й вичікувальної тактики щодо нового уряду УНР².

Але вже менш ніж через два тижні Г.Гуммерусу здавалося, що Директорії вдасться успішно протистояти більшовицькій небезпеці й зберегти свою владу, принаймні в Києві, оскільки вона користується моральною й матеріальною підтримкою селянства після проголошення аграрної реформи. Звітуючи до Гельсінкі 25 січня 1919 р., фінський посол зазначав, що за короткий час перебування при владі Директорії національна самосвідомість українського народу помітно збудилася. Тому Росія мусить рахуватися з фактом його існування. "На цьому я базую свою впевненість у тому, що українська держава, чи то у федерації з Росією, чи без неї, має постати з нинішньої плутанини", – пророче стверджував Г.Гуммерус³.

Однак самому Г.Гуммерусу, як і решті дипломатичного корпусу, акредитованого в Києві, 28 січня 1919 р. довелося виїхати до Вінниці з огляду на більшовицький наступ. За повіреного у справах Фінляндії при уряді УНР залишився виконуючий обов'язки секретаря посольства Г.Йогансон, а Г.Гуммерус із родиною вирушив до Гельсінкі й більше в Україну не повернувся. Коли українсько-більшовицький фронт невдовзі наблизився до Вінниці, загальні збори дипломатичних представників Грузії, Дону, Німеччини, Польщі та Фінляндії, що перебували при Раді Народних Міністрів, вирішили якнайшвидше залишити УНР. 7 лютого про це було повідомлено Директорію з поясненням, що від'їзд не означатиме припинення дипломатичних зв'язків, а лише зміну місцеперебування дипломатів⁴.

Через 10 днів Г.Йогансен сповістив МЗС Фінляндії про успішний переїзд до Одеси, де консулом був представник фінських паперових заводів Л.Енегрєн. Але і в Одесі фінські дипломати не затримались, через декілька тижнів вони змушені були повернутися на батьківщину – до Одеси наближалися більшовицькі війська.

Українському ж дипломатичному представництву в Гельсінкі, значною мірою завдяки наполегливим зусиллям Г.Гуммеруса, що неодноразово звертав увагу урядових кіл на принципову важливість

для Фінляндії підтримання дружніх стосунків з УНР, випала дещо інша доля, з тривалішою за часом і продуктивнішою за змістом роботою. Невдовзі після повернення на батьківщину Г.Гуммерус оприлюднив своє переконання в тому, що національно-визвольний рух охопив в Україні широкі верстви населення, передусім селянство, тому якщо Директорія зможе вистояти в антибільшовицькій боротьбі протягом кількох місяців, УНР матиме шанс зберегти свою державну незалежність⁵.

Тоді ж в інтерв'ю газеті "Нова Фінляндія" (орган Національної коаліційної партії) фінський дипломат наголосив, що УНР і Фінляндія стоять по один бік фронту, щоб відбити наступ більшовиків та захистити свою незалежність. Він відзначив, що "в Україні дуже позитивно ставляться до Фінляндії... Адже Україна перебуває зараз у такому ж становищі, в якому ми були рік тому. Українська інтелігенція та селянство так само виборюють зараз свою свободу, як і ми рік тому"⁶. У таємному листі до МЗС від 27 лютого 1919 р. Г.Гуммерус доводив доцільність налагодження тісного співробітництва між Фінляндією та "українними державами", передусім з УНР.

А 11 квітня того ж року в нотатках до МЗС він зазначив: "Не дивлячись на те, що зараз у Києві при владі більшовицький радянський уряд, який за допомогою великоросійського війська та місцевих більшовиків підкорив своїй владі більшу частину країни, нам не слід нехтувати українським національним рухом. А як тільки дозволять умови, фінське посольство варто буде поновити в столиці України, щоб налагодити політичну співпрацю між двома країнами заради захисту спільних інтересів та укладення торговельного договору"⁷.

На жаль, українському дипломатичному представництву в Гельсінкі не вдалося уникнути своєрідної кадрової "міні-кризи". Причому вона не була безпосередньо пов'язана з перемогою антигетьманського повстання та зміною уряду в УНР. Коли перші звістки про створення Директорії та успіхи очоленого нею руху докотилися до Гельсінкі, К.Лоський і П.Сливенко надіслали до Києва два досить цікавих листи.

Посол Української Держави нагадав 29 листопада 1918 р. новопризначеному міністрові закордонних справ Г.Афанасьєву, що він "був до Фінляндії командирован лишень тимчасово, як Директор За-

Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії

гального Департаменту МЗС", час відрядження закінчується, і в середині грудня він має виїхати до Києва для виконання своїх прямих службових обов'язків. А оскільки загальна ситуація могла стати на перешкоді поверненню К.Лоського, він не виключав можливості продовження своєї праці в Гельсінкі протягом 1919 р. за умов належного фінансування посольства та згоди на це УПСФ (14 листопада міністри від цієї партії вийшли з уряду Української Держави на знак протесту проти "федеративної грамоти" П.Скоропадського)⁸.

П.Сливенко 28 листопада звернувся безпосередньо до Головної Ради Українського Національного Союзу, запитуючи, як він "має тримати себе відносно перевороту на Україні" та в якому дусі інформувати фінську пресу. Хоча консульський агент I-го рангу був безпартійним, продовження служби в українському МЗС він ставив у залежність від відповіді УНС. "У всякім разі, – наголошував П.Сливенко, – надалі гадаю необхідним залишитися у Фінляндії, аби надалі інформувати в українській справі Фінляндське громадянство"⁹.

Обидва листи потрапили до одного з керівників УНС – М.Шаповала вже після вступу Директорії у Київ, і той розпорядився позитивно вирішити порушені в них питання. Таким чином, тісний зв'язок українських дипломатів у Фінляндії з Українським Національним Союзом, організації якого в результаті антигетьманського повстання стали урядовими партіями, дозволив уникнути кадрових змін із політичних міркувань (як це сталося, наприклад, у Туреччині).

Але вже 11 січня 1919 р. МЗС повідомило К.Лоського, що внаслідок запровадження нових штатів згідно з законом від 11 листопада 1918 р. "консульські обов'язки в Фінляндії доручаються Місії"¹⁰. К.Лоський призначив П.Сливенка "аташе при Посольстві поза штатом", оскільки штатне місце займав М.Галущинський. А 17 січня 1919 р., очевидно високо оцінивши працю К.Лоського як повіреного у справах України при уряді Фінляндії, Директорія призначила його головою Місії у Скандинавії (Швеція і Норвегія) "з одночасним керуванням справами Посольства в Фінляндії". К.Лоський забрав із собою до Стокгольма радником М.Галущинського, а П.Сливенко з 1 лютого був призначений штатним секретарем українського посольства в Гельсінкі¹¹.

Від'їжджаючи до шведської столиці, К.Лоський видав 23 лютого 1919 р. наказ, яким на час своєї відсутності ведення справ посольства, "не маючих характеру розпорядного", поклав на П.Сливенка. Він також мав виконувати "обов'язки Консула Республіки на простір цілої Фінляндії". За собою К.Лоський залишив "дипломатичні функції розпорядчого характеру, накази і загальне ведення грошових справ"¹².

Протягом півроку такий стан справ улаштував уряд УНР, оскільки як К.Лоський, так і П.Сливенко виявилися досить рідкісними для тих часів висококваліфікованими патріотами-дипломатами, які понад усе ставили національно-державні інтереси України. З пропагандистсько-інформаційною метою К.Лоський у січні 1919 р. власним коштом опублікував у Гельсінкі фінською мовою свої книжки (під псевдонімом К.Вишевич) "Від великого до смішного. Збірка статей і фельєтонів" та "Українське питання, Росія і Антанта", а наступного місяця перевидав їх російською мовою¹³. Ставлення фінських урядових і громадсько-політичних кіл до незалежної УНР та збройної боротьби за її суверенітет було незмінно прихильним, українські дипломати знаходили повне розуміння у своїх фінських колег.

Але поступово в роботі українських посольств у Гельсінкі й Стокгольмі почала даватися взнаки надмірна завантаженість справами їхнього керівника К.Лоського, і постало питання про нове призначення повіреного у справах УНР при уряді Фінляндії. Українське дипломатичне представництво в Гельсінкі набувало першорядного значення з огляду на близьке географічне сусідство фінської столиці з "колискою" більшовицької революції – Петроградом. Це відкривало необмежені можливості для активізації української розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності.

Міністр закордонних справ УНР Володимир Темницький, перебуваючи у службовому відрядженні в липні 1919 р. у Відні, зупинив свій вибір на кандидатурі відомого українського громадсько-політичного діяча, 31-річного уродженця Мелітополя Миколи Кіндратовича Залізняка. Ще під час навчання в Київському університеті він виступив одним із засновників УПСР, за участь у студентських заворушеннях неодноразово заарештовувався, у 1908 р. утік із Лук'янівської в'язниці й емігрував до Львова. Там він узяв участь у створенні СВУ та згодом у Відні – Загаль-

ної Української Ради, а перший дипломатичний досвід здобув у ході налагодження під час світової війни інформаційно-видавничої діяльності СВУ у Відні та Стокгольмі.

Саме у шведській столиці в 1917 р. М.Залізняк близько познайомився з Г.Гуммерусом і невдовзі видав у Києві його брошуру про боротьбу Фінляндії за незалежність. На Брестській мирній конференції М.Залізняк, який мав тісні стосунки з багатьма впливовими політичними діячами Австро-Угорщини, ефективно виступив неофіційним консультантом української делегації, значною мірою забезпечивши розробку вигідних для УНР умов мирного договору, зокрема таємного протоколу щодо автономії західноукраїнських земель. Усього цього, як і наступної дипломатичної служби М.Залізняка в інтересах УНР, Кремль йому не пробачив: у травні 1945 р. він був заарештований радянськими спецслужбами у Празі, де працював професором Українського Вільного Університету, і засуджений до 15 років ув'язнення, помер у 1950 р.

М.Залізняк погодився очолити посольство УНР у Фінляндії, але за умови, що В.Темницький погодиться із запропонованим ним 18 липня планом роботи. По-перше, досвідчений підпільник наполягав на здійсненні за сприяння фінського Генерального штабу розвідувальної діяльності на території РСФРР, щоб з однієї сторони якнай докладніше інформувати про це свій центральний уряд, а з другої – інформувати з українського джерела у відповідному освітленні Західну Європу.

По-друге, М.Залізняк пропонував активізувати роботу щодо укладення військово-політичного союзу УНР з Фінляндією та прибалтійськими республіками, а також увійти "в як найтісніші зносини" з британськими дипломатами в країнах регіону. Крім того, майбутній посол вважав за потрібне пильнувати й діяльність російських монархічних та "небільшовицьких" партій¹⁴.

В.Темницький у цілому погодився з такими напрямками роботи дипломатичного представництва у Гельсінкі й 22 липня дав розпорядження українському послу у Відні В'ячеславу Липинському видати М.Залізнику зі спеціального фонду 1,5 млн австрійських крон "на потреби посольства УНР в Фінляндії"¹⁵. Через 3 дні В.Темницький видав наказ по МЗС, яким з 1 серпня 1919 р. призначив

М.Залізняка тимчасово виконуючим обов'язки (до затвердження Директорією) повіреного у справах УНР при уряді Фінляндії з одночасним звільненням від них К.Лоського.

Цим же наказом міністр зробив призначення запропонованих М.Залізником службовців: секретарем посольства став однопартієць М.Залізняка – член ЦК УПСР Микола Чечель, а перекладачем "з титулом аташе посольства" – молодший брат посла Володимир, який до того був молодшим урядовцем посольства УНР у Відні. П.Сливенко і доктор філософії Веліо Мансікка звільнилися відповідно з посад секретаря і перекладача посольства, але М.Залізник міг залишити їх позаштатними співробітниками з оплатою за домовленістю¹⁶.

31 липня 1919 р. В.Темницький сповістив свого фінського колегу Рудольфа Гольсті про увільнення К.Лоського "з причини переобтяження працею в характері Голови Надзвичайної Дипломатичної місії УНР для Швеції й Норвегії" й повідомив про призначення натомість М.Залізняка¹⁷. Того ж дня В.Темницький написав М.Залізнику листа з уточненням його завдань як посла УНР у Фінляндії.

Знаючи про певну схильність М.Залізняка ще з часів СВУ до авантюризму, міністр радив йому "дуже обережно... нав'язувати зносини з чужими представниками і дуже тактовно їх підтримувати". Ідею ж українсько-балтійського союзу, на думку В.Темницького, в тогочасних умовах було зарано переводити у практичну площину, а слід було "уживати лиш як тактичного засобу для придбання зв'язків і уваги до наших змагань".

Нарешті, М.Залізник мав докласти всіх зусиль для підтримання симпатій фінської громадськості до боротьби УНР на високому рівні, зокрема "через видання публікацій в фінській мові на тему відновлення української державности, подавання до преси звісток з українського життя і т.и.". Окремо В.Темницький застерігав посла бути дуже ощадним у витрачанні коштів, оскільки "може наступити момент, коли держава не зможе заспокоїти якийсь час грошові потреби посольства"¹⁸.

6 серпня 1919 р. М.Залізник на запрошення В.Темницького виїхав з Відня до чеського Карлсбада для участі в нараді українських послів, а після неї повернувся до австрійської столиці, щоб дочекатися на К.Лоського і перебрати від нього посольські справи, а також діс-

тати візи для переїзду до Гельсінкі. Але його відрядження ледь не зірвалося, кадрова справа набула скандального відтінку й навіть стала предметом розгляду на засіданні Ради Міністрів УНР у Кам'янці-Подільському 6 листопада 1919 р.

Як пояснював тоді в доповідній В.Темницький (уже экс-міністр), під час Карлсбадської наради послів, по-перше, "вияснилось,- що п. Сливенка треба лишити на посаді секретаря в фінляндському посольстві як чоловіка, добре з місцевими обставинами ознайомленого і який фактично провадив увесь час посольство". Тому 15 серпня В.Темницький своїм наказом по МЗС залишив П.Сливенка на попередній посаді секретаря посольства в Гельсінкі, а М.Чечеля призначив урядовцем для особливих доручень при міністрі "з приділенням для служби до фінляндського посольства в характері Радника". Щоправда, М.Чечель до Гельсінкі так і не виїхав.

Але справжня проблема постала тоді, коли наприкінці серпня В.Темницький "довідався..., що в поважних політичних українських колах за кордоном, спеціально у Відні, призначінне п. Залізняка викликало протести". Тоді ж до В.Темницького нібито дійшла звістка, що А.Лівіцький, який виконував його обов'язки на території УНР під час закордонного відрядження міністра, "призначив, чи мав намір призначити на посаду посла до Фінляндії радника царгородського посольства п.Кобилянського"¹⁹.

Сьогодні важко докладно з'ясувати, хто саме виступив проти кандидатури М.Залізняка і з яких міркувань, але 15 вересня 1919 р. В.Темницький через начальника своєї канцелярії Андрія Жука наказав М.Залізнятку затриматися з від'їздом до Гельсінкі, "доки не в'ясниться справа з призначінням Кобилянського". Проте М.Залізник відмовився навіть прийняти листа міністра й того ж дня звернувся безпосередньо до Голови Директорії С.Петлюри. У листі до керівника УНР український дипломат докладно окреслив усі обставини, пов'язані з його призначенням, і попросив С.Петлюру затвердити його план роботи у Гельсінкі та посприяти у виділенні щомісячно додатково 180 тис. німецьких марок для ведення антибільшовицької роботи²⁰.

Цей кадровий скандал, який, на щастя, залишився невідомим для Гельсінкі, зайвий раз засвідчив той прикрий факт, що амбітність, нето-

лерантність, нетерпимість і навіть банальна заздрість, помножені на гуртківчину, лишилися тяжкою й невиліковною хворобою, якою були вражені більшість діячів вітчизняного національно-визвольного руху.

1 жовтня 1919 р. М.Залізняк прибув до Гельсінкі й через два дні вручив вірчі грамоти міністру закордонних справ Фінляндії Р.Гольсті. У своїй промові посол наголосив, що "боротьба Фінляндії за власну державність завжди була добрим прикладом" для України. Р.Гольсті у відповідь зазначив: "Фінляндія... розуміє, що самостійна Україна є гарантією існування також і самостійної Фінляндії"²¹.

Наступного дня М.Залізняк провів прес-конференцію для фінських журналістів та акредитованих у Гельсінкі представників західноєвропейських пресових органів, на котрій докладно з'ясував міжнародне становище УНР і головні напрямки її зовнішньої політики. М.Залізняк також устиг побачитися з Г.Гуммерусом, який саме отримав призначення повіреним у справах Фінляндії в Римі. Колишній фінський посол у Києві, з яким у М.Залізняка давно склалися дружні стосунки, дав українському колезі "цінні вказівки про внутрішні й зовнішні відносини в Фінляндії", порадивши підтримувати тісні зв'язки з парламентськими колами країни²².

З початку своєї дипломатичної діяльності М.Залізняк налагодив конструктивні стосунки з парламентарями від реформованої Соціал-демократичної партії Фінляндії, що швидко поновила свої позиції після громадянської війни, та центристського Аграрного союзу. Серед іноземного дипломатичного корпусу в Гельсінкі плідне порозуміння в українського посла склалося із представниками Естонії (О.Каллас, який був університетським товаришем по навчанню в Тарту члена Директорії Федора Швеця), Латвії (П.Зарін) та Литви (Гілліс).

М.Залізняк постійно підтримував ділові зв'язки і з редакторами впливових фінських газет. Це стало в нагоді під час так званого походу на Петроград Північно-Західної армії генерала М.Юденича, коли той офіційно звернувся з проханням про допомогу до фінського уряду. М.Залізняк спільно з О.Калласом та депутатами від Аграрного союзу організував у фінській пресі потужну пропагандистську кампанію, спрямовану проти ідеї відродження "єдиної і неділимої Росії", розкриваючи на конкретних прикладах з денікінської окупації

України, що несе з собою для уярмлених колишньою імперією неросійських народів білий рух.

Реалізуючи власний план дипломатичної роботи, М.Залізняк по прибутті до Гельсінкі активно підключився до справи створення якомога ширшого за складом військово-політичного союзу молодих держав, які постали на території колишньої Російської імперії. Докладніше цей процес буде проаналізовано нижче, але варто зазначити, що вже 7 листопада 1919 р. в одній з датських газет з'явилось інтерв'ю українського посла щодо його перспектив і проблем вироблення союзної угоди.

М.Залізняк, можливо дещо оптимістично, стверджував, що "уряди Естонії, Латвії, Білорусі та України порозумілися утворити союз окраїнних держав, але зустрічаються великі труднощі, і переговори поки що йдуть прелімінарні". Український дипломат вважав, ніби "найбільшою перешкодою є те, що Естонія й Латвія прагнуть, щоб у союз була включена й Польща, тоді як інші держави вважають союз із Польщею неможливим, доки кордони цієї держави остаточно не встановлені"²³.

Але не меншу, ніж польські анексіоністські плани щодо східних сусідів, загрозу для формування військово-політичного союзу нових незалежних держав становили наполегливі спроби Кремля добитися мирних угод із прибалтійськими країнами. Ще 11 вересня 1919 р. ленінський уряд запропонував Фінляндії, Латвії та Литві мир в обмін на безумовне визнання незалежності цих держав, трохи раніше аналогічна пропозиція була зроблена естонському урядові.

Розгром Червоною армією білогвардійських військ О.Колчака, М.Юденича і А.Денікіна, фактичне зняття Верховною радою Антанти блокади більшовицької Росії у середині січня 1920 р., зрештою, підштовхнули коаліційний уряд Рафаеля Ерїха до висновку про доцільність укладення мирного договору із Кремлем. Фінсько-більшовицькі переговори стартували в Тарту на початку червня 1920 р.

У разі їхнього успішного просування неминуче мало постати питання про визнання Гельсінкі радянської України, що ставило під загрозу як створення довгоочікуваного союзу окраїнних держав, так і могло суттєво зашкодити вже існуючій військовій співпраці між Польщею та УНР. Тоді М.Залізняк спільно з польським послом іні-

ціювали підтвердження Державною Радою Фінляндії визнання незалежності України²⁴.

12 червня 1920 р. Р.Гольсті сповістив свого колегу А.Ніковського, що уряд Фінляндії, "який уже в серпні 1918 р. увійшов у безпосередні зносини з Україною..., підтверджуючи визнання де-факто, таким чином дане, незалежності України, вирішив відновити дипломатичні зносини з Україною, яка репрезентується Урядом Гетьмана Петлюри". Фінський міністр закордонних справ також висловив побажання, щоб "між Фінляндією і Україною навязались зносини глибокої приязни, основаної на стремлінню до спільного ідеалу справедливості і свободи"²⁵.

Звичайно ж, дипломатичні відносини між Україною і Фінляндією протягом 1918–1920 рр., як з'ясовано вище, не переривалися ані на день. Так само як і С.Петлюра був Головою Директорії й Головним Отаманом Військ УНР, а не "гетьманом", хоча, мабуть, на літо 1920 р. за обсягом своїх повноважень уже нічим не поступався П.Скоропадському. По суті, Гельсінкі тоді формалізував визнання Української Держави де-факто у 1918 р., щоб привести офіційний рівень дипломатичних відносин з УНР у відповідність із загальноприйнятими нормами.

Водночас А.Ніковський у листі до Р.Гольсті від імені Ради Міністрів УНР запевнив фінських колег, що український уряд "буде вважати безумовним своїм обов'язком твердо зберігати симпатії України до Фінляндії як до дружньої держави"²⁶.

Як і слід було сподіватися, уряд УСРР відразу ж висловив рішучий протест з приводу позиції Фінляндії в українській справі. 1 липня 1920 р. Р.Гольсті отримав радіограму за підписом Х.Раковського, в якій, зокрема, зазначалося: "Поспішність, з якою Фінляндський уряд... оголосив себе прихильником групи політичних змовників, оголошеної поза законом Українською Соціалістичною Радянською Республікою, набагато збільшує вину Фінляндського Уряду і надає його вчинкові характеру неприпустимого й грубого втручання у внутрішні справи України". У дусі тогочасної більшовицької дипломатії звучали заклики до фінських робітників і селян протестувати проти нібито незаконного акту свого уряду²⁷.

Але уряд Фінляндії не звернув жодної уваги на "грізне" застереження з Харкова, до того ж у середині червня Р.Гольсті призначив посла Фінляндії у Польщі дипломатичним представником при Директорії УНР. Проте коли той висловив бажання прибути до С.Петлюри, щоб вручити йому вірчі грамоти, Департамент чужоземних зносин МЗС УНР 22 червня 1920 р. попросив голову Дипломатичної місії УНР у Варшаві Павла Івановича Зайцева ввічливо відмовити. Це мотивувалося цілком зрозумілою неможливістю у військових умовах "оказати п. Послові необхідної елементарної вигоди під час перебування його в місці прибутку Українського Правительства". П.Зайцев мав "підтримувати з п. Послом самі дружні дипломатичні відносини і з формального боку в такому становищі, неначе б вони були вже цілком оформлені"²⁸.

Тим часом, наприкінці липня 1920 р. М.Залізняк виїхав з Гельсінкі до Відня для отримання коштів на потреби українського посольства і вже не повернувся до Фінляндії. Завідувати посольськими справами він залишив секретаря місії П.Сливенка. Уже 3 серпня 1920 р. А.Ніковський видав наказ по міністерству про звільнення "тимчасово виконуючого обов'язки повіреного в справах УНР при правительстві Фінляндії" М.Залізняка "від виконання покладених на нього обов'язків з 1 червня 1920 р."²⁹. Лише 24 жовтня 1920 р. керівник української зовнішньополітичної служби наказав "тимчасово виконуючому обов'язки заступника Голови Дипломатичної місії УНР в Речі Посполитій Польській Леоніду Михайлову приступити до виконання своїх обов'язків на посаді Повіреного в справах УНР при Правительстві Фінляндії". Однак Л.Михайлов так і не прибув до Гельсінкі, а 25 грудня того ж року офіційно був увільнений від обов'язків дипломатичного представника у Фінляндії³⁰.

Як і у випадку із призначенням на посаду в Гельсінкі, так і в історії з її залишенням М.Залізником сьогодні неможливо виявити дійсні мотиви кадрових призначень. Безперечно, велику роль у цих справах відігравали особисті й політичні симпатії та антипатії в урядових колах УНР. До того ж протягом пізньої осені 1919 р. – початку літа 1920 р. МЗС не отримало жодного звіту від М.Залізняка про його роботу, а українське посольство у Фінляндії – ані найменшої урядо-

вої інструкції чи циркуляра. Лише в грудні 1920 р., коли керуючий справами посольства П.Сливенко прибув до Тарнова й доповів про стан справ у Фінляндії, "МЗС виробило собі ясний образ" щодо діяльності М.Залізняка та "належно оцінило заслуги", покладені ним для захисту української справи в країні перебування³¹.

Безпомилковим індикатором якісного рівня українсько-фінських відносин завжди були засоби масової інформації і передусім преса. За підрахунками П.Сливенка, протягом 15 серпня – 15 вересня 1920 р. матеріали про події в Україні публікувалися на шпальтах таких щоденних популярних газет: "Helsingin Sauomat" ("Гельсінські вісті", урядова Національна прогресивна партія) – 13 разів, "Uusi Suomi" ("Нова Фінляндія", Національна коаліційна партія) – 15 разів, "Hufondstadsbladet" ("Столичний листок", Шведська народна партія) – 33 рази. За 16 вересня – 15 жовтня того ж року ці показники становили 19–18–35, тобто зацікавленість фінських провідних газетарів українською проблематикою за місяць зросла на 16 %. Причому, як слушно зазначав П.Сливенко, ці дані "відносяться лише до столичної преси, але відомости про Україну дуже охоче містить і численна в Фінляндії провінційна преса"³².

Що ж до змісту цих публікацій, то П.Сливенко в листі до МЗС УНР стверджував, що "не лише соціалістична преса, а й буржуазна, часом навіть реакційна, яка цілком віддана ідеї польсько-фінляндської згоди в питаннях польсько-українських завжди бере бік України". Український дипломат пояснював це тим, що Фінляндія "й доси відчуває недавнє панування Росії" і тому "дуже негативно ставиться до заборчих замахів Польщі"³³.

Але з середини осені 1920 р. становище посольства УНР у Гельсінкі почало ускладнюватися. По-перше, 14 жовтня після складних переговорів у Тарту було підписано мирний договір між Фінляндією й РСФРР. Хоча він, на відміну від аналогічних угод Кремля з Естонією, Литвою й Латвією, не містив положення про недопущення утворення й перебування на територіях договірних сторін будь-яких організацій та груп, ворожих іншій стороні, було зрозуміло, що Москва рано чи пізно поставить на порядок денний питання про розрив дипломатичних відносин Фінляндії з УНР та їхнє встановлення з УСРР.

13 грудня 1920 р. керуючий справами посольства П.Сливенко доповідав А.Ніковському, що "незабаром до Гельсінгфорсу має прибути російська місія, яка, звичайно, намагатиметься дискредитувати українську державну ідею, яка в Фінляндії є дуже популярна. Тоді, можливо, будуть потрібні значніші засоби для контр-боротьби"³⁴. Але з фінансуванням посольства справи були кепські, П.Сливенко повідомляв своє керівництво, що "за неприздом до Гельсінгфорсу призначеного нашим представником п. Михайлова дипломатична акція посольства майже припинилася... Пресово-інформаційна служба також зараз зкоротилася за браком засобів на утримання потрібного персоналу і, навіть, на передплату потрібних часописів"³⁵.

Наступного ж дня після ознайомлення зі звітом П.Сливенка А.Ніковський з метою економії коштів розпорядився "об'єднати Дипломатичні представництва в прибалтійських країнах Латвії, Естонії та Посольство в Фінляндії" під керівництвом В.Кедровського. При цьому "для постійного перебування в Фінляндії залишається секретар Посольства п. Сливенко Петро, який в своїй праці має підлягати безпосередньо Вашим (В.Кедровського. – В.М.) розпорядженням"³⁶.

Посольство УНР у Фінляндії, завдяки самовідданості керуючого його справами П.Сливенка, проіснувало ще протягом майже п'яти місяців. В одному з останніх таємних повідомлень до МЗС УНР у Тарнові П.Сливенко розповідав про діяльність заснованого у Гельсінкі в листопаді 1920 р. "Клубу новостворених Держав на терені колишньої Росії". До нього належали члени посольств УНР, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, голова місцевого Татарського комітету, а від фінських політиків – "проф. Міккола з дружиною, визначною письменницею, доцент д-р філософії В.Мансікка, колишній почесний атташе нашого посольства, представник фінляндського уряду у Чехословаччині від лютого по жовтень 1920 р., лідер селянської фракції парламенту п. Ютілайнен, представники преси т. и."³⁷.

"Клуб новостворених Держав", як і фінська преса, активно використовувалися посольством УНР для обстоювання національно-державних інтересів України в умовах остаточної втрати Директорією контролю над Наддніпрянщиною. Але після відкликання МЗС УНР В.Кедровського та ліквідації дипмісії у Ризі наприкінці лютого 1921 р. доля посольства в

Гельсінкі була вирішена. П.Сливенко не одержав необхідних коштів на його утримання й на початку травня 1921 р. був змушений звільнити польське приміщення та невдовзі виїхати до Берліна.

Підводячи підсумок розвитку українсько-фінських міждержавних відносин за доби Директорії, доводиться визнати їхній рівний і взаємно шанобливий характер, без жодного натяку на зверхність чи старшинство у взаєминах. Фінляндія, попри всі суттєві відмінності геополітичного становища, рівня націотворення та соціально-економічного укладу, безперечно, була зразком для керівництва УНР щодо обстоювання державних інтересів на світовій арені, захисту суверенітету та формування суспільного миру й спокою, подолання наслідків громадянської війни.

Значна частина фінської еліти цілком слушно вбачала в існуванні незалежної України головну протизагу як російським реставраторським планам, так і польським гегемоністським намірам у Центрально-Східній Європі. Тому відсутність формальних двосторонніх угод між країнами аж ніяк не є підставою для низької оцінки стану українсько-фінських відносин. Навпаки, із певними зауваженнями, їх можна вважати взірцевими в системі міждержавних стосунків на постросійському просторі в 1918–1921 рр.

Не випадково екс-посол Фінляндії в Україні Г.Гуммерус свої спогади про ті переломні часи, видані через десять років у Гельсінкі, закінчив на оптимістичній ноті: "Коли одного разу настане час свободи для України і створеному чужими руками червоному харківському уряду доведеться поступитися місцем національному уряду, створеному вільною волею народу у стародавній столиці на Дніпрі, тоді з'ясується, що прагнення минулих років до налагодження дружнього взаєморозуміння між Фінляндією та країною Богдана Хмельницького, Мазепи і Шевченка не були марними. Тоді фінське посольство у Києві буде відновлено і можна буде сподіватися на більший успіх його роботи"³⁸.

РОЗДІЛ 7. УКРАЇНА І ПОЛЬЩА

7.1. Гетьманат П.Скоропадського і варшавська Регентська Рада: перший досвід двосторонніх відносин

Хоча юридичне налагодження українсько-польських дипломатичних стосунків відноситься до жовтня 1918 р., проблема формування рівноправних і добросусідських міждержавних відносин двох великих слов'янських народів постала відразу ж після Лютневої революції та створення Центральної Ради. Уже на останньому засіданні Українського національного конгресу 8 квітня 1917 р. було прийнято протестну резолюцію щодо "претензій на землі непольські, заявлені тимчасовою Польською державною радою в декларації на заклик Тимчасового уряду російського до з'єднання польського народу з вільною Російською державою"¹.

Мова йшла про створену 6 грудня 1916 р. у Варшаві німецькою окупаційною владою Тимчасову державну раду (Rada stanu) та відозву Тимчасового уряду від 16 березня 1917 р. про "відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом", що мала бути пов'язана з Росією "вільним військовим союзом". А під "землями непольськими" малася на увазі Холмська губернія, створена законом Державної Думи Російської імперії від 23 червня 1912 р. із заселених в основному українцями повітів Люблінської та Седлецької губерній Царства Польського (на 1 січня 1900 р. українці й білоруси становили 51,76 % мешканців майбутньої Холмської губернії, а поляки – 29,9 %)².

Проте в інтересах наукової об'єктивності варто зауважити, що в деяких центральних і західних районах Холмської губернії польське населення переважало над українським, тому етнічний кордон міг проходити й дещо східніше її західної адміністративної межі³. До того ж під час свого відступу влітку 1915 р. російська армія провела насильницьку евакуацію українського населення вглиб імперії, в результаті чого на Холмщині залишилося лише близько 30 тис. етнічних українців.

Слід мати на увазі й те, що практично всі польські національні партії, за винятком поліетнічної Соціал-Демократії Королівства Польського і Литви (з 16 грудня 1918 р. – Комуністична робітничка партія Польщі) від моменту своєї появи перебували на твердих самостійницьких позиціях у національно-державному питанні. Не випадково представники провідних у визвольному русі країни Польського національно-демократичного централю та Польської соціалістичної партії (ППС) Михайло Гордон, Ромуальд Кноль, Казимир Кулеша, Конрад Лукашевич, Валер'ян Рудницький та Ігнат Славінський взяли участь у автономістсько-федералістському З'їзді народів Росії 8–15 вересня 1917 р. лише із дорадчим голосом.

Показово, що націонал-демократ Р.Кноль тоді запевнив присутніх, що "самостійна Польська держава не буде зазіхати на сусідське добро, а буде жити в добрій згоді та братерстві з своїми сусідами... Де б не жили поляки між іншим народом, то вони завше будуть дбати про добробут того краю і підирати справедливі змагання того народу, який в більшості живе в даному краю"⁴. К.Лукашевич від імені київської групи ППС проголосив тоді єднання з "революційним рухом української демократії – оскільки українська демократія майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України"⁵.

Але проблема національно-державної належності історично українських Холмщини і Підляшшя швидко стала каменем спотикання в налагодженні двосторонніх відносин між двома країнами, які об'єктивно були покликані виступити гарантами невідновлення "єдиної й неподільної" Російської імперії в будь-якому вигляді. 14 листопада 1917 р. Мала Рада ухвалила протест щодо намірів Центральних держав приєднати Холмщину, Підляшшя і окуповану ними частину Волині до проголошеного 5 листопада 1916 р. Польського королівства. Тоді ж було вирішено "вжити всіх заходів до того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування"⁶.

Чималої турботи для Центральної Ради завдали 2-й та окремі частини 3-го польських добровільних корпусів генералів Осінського й Міхаельса, що за згоди військового міністра УНР Олександра Жуківського наприкінці березня 1918 р. були передислоковані на По-

ділля. З огляду на сутички з місцевим українським населенням О.Жуковський і міністр внутрішніх справ Михайло Ткаченко 19 квітня 1918 р. внесли на розгляд українського уряду питання про "повне обеззброєння польських легіонів".

Товариш міністра закордонних справ УНР у польських справах В.Рудницький тоді пояснив, що "в формуванні деяких партизанських відділів приймали участь польські поміщики для захисту своїх класових інтересів. Ці відділи не мають нічого спільного з ідеєю оборони Польської держави і за їх вчинки не може одповідати ані польське військо, ані взагалі людність польська"⁷. На запит прокуратора вінницького окружного суду до подільського губернського комісара стосовно статусу польських військ на теренах УНР останній відповів, що вони "додержуються нейтралітету і зостаються на території до того часу, поки буде можливість піти в Польщу, або Український Уряд запропонує з політичних причин увільнення своєї території"⁸.

Наявність серйозних польсько-австрійсько-німецьких суперечностей дозволяла українцям на початку 1918 р. сподіватися на позитивне вирішення на свою користь питань про спірні українсько-польські території – Холмщину і Підляшшя. Більше того, загальна військово-політична ситуація в Центрально-Східній Європі була сприятливою для українців, не обіцяючи у найближчій перспективі нічого хорошого для польської державності.

Тому цілком закономірною стала визначена статтею 2-ю Брестського мирного договору від 27 січня 1918 р. лінія кордону УНР на північному заході: Білогірай – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовськ – Пружани – Вігонівське озеро⁹. Однак керівник Польського кола в австро-угорському парламенті барон Герц висунув претензії ще неіснуючої польської держави на всю Холмщину й Підляшшя до Західного Бугу та висловився за вирішення всіх спірних питань між українцями й поляками на двосторонніх переговорах без участі третіх сторін¹⁰.

Тому саме під тиском спровокованих поляками урядових кіл Австро-Угорщини й Німеччини голова української делегації на Брестських мирних переговорах Олександр Севрюк змушений був підпи-

сати 4 березня 1918 р. (за новим стилем) заяву, що по-новому інтерпретувала договір у питанні щодо проведення українського кордону в Холмщині та Підляшші. У ній йшлося про визначення останнього східніше від зазначеної в договорі лінії та принципи комплектування на паритетній основі узгоджувальної комісії за участю представників Центральних держав, УНР і Польського королівства¹¹.

Як згадував Д.Дорошенко, "ще уряд Центральної Ради призначив на Холмщину і Підляшшя крайовим комісаром відомого українського діяча Олександра Скорописа-Йолтуховського. Він залишився на своїй посаді і за гетьманського уряду, як крайовий староста. Скоропис-Йолтуховський оселився з своїми урядовцями серед спустошеного краю, в Бересті... Німці допустили його до урядування, обмеживши, однак, його компетенцією справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними. Австрійська влада не тільки не допустила його до урядування, але дала полякам усі можливості спішно польонізувати край, звозити туди польських колоністів, нищити українські школи, церкви і взагалі всі ознаки українського життя"¹².

6 червня 1918 р. голова Холмського губерньського виконкому Антон Маніюк повідомляв Д.Дорошенка, що додаткова угода до Брестського договору від 4 березня 1918 р. "не заспокоїла польських шовіністів. Вони, мріючи про відбудованне Польщі від моря і до моря, першим кроком до досягнення цієї мети ставлять прилучення Холмщини до Королівства Польського. В тім напрямі роблять всякого рода заходи в висших сферах Відня та Берліна, а на території Холмщини в австрійській окупації, за допомогою австро-польської окупаційної влади, ведеться завзята полонізація позоставшого українського населення. Біженців з Холмщини, які бажають якнайскоріше, поки ще літо, вернуться на свої рідні місця, не пускають"¹³.

Таким чином, в остаточному варіанті Брестська система юридично визнавала більшу частину Холмщини і Підляшшя у складі української держави, залишаючи остаточне проведення польсько-українського кордону в цьому регіоні на розгляд змішаної комісії. При цьому Австро-Угорщина, не ратифікувавши мирний договір з УНР, залишилася при особливій думці. Фактично ж більша частина Холмщини, яка входила до австро-угорської зони окупації, опинила-

ся під управлінням польської адміністрації, що користувалася підтримкою Відня й підпорядковувалася Регентській Раді у Варшаві.

Остання була створена Центральними державами у вересні 1917 р. й очолювалася князем Янушем Радзивіллою, 21 листопада того ж року вона сформувала уряд Януша Кухарського (Я.Радзивілл обійняв у ньому посаду міністра закордонних справ), чий повноваження на практиці поширювалися лише на освіту й юстицію.

Німеччина, виходячи зі своїх геополітичних інтересів, намагалася не допустити надмірного посилення польського елементу на окупованих територіях. Убачаючи в незалежності України противагу російському та польському впливам у Центрально-Східній Європі, Берлін підтримав Київ щодо визначення лінії кордону в українсько-польському конфлікті. На всі прохання офіційного Відня вчинити спільними зусиллями тиск на Українську Державу, щоб добитися згоди на зміну майбутнього польсько-українського кордону, визначеного Брестським мирним договором, Німеччина давала негативну відповідь.

Однак австро-угорська дипломатія не припиняла спроб учинити тиск на українське МЗС, неодноразово надсилаючи меморандуми й ноти з пропозиціями провести польсько-український кордон по річці Західний Буг. Але кожен раз такі кроки зустрічалися з твердою позицією української сторони, яка, відчуваючи за собою підтримку Німеччини, намагалася всіма засобами добитися реалізації Брестського мирного договору.

12 червня 1918 р. тимчасовий представник Української Держави у Відні Андрій Яковлів вручив міністру закордонних справ Австро-Угорщини графові Буріану ноту у справі державної належності Холмщини й Підляшшя. Того ж дня цей документ отримав австро-угорський посол у Києві граф Йоган Форгач. У ноті йшлося про проведення на початку квітня в ряді повітів Холмської губернії виборів до варшавської Регентської Ради та поширення її судової компетенції на Білогірський, Грубешівський, Замостський і Томашівський повіти.

"Маються відомості, – зазначалося в ноті, – що австро-угорські власті, видаючи паспортів мешканцям Холмщини, визначають державну приналежність цих мешканців, яко підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни вивезено з Холмщи-

ни, до цього часу не повернено додому, а на їх місце польські урядники переселяють людинність польської національності". МЗС Української Держави очікувало, що Відень "негайно поробить рішучі заходи для того, щоб відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини"¹⁴.

Буріан порадив Форгачу залишити українську ноту без відповіді й узагалі залишити на якийсь час справи Холмщини та Підляшшя у спокою з огляду на проукраїнську позицію Берліна. Під час підготовчого візиту у другій половині серпня 1918 р. до Німеччини прем'єр-міністр Української Держави Ф.Лизогуб добився від імперського уряду офіційної підтримки Києва в його територіальних суперечках із сусідами. Німецька сторона тоді заявила, що твердо стоятиме на ґрунті Брестського договору, тобто "уважає справу Холмщини вже вирішеною і тільки деталі в проведенні границі має вирішити передбачена протоколом 4 березня мішана комісія"¹⁵.

Коли Ліквідаційна комісія у справах Королівства Польського (створена Тимчасовим урядом у Петрограді 15 березня 1917 р.) звернулася 31 липня 1918 р. до Волинсько-Холмського управління землеробства і державного майна із запитом щодо "відомостей про місцезнаходження, склад і стан рухомого й нерухомого майна Холмської губернії", Департамент чужоземних справ українського МЗС зазначив у офіційному поданні від 9 вересня, що "Холмщина не тільки не входить в склад Польщі, а навпаки по Берестейському договорі має відійти до України. Через те ніяких пропозицій Ліквідаційної Комісії не треба виконувати"¹⁶.

Тверда позиція Києва в обстоюванні реалізації умов Брестського мирного договору щодо північно-західних кордонів Української Держави змусила Регентську Раду ініціювати встановлення двосторонніх дипломатичних відносин. На початку жовтня 1918 р. до Києва прибув її представник у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Станіслав Ванькович. 7 жовтня 1918 р. він представив українському МЗС список членів польського дипломатичного представництва: Богдан Кутиловський (радник), Едмунд Соболевський (1-й секретар) і Чеслав Пружинський (2-й секретар)¹⁷. 27 листопада до них приєднався консульський радник при посольстві Петро-Земовіт Марі-

яв Хойновський. Військовим аташе польської держави у Києві став майор Клесберг, його заступником – капітан Зиховський, а керівником рееміграційного відділу – Роман Бнінський¹⁸.

Рада Міністрів Української Держави, зі свого боку, ухвалила постанову про створення з 20 жовтня 1918 р. українського дипломатичного представництва у Варшаві, яке було зараховано до 2-го розряду посольств, і асигнувала на його утримання до кінця року 31222 карбованців. П.Скоропадський затвердив урядову ухвалу 14 жовтня 1918 р.¹⁹ Головою дипломатичної місії до польської столиці було призначено уродженця Холмщини, члена Ради МЗС соціаліста-федераліста Олександра Карпінського. Високий урядовий статус посла (до роботи в МЗС він узимку 1917 – навесні 1918 рр. був товаришем генерального секретаря внутрішніх справ УНР) мав засвідчити дружнє й поважнє ставлення Української Держави до відновленої Речі Посполитої.

26 листопада 1918 р. українське МЗС призначило Сергія Нілуса віце-консулом у Лодзі з дорученням захищати інтереси українських громадян у місті та його околицях. Через 3 дні Г.Афанасьєв зобов'язав С.Нілуса тимчасово виконувати обов'язки генерального консула у Варшаві²⁰. С.Ванькович 2 грудня 1918 р. звернувся до МЗС Української Держави з проханням дозволити відкриття польського генерального консульства в Києві й консульств в Одесі, Харкові та Єлизаветграді²¹. Г.Афанасьєв у своїй резолюції на подання польського посла висловив принципову згоду, проте успішне розгортання антигетьманського повстання під проводом Директорії унеможливило практичну реалізацію цього клопотання.

Аналогічним чином О.Карпінський також не зміг виїхати з Києва до Варшави, але С.Ванькович устиг вручити П.Скоропадському вірчу грамоту, підписану 26 жовтня 1918 р. у варшавському Королівському замкові членами Регентської Ради Олександром Каховським, Юзефом Островським, Здзіславом Любомірським і Янушем Радзивіллою. Українська Держава в ній визначалася як "Велика", а призначення до неї польського посла мотивувалося наміром, щоб "два великі народи, віддані праці для добра людства, в мирній приязні жити могли"²².

Головну увагу С.Ванькович зосередив на врегулюванні проблем польських біженців та військових формувань на території Української

Держави. 21 листопада 1918 р. український уряд під головуванням міністра фінансів Антона Ржепецького розглянув прохання С.Ваньковича щодо асигнування 1,5 млн карбованців "на надання допомоги польським біженцям"²³. Після з'ясування умов, на яких зазначена допомога могла бути надана, 25 листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила "виділити в розпорядження міністра фінансів 1 млн. карб. на видачу безпроцентної позики надзвичайному посланнику"²⁴.

За угодою з урядом Української Держави поляків, які висловили бажання переселитися на історичну батьківщину, звільнили від служби в армії П.Скоропадського²⁵. А щодо тих польських військових формувань, які створювалися на Волині й передислоковувалися на батьківщину з Новоросійська та Миколаєва, Рада Міністрів на своєму засіданні під головуванням Сергія Гербеля 3 грудня 1918 р. уповноважила МЗС і начальника генерального штабу української армії укласти із С.Ваньковичем угоду, яка передбачала б їхнє забезпечення "обмундируванням і спорядженням від Українського Уряду"²⁶.

Таким чином, гетьманський уряд свідомо йшов назустріч відновлюваній польській державності у сприянні формуванню атрибутів її суверенності, розраховуючи на приязну й конструктивну позицію Варшави при розв'язанні вкрай складної та делікатної проблеми демаркації міждержавного кордону. Водночас Київ виявляв твердість своєї політичної позиції, коли йшлося про відстоювання національно-державних інтересів України та її міжнародно-правового статусу як самостійної держави.

Зокрема, 27 листопада 1918 р. український МЗС звернувся до С.Ваньковича з протестом щодо відкриття "Київського" відділу Польського МВС". Зовнішньополітичне відомство Української Держави вимагало негайного скасування відділу. Уже наступного дня польський посол повідомив Г.Афанасьєва, що реєміграційний відділ у Києві був створений ще до заснування дипломатичного представництва, жодною мірою не є органом МВС, а входить до складу консульського відділу посольства. "Якщо на бланках відділу реєміграційного фігурує давній титул (МВС. – В.М.), – пояснював С.Ванькович, – то тільки з огляду на... запаси старих бланків"²⁷.

А ще 5 листопада 1918 р. П.Скоропадський особисто звернувся до командування німецьких військ в Українській Державі з прохан-

ням щодо введення на територію південних повітів Холмщини, звідки евакуйовувалися австро-угорські частини, німецької армії та допущення у Брест українського кадрового формування для охорони адміністрації й місцевого населення. Через 4 дні Д.Дорошенко, який перебував із офіційним візитом у Берліні, домовився з імперським урядом про те, що до Південної Холмщини будуть введені 2 німецькі дивізії й допущена українська цивільна адміністрація²⁸.

15 листопада 1918 р. П.Скоропадський затвердив прийнятий Радою Міністрів закон про включення управління Холмського губернського старости О.Скорописа-Йолтуховського та управлінь повітів цього староства в загальний список управлінь губернських та повітових староств України. Закон набував чинності з 1 листопада й стосувався наступних 11 повітів: Берестейського, Білоградського, Більського, Володавського, Грубешівського, Замостського, Кобринського, Костянтинівського, Пружанського, Томасівського й Холмського²⁹.

Проте як положення вищезгаданих українсько-німецьких угод, так і статті закону Ради Міністрів Української Держави щодо управління Холмщиною не були реалізовані внаслідок Листопадової демократичної революції в Німеччині та її виходу із Першої світової війни. Це порушило Брестську систему міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, яка з огляду на відсутність українсько-німецьких територіальних проблем, у цілому, була сприятлива для утвердження самостійної Української Держави як повноправного й важливого чинника регіональної політики.

Члени Регентської Ради, прагнучи не допустити революційного хаосу й анархії на польських територіях в умовах закінчення Першої світової війни, 7 листопада 1918 р. звернулися до німецького канцлера Макса Баденського з проханням звільнення Ю.Пілсудського (перебував в ув'язненні в Магдебурзі з кінця липня 1917 р. за небажання присягати на вірність кайзеру). 10 листопада 1918 р. визнаний лідер польського визвольного руху прибув до Варшави, а наступного дня Регентська Рада передала йому військову й цивільну владу. До кінця місяця польські частини генерала Владіслава Івашкевича окупували Північну Холмщину, все Підляшшя й навіть частину Західної Волині.

Як згадував Д.Дорошенко, "українська адміністрація, що з крайовим старостою О.Скорописом-Йолтуховським залишилась на своїм посту, була заарештована й опинилась в польському таборі для інтернованих"³⁰. Київ в умовах антигетьманського повстання спромігся лише на дипломатичний протест, який за дорученням Г.Афанасьєва був складений 2 грудня 1918 р. українським послом у Відні В.Липинським і переданий до Варшави³¹.

Міжнародне становище Української Держави після завершення Першої світової війни порівняно з позиціями відновленої Речі Посполитої з оберненою пропорційністю змінилось на гірше. Варшава претендувала на значну частину переможеної Німецької імперії й у перспективі могла стати стратегічним союзником Франції – провідної держави антантівської коаліції. Тому французький МЗС у грудні 1918 р. розробив концепцію створення сильної Польщі, яка мала в разі потреби замінити Петербург як східна протизвага Німеччині й водночас бути санітарним кордоном із більшовицькою Росією.

Меморандум французького МЗС, в якому містилася ця концепція, передбачав, зокрема, включення до складу польської держави Холмщини, Підляшшя й усієї Галичини, з наданням східній частині останньої автономії та збереженням польсько-української двомовності. Проте, хоча позиції Варшави в міжнародній політиці щодо визначення державного кордону з Україною наприкінці 1918 р. стали набагато кращими, ніж у Києва, вони не були закріплені міжнародними угодами, що залишало певні шанси українській стороні на майбутнє.

7.2. Українсько-польське зближення: від конфронтації до стратегічного партнерства

З геополітичного і військово-стратегічного погляду УНР, заради відновлення якої Директорія на чолі з В.Винниченком підняла збройне загальнонародне повстання проти режиму гетьмана П.Скоропадського, об'єктивно була зацікавлена у встановленні союзницьких відносин із другою Річчю Посполитою, що постала майже одночасно. З перемогою Антанти в Першій світовій війні над українською державністю тяжіла лиховісна тінь Брестського миру і тавро спільниці, чи навіть творіння, Центральних держав, що унеможли-

лювало її дипломатичне визнання в найближчій перспективі Францією, Великою Британією, США та Італією. Залишена ж один на один у протиборстві з більшовицькою та "білою" Росією, вона мала небагато шансів на виживання.

Польська Республіка ж у разі віднайдення Києвом компромісного та прийнятного для обох сторін варіанту розв'язання проблеми кордонів стала б не лише могутнім спільником УНР у боротьбі зі спробами відродження "єдиної й неділимої" та ще одним ключовим осередком Балто-Чорноморського союзу молодих незалежних держав, а й виступила б у ролі дипломатичного "вікна в Європу" для України. Адже фактично країни Антанти визнали польську державність ще на початку грудня 1918 р., а юридично – відразу ж після передачі Ю.Пілсудським своїх повноважень новообраному Установчому сеймові 20 лютого наступного року.

Відносини між Польщею і УНР за доби Директорії були вкрай складними та драматичними. Але автор вирішив зупинитися загалом на аналізі принципових, ключових факторів і обставин, які зумовили еволюцію міждержавних стосунків від військово-політичної конфронтації до стратегічного партнерства, та з'ясуванні причин невдачі останнього.

На нашу думку, варто зупинитися на позиціях головних польських політичних угруповань кінця 1918 – початку 1921 рр. в українському питанні. Передусім, це – Бельведерський табір, тобто прибічники "начальника держави" Ю.Пілсудського і першого прем'єра загальнопольського уряду соціал-демократа Енджея Морачевського. Вони обстоювали ідею створення федерації з визволеними від російського панування Україною, Білоруссю і Литвою. Це призвело б до утворення "коридору", що мав оберігати Польщу від безпосередньої агресії з боку Кремля чи "білої" Росії, коли б остання перемогла у громадянській війні. При цьому до Польщі мала відійти Холмщина, Західна Волинь до р. Стир і Львівщина.

Федералістську концепцію Ю.Пілсудського підтримували представники демократичної лівиці – польські соціалісти (ППС) і Польська народна партія "Визволення" (ПНП-В), що виступали за мирне урегулювання польсько-українського територіального питання при включенні Львова й Холмщини до складу Польщі. На решті ж території Східної

Галичини й на Волині ліві демократи пропонували надати польській меншині національно-культурну автономію в складі УНР.

Протилежну позицію в українському питанні займала впливова Національно-демократична партія (НДП) Романа Дмовського, що вважала українців недозрілими до самостійного державного існування. Ідеологів "вшехполяків" турбувала перспектива геополітичного розташування Польщі між Німеччиною й Україною, яка, на їхню думку, перед загрозою російського імперіалізму проводитиме германофільську політику. Тому ендеки виходили з того, що на сході Польща межуватиме безпосередньо з Росією. Але, виступаючи за створення мононаціональної держави, вони прагнули володіння не всіма землями попередньої Речі Посполитої, а лише тими з них, де поляки могли б домінувати, асимілюючи в перспективі інші етноси. Інкorporаційна програма ендеків стосувалася Холмщини, Західної Волині до річок Случ і Горинь, усієї Східної Галичини та Західного Поділля до річок Збруч і Смотрич. До цих вимог приєднувалася і Польська селянська партія "П'яст" (ПСЛ-"П'яст").

Найконсервативніші погляди на українське питання були у так званих кресових зубрів із числа власників крупних помість в Україні, Білорусі й Литві, які наполягали на відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., тобто із включенням також Східної Волині, більшої частини Київщини та Східного Поділля.

Здавалося б, зовні сили прибічників федералістської та інкорпораційної концепцій у питанні східних кордонів Польщі були приблизно рівними, що створювало певні підстави для пошуку шляхів до польсько-українського порозуміння. Але на виборах до Установчого сейму в лютому 1919 р. відносну більшість місць (34 %) отримав проєндецький Народно-національний союз, а солідарна з ним в українському питанні ПСЛ-"П'яст" – 13 %. Ліві депутати в Сеймі становили трохи більше чверті.

До того ж, хоча Сейм доручив Ю.Пілсудському продовжувати виконувати обов'язки начальника держави до вироблення конституції, його повноваження були суттєво обмежені парламентським контролем. Відомі польські історики Дар'я і Томаш Наленч цілком слушно зазначали, що "Пілсудський, зберігши формально ту ж посаду –

Начальника держави, фактично перетворюювався з диктатора у президента, майже повністю позбавленого можливості політичних дій. Щоправда, він займав посаду верховного головнокомандуючого, яка давала величезні можливості для дій поза рамками парламенту¹.

Таким чином, перспективи українсько-польського зближення на компромісних засадах із берегів Вісли бачилися досить розпливчато. Їхня реалізація з часом усе більше залежала не стільки від військово-політичного становища відновленої УНР і, навіть, не головним чином від пов'язаної з ним готовності українського керівництва йти на далекосяжні поступки. Справа поступово переходила у площину співвідношення політичних сил на варшавському олімпі та налагодження особистісних стосунків лідерів обох держав.

Але, як не дивно, саме в Директорії УНР, яка за логікою мала бути життєво зацікавлена в союзі із західним сусідом, не було єдності в питаннях польської політики. З 5 членів Директорії лише Головний Отаман Республіканської армії С.Петлюра чітко усвідомлював потребу зближення з Польщею, навіть коштом поступок їй окремих територій у Холмщині, Підляшші, Західній Волині та Східній Галичині, що на кінець 1918 р. вже були окуповані польськими військами.

Через Варшаву він розраховував порозумітися з Антантою і таким чином вирватися з міжнародної дипломатичної ізоляції та отримати ефективну військово-політичну допомогу проти більшовицької Росії, щоб відстояти державну самостійність Великої України – Наддніпрянщини. Польські збройні сили, що вже у грудні 1918 р. налічували 130 тис. чол., за сприятливих обставин могли стати джерелом постачання озброєння і спорядження для Армії УНР, а в разі укладення союзної угоди з Варшавою Головний Отаман сподівався використати людські ресурси західноукраїнських земель для поповнення своїх військ.

Саме С.Петлюра ініціював відрядження 31 грудня 1918 р. до Варшави спеціальної місії УНР на чолі з колишнім міністром освіти УНР і членом політичної комісії української делегації на київських мирних переговорах із РСФРР, членом ЦК УПСФ В'ячеславом Прокіповичем. Вона мала з'ясувати умови для досягнення домовленості про спільні дії проти більшовицької Росії й отримання допомоги². Однак унаслідок протидії з боку прибічників мирного порозуміння з

Кремлем, очолюваних головою Директорії В.Винниченком, місія В.Прокоповича не отримувала урядових інструкцій і тому не змогла досягти суттєвих результатів. Наприкінці січня 1919 р. вона змушена була повернутися до Києва.

Усе ж її варшавські переговори полегшили заснування в польській столиці першого дипломатичного представництва на чолі з призначеним ще за гетьманського уряду О.Карпинським. Воно почало функціонувати 18 січня 1919 р., а 26 січня Рада Народних Міністрів УНР ухвалила постанову про переведення українського посольства в Польщі з 2-го до 1-го розряду та асигнування на його утримання 206 тис. карб.³ Варшавський уряд, у свою чергу, відрядив тоді ж до Києва колишнього посла Регентської Ради С.Ваньковича, який провів жваві консультації із зацікавленими в українсько-польському зближенні колами⁴.

Ще одним позитивним результатом місії В.Прокоповича, що мав далекосяжні наслідки, стала особиста зацікавленість Ю.Піلسудського позицією С.Петлюри. М.Стахів у своєму дослідженні подає уривок зі звіту американського офіцера зв'язку у Варшаві Фостера до керівництва делегації США на Паризькій мирній конференції з першої половини січня 1919 р. Американський офіцер повідомляв, що в розмові з ним Ю.Піلسудський зазначив, ніби з галицькими українцями неможливо знайти способів для перемир'я. Натомість "начальник держави" висловив переконання, "що було б легше переговорювати з Петлюрою в Києві"⁵.

Сформульована Ю.Піلسудським позиція в українському питанні була підтверджена і В.Прокоповичем по поверненні до Києва. Український дипломат заявив тоді, що "наша ініціатива установити нормальні відносини зустріла з боку польських міродайних чинників співчуття. Найлегше було говорити про Холмщину, Підляшшя та Берестя, а вже важко про Львів та Борислав"⁶.

Оскільки дипломатична місія В.Прокоповича, попри її формальну невдачу, засвідчила наявність міцного ґрунту для продовження українсько-польського діалогу, Рада Народних Міністрів наприкінці січня 1919 р. прийняла рішення у "найближчі дні послати спеціальну делегацію для ведення широких переговорів з польським урядом"⁷. Її мав очолити відомий громадський діяч, колишній міністр освіти

Української Держави і колега В.Прокоповича по керівництву УПСФ Петро Стебницький. До складу місії передбачалося включити представників міністерств військового, фінансів, торгу й промисловості та народного господарства, а при МЗС УНР планувалося створити "широку паралельну комісію, яка, в свою чергу, займеться найдетальнішим розробленням всіх встановлених моментом справ, що торкаються взаємовідносин між Польщею й Україною"⁸.

Проте поспішна евакуація Директорії й уряду УНР 2 лютого 1919 р. із Києва до Вінниці перешкодила від'їзду місії П.Стебницького. А підписання 1 грудня 1918 р. у Фастові членами Директорії УНР В.Винниченком, П.Андрієвським і Ф.Швецем та представниками Державного секретаріату ЗУНР Л.Цегельським і Д.Левицьким "Передвступного договору" про намір "злитись у найкоротшім часі в одну велику державу" вкрай ускладнило можливість налагодження позитивного діалогу між Києвом і Варшавою. До фронтів на північному сході проти більшовицької Росії й на південному сході – проти білої Росії несподівано додався ще й протипольський фронт між Західним Бугом і Прип'яттю. Урочисте ж проголошення 22 січня 1919 р. у Києві Універсалу про злуку УНР і ЗУНР надовго поховало надії С.Петлюри на конструктивне порозуміння з Варшавою.

Президент Західноукраїнської Національної Ради і член Директорії УНР після Акту злуки Євген Петрушевич, навколо якого гуртувалася абсолютна більшість галицьких політичних діячів, виступав проти будь-яких територіальних поступок Польщі у Східній Галичині. Його активно підтримувала значна частина наддніпрянського керівництва, що вважала відхід від етнічних кордонів зрадою української національної ідеї. Відсутність єдності в готовності до компромісного розв'язання територіальної проблеми в українському керівництві постійно зривала посередницькі зусилля Антанти щодо врегулювання збройного конфлікту та переведення польсько-української суперечки в дипломатичну площину.

На жаль, далеко не всі українські провідники розуміли просту істину, висловлену відомим буковинським державно-політичним діячем і дипломатом, "лідером австрійських українців" за визначенням О.Черніна, бароном Миколою Васильком у листі до І.Мазепи. "Як

відомо, то жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю цілою територією, – писав М.Василько, на той час посол УНР у Швейцарії, – тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу їти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі устремління, що й українці, – перешкодити в утворенню давньої Росії⁹.

Тим часом вихід 9 лютого 1919 р. зі складу Директорії В.Винниченка та призначення 13 лютого нового – центристського уряду Сергія Остапенка певною мірою створили сприятливі умови для інтенсифікації українсько-польського діалогу. Новий глава зовнішньополітичного відомства УНР – Кость Мацієвич у погодженні з С.Петлюрою відбув до Одеси для особистої участі в переговорах з представниками Антанти та Польщі щодо укладення угоди про спільні бойові дії проти більшовицької Росії.

Польський представник при антантівському штабі Броніслав Кутиловський пояснив українському міністрові, що "одна справа – боротьба з РСФРР пов'язана з другою – миром з Польщею, тому що Україна не може вести війну з більшовиками, не відкликавши своїх військ з Галичини, тобто без припинення воєнних дій проти поляків". Крім того, польський дипломат зажадав зміни урядової політики УНР щодо польської меншини на Правобережжі. Як звітував Б.Кутиловський прем'єрові Ігнату Падеревському до Варшави, К.Мацієвич погодився, що всі справи потрібно вирішити переговорами у Варшаві¹⁰.

За згоди С.Петлюри К.Мацієвич уже на початку квітня 1919 р. таємно від'їждив до польської столиці урядовця української місії в Одесі полковника Бориса Курдиновського. У його повноваженнях значилося, що "Урядом Директорії надаються усі права з метою вступити в дипломатичні відносини з представниками Польської Республіки для обговорення і підписання угод і встановлення зв'язку між Урядом Української Республіки і Урядом Польської Республіки"¹¹.

Секретний характер місії Б.Курдиновського стане зрозумілим, коли взяти до уваги драматичну невдачу переговорів між делегацією Антанти, очолюваної французьким генералом Жаном Бартелемі, і керівництвом ЗО УНР та командуванням Галицької Армії за участю

С.Петлюри у Ходорові 27–28 лютого 1919 р. Проект українсько-польського перемир'я, запропонований місією Ж.Бартелемі, за яким уряд ЗО УНР зберігав би контроль над двома третинами території Східної Галичини (але без Львова і Дрогобицько-Бориславського нафтового району) і отримав би повну допомогу Антанти у переозброєнні й реорганізації Галицької Армії та право на використання потрібної йому кількості нафтової продукції, міг стати основою для вироблення взаємовигідного українсько-польського компромісу. А поява спільного фронту польських і галицьких військ проти "червоної" Росії кардинально полегшила б становище Республіканської Армії Директорії, що залишила Білу Церкву, Черкаси, Кременчук, Катеринослав і відходила під ударами більшовицьких військ дедалі на захід і південний захід.

На зустрічі з генералом Ж.Бартелемі С.Петлюра недвозначно підтримав спробу його місії примирити галичан із поляками й погодився з ідеєю верховного головнокомандувача військами Антанти маршала Фердинанда Фоша припинити збройний конфлікт у Східній Галичині, а також скерувати польську та українську армію на боротьбу з більшовиками. Учасник переговорів з боку ЗО УНР Михайло Лозинський цілком слушно зазначав, що "вже тоді Петлюра був готовий піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнане Антанти"¹².

Але досить самовпевнені й амбітні галицькі військові, політики й дипломати рішуче відкинули пропозиції місії Ж.Бартелемі та поради С.Петлюри. "Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка (начальний командант Галицької Армії, генерал-майор колишньої російської царської армії. – В.М.), – який ніколи не орієнтувався в державних справах, – скаржився С.Петлюра командирю 4-ї Золочівської бригади Галицької Армії отаману Степану Шухевичу, – відкинули ці умови, хоч я і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, знищено більшовиків і закріплено там владу, тоді по Києву була би прийшла черга на Львів. Тоді ж могли би зайняти Східну Галичину"¹³.

Показово, що головком Галицької Армії генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко, незважаючи на те, що під час ходорівсь-

ких переговорів виступив за продовження бойових дій (галицькі війська володіли ініціативою на польському фронті), у подальших своїх оцінках більше схилився до позиції С.Петлюри, який вважав, що план Ж.Бартелемі хоча і шкодив інтересам галичан передачею значної частини українських етнічних територій, але його прийняття означало б фактичне міжнародне визнання України й дозволяло б їй розраховувати на підтримку Антанти у боротьбі з більшовиками¹⁴.

Головний Отаман військ УНР, за свідченнями очевидців, дуже болісно переживав провал ходорівських переговорів. Не випадково, остаточно розчарувавшись у перспективності політичного мислення більшості представників галицького істеблішменту, всі подальші заходи щодо налагодження порозуміння з Польщею С.Петлюра організовував виключно особисто і у глибокій таємниці не лише від Є.Петрушевича, а й від багатьох своїх соратників, зокрема Ісаака Мазепи, коли той був міністром внутрішніх справ¹⁵. Чималою мірою цьому сприяло довгоочікуване формальне обрання 9 травня 1919 р. Головного Отамана Республіканських військ головою Директорії УНР. А через 4 дні на засіданні Директорії за участю А.Макаренка, С.Петлюри і Ф.Швеця було прийнято постанову про те, що всі її рішення надалі будуть чинними лише у разі скріплення їх підписом голови Директорії¹⁶.

На той час проблема, принаймні замирення з Польщею, стала справою життя і смерті для УНР: 5 квітня 1919 р. Група військ Київського напрямку більшовицького Українського фронту взяла Могилів-Подільський і вийшла на Дністер, розколовши армію Директорії на дві частини. Південне угруповання змушено було перейти на контрольовану Румунією територію Бессарабії й зазнало інтернування, північне – стрімко відкочувалося на Волинь, втративши до середини червня терени на схід від лінії Сарни–Рівне–Кременець–Старокостянтинів–Проскурів.

За наполяганням С.Петлюри у травні 1919 р. лівосоціалістичний уряд Бориса Матроса прийняв принципове рішення увійти у безпосередні переговори про перемир'я з Варшавою без відома Державного секретаріату ЗО УНР¹⁷. Безпосереднім поштовхом до цього кроку була зустріч голови Директорії з довіреною особою Ю.Пілуцького – майором Заглобою-Мазуркевичем, який добре знав українську мову і під

виглядом колишнього військовополоненого перейшов лінію фронту, доставшись Ставки С.Петлюри у Радзивиліві. У переданому ним листі "начальника держави" стверджувалося, що Ю.Пілуцький позитивно ставиться до припинення бойових дій із армією УНР, хоче побачитись і особисто переговорити з головою Директорії¹⁸.

Але діалог, що започатковувався у суворій таємниці, ледь не був поставлений під загрозу зриву внаслідок оприлюднення в польській пресі "Угоди між представником Директорії УНР Б.Курдиновським і президентом Ради Міністрів Речі Посполитої І.Падеревським у справі надання допомоги Українському урядові в боротьбі проти Радянської України", що був підписаний у Варшаві 24 травня 1919 р. Представник тоді вже экс-міністра К.Мацієвича спромігся в умовах практично повної ізоляції від керівництва УНР, спираючись на підтримку й посередництво варшавського Українського комітету, очолюваного графом Юрієм Тишкевичем – братом відомого вітчизняного дипломата, укласти докладний міждержавний договір з 8 пунктів.

При ознайомленні зі змістом документу впадає в очі його практично повна тотожність головним положенням майбутнього польсько-українського договору 1920 р., що навряд чи було випадковістю або простим збігом обставин. Зокрема, в обмін на польську військову допомогу й організацію спільної антиросійської оборони до лінії Дніпра та визнання незалежності УНР на чолі з Директорією Польщі обіцялася передача території на захід від річок Стир і Збруч, тобто Холмщини, Підляшшя, Західної Волині та Східної Галичини, а також запровадження єдиної торговельної політики з ліквідацією митного кордону між обома державами¹⁹.

Без сумніву, К.Мацієвич наприкінці лютого 1919 р. давав в Одесі усні інструкції Б.Курдиновському на підставі порозуміння з С.Петлюрою, який погоджувався тоді на значні територіальні поступки Польщі, але не таких обсягів, як це було визначено в угоді від 24 травня. Можливо й те, що в тогочасній критичній ситуації К.Мацієвич перебільшив міру поступливості Головного Отамана, а Б.Курдиновський, зі свого боку, пішов далі інструкцій міністра закордонних справ УНР.

Так чи інакше, широке оприлюднення зазначеного договору польською стороною наприкінці травня спричинило вибух протестів та

гострого обурення з боку громадськості й керівництва ЗО УНР, яка в умовах успішного наступу польської армії генерала Галлера на північно-західній Волині та потужного більшовицького натиску зі сходу залишалася єдиним більш-менш надійним тилом для уряду й армії УНР (у другій половині травня 1919 р. вони змушені були навіть тимчасово перебувати на території ЗО УНР – у Золочеві й Тернополі). Через рік, при укладенні Політичної конвенції між Польщею й Україною, керівництво останньої, врахувавши гіркий досвід із угодою Б.Курдиновського, окремо зазначить у пункті 8-му таємний характер союзного договору, текст якого не підлягав публікації, за винятком п. 1. про визнання Варшавою Директорії незалежної УНР.

А в 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР поспішила дезавуювати угоду від 24 травня, заявивши, що Б.Курдиновський перевищив свої повноваження. Польський уряд, що перебував під політичним керівництвом ендеків, дістав усі формальні підстави й надалі скептично та несерйозно ставитися до керівництва УНР, а варшавська делегація на Паризькій мирній конференції неодноразово використовувала текст цього договору, домагаючись від великих держав юридичного визнання належності Східної Галичини до Польщі.

На додаток до досить непривабливої історії з угодою Б.Курдиновського – І.Падеревського тривалий час не вдавалося досягти життєво важливої домовленості про перемир'я між армією УНР і польськими військами, що стала б відправним пунктом до розвитку політико-дипломатичного діалогу. І знову на перешкоді була жорстка та непоступлива, з великою часткою безпідставної самовпевненості, позиція галицького військово-політичного керівництва.

31 травня 1919 р. з ініціативи С.Петлюри до Львова було відраджено представницьку місію на чолі з досвідченим генерал-лейтенантом колишньої царської армії Сергієм Дельвігом, що мала повноваження укласти перемир'я між УНР та Польщею і досягти домовленості про спільні бойові дії проти більшовиків. Переговори просувалися досить успішно і вже 16 червня було узгоджено українсько-польську угоду про демаркаційну лінію між Галицькою Армією і польськими військами через Залозці – р. Серет–Тернопіль – Острів – Литятин – р. Золота Липа – Незвиськ.

"Лінія Дельвіга", безперечно, була набагато гіршою від "лінії Бартелемі", але єдино прийнятною за тих обставин. Однак Євген Петрушевич, проголошений тижнем раніше "диктатором" ЗО УНР, і Начальна Команда Галицької Армії відхилили угоду, продовживши Чортківську наступальну операцію. Так було втрачено останню можливість припинення Українсько-польської війни 1918-1919 рр. в інтересах утримання національної державності на більшій частині етнічної території.

Зрив керівництвом ЗО УНР виконання угоди про перемир'я був зручно використаний Варшавою для забезпечення прийняття 25 червня 1919 р. "Радою десяти" Паризької мирної конференції постанови про дозвіл польській армії повністю окупувати Східну Галичину. А через три дні Галицька Армія змушена була почати відступ на всьому польсько-українському фронті, аж доки 16 липня перейшла за р. Збруч на територію, контрольовану військами С.Петлюри. "Диктатор" Є.Петрушевич разом із своїм урядом також змушений був перебраться до Кам'янця-Подільського – тогочасної тимчасової столиці УНР.

С.Петлюра та його однодумці – прибічники порозуміння з Польщею ще протягом трьох місяців змушені були, принаймні формально, рахуватися з позицією Є.Петрушевича, оскільки потребували лояльного ставлення 50-тисячної Галицької Армії – найкраще організованої й дисциплінованої частини об'єднаних збройних сил УНР. Але після окупації польськими військами з дозволу Антанти всієї території ЗО УНР голова Директорії отримав набагато більше свободи у пошуках компромісів з Ю.Пілсудським.

Підґрунтям для українсько-польського порозуміння влітку 1919 р., як і раніше, залишалася загроза відновлення "єдиної й неділимної" Росії, що не лише покінчила б з українською державністю, а й ставила під сумнів незалежність Польщі. Ю.Пілсудський стверджував тоді, що "без огляду на те, яким буде її уряд, Росія є вперто імперіалістичною. Це навіть є головною рисою її політичного характеру... Атака на Польщу залежить передусім від українського питання... Якщо українська справа буде вирішена на їхню користь, тоді вона (Росія. – В.М.) піде на Польщу"²⁰.

Тому наприкінці липня 1919 р. Ю.Пілсудський без зайвого розголосу відрядив до Кам'янця-Подільського другого свого особистого

посланника – полковника Закшевського. За часів Центральної Ради він під іменем Кліма Павлюка служив у лісовому департаменті генерального секретаріату земельних справ і брав активну участь у формуванні "Вільного козацтва", а наприкінці 1918 р. уже як полковник Республіканської армії увійшов до складу дипломатичної місії В.Прокоповича, однак по закінченні українсько-польських переговорів залишився у Варшаві²¹.

Закшевський повідомив С.Петлюру і віце-прем'єра та виконуючого обов'язки міністра закордонних справ А.Лівицького, що Ю.Піلسудський "стоїть за Україну", погоджується на оборонний союз проти денікінських добровольців і дає для боротьби з ними дві дивізії з українських військовополонених. Гарантією майбутньої угоди мав бути лист голови Директорії до Ю.Піلسудського²².

Закшевський знову як "полковник української армії К.Павлюк" увійшов до складу чергової місії УНР до Варшави, очолюваної колишнім міністром шляхів Пилипом Пилипчуком, і невдовзі доставив Ю.Піلسудському листа С.Петлюри від 9 серпня 1919 р. Викладаючи свою концепцію українсько-польських відносин, голова Директорії зазначив, що саме ворожнеча й роз'єднаність двох слов'янських народів у минулому спричинили тимчасовий занепад Польської і Української держав. Але в боротьбі проти комуністичної Росії – "ворога людської культури" український народ "має право на співчуття та допомогу від своїх найближчих сусідів".

Отже, С.Петлюра робив висновок, що в обстоюванні державної незалежності Польща і Україна мають спільні зовнішньополітичні стратегічні інтереси, які "вимагають координації та співділання". А як відправну точку на цьому шляху він пропонував досягнення повного порозуміння між арміями двох сусідніх держав. "Повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, – писав голова Директорії, – було б першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів"²³.

Місія П.Пилипчука була прийнята у Варшаві на найвищому рівні й мала зустрічі з Ю.Піلسудським, І.Падеревським і міністром торгу та промисловості Щеньовським. Останній запевнив українську делегацію, що польська сторона може надати УНР бензин, нафту та інші

необхідні стратегічні товари в обмін на хліб і цукор. А 19–21 серпня 1919 р. відбулося три спільних засідання української місії та польської урядової делегації.

Українська сторона запропонувала для обговорення декларацію, у п. 1 пропонувалося проведення кордону між УНР та Польщею по лінії "з півдня від гирла Збруча на північ до с. Зджари на р. Буг, згідно рішення Паризької Мирної Конференції, від с. Зджари до м. Устилуг, далі через села Руди і Туригани по р. Турії до с. Руди на Прип'яті, далі по р. Прип'яті до ст. Ганцевичі по прямій лінії"²⁴. Таким чином, уся Волинська губернія залишилася б у складі УНР, але окуповані польськими військами Східна Галичина, Холмщина і Підляшшя залишалися поза її межами.

У наступному пункті декларації П.Пилипчука йшлося про цілком зрозуміле гарантування національно-культурних прав українців у Польщі та поляків в УНР на засадах взаємності. В останньому – третьому пункті документа остаточне вирішення долі середнього й великого польського землеволодіння на Правобережжі (6 млн дес.) віддавалося на розсуд Всеукраїнського парламенту, обраного на підставі загального виборчого права. За територіальні поступки (трохи менші, ніж передбачалося угодою Б.Курдиновського-І.Падеревського) українська сторона вимагала від польського уряду встановлення офіційних міждержавних відносин та допомогу зброєю і військовим спорядженням.

Але правоцентристський польський уряд зволікав із дипломатичним визнанням УНР і наполягав на негайному грошовому відшкодуванні польським поміщикам Правобережжя за конфісковану в них землю. А по поверненні місії П.Пилипчука до Кам'янця-Подільського стався інцидент, аналогічний тому, що мав місце наприкінці травня з Б.Курдиновським. "Кур'єр польський" 23 серпня 1919 р. опублікував інтерв'ю з П.Пилипчуком, в якому зазначалося, що уряд УНР "не зацікавлений" у справі Східної Галичини.

Оскільки дипломатична місія була відряджена до Варшави без погодження з "диктатором" Є.Петрушевичем, витік інформації спричинив чергове загострення галицько-наддніпрянського конфлікту. Не допомогли і спростування самого П.Пилипчука у пресовому органі командування Галицької Армії, що польський інтерв'юер перекрутив його сло-

ва, а "місія стояла на тому становищі, що відносно питання про Східну Галичину вона не уповноважена робити ніяких заяв"²⁵.

І все ж місія П.Пилипчука мала суттєві позитивні наслідки для УНР, що саме втягувалася у збройний конфлікт із Добровольчою армією. 1 вересня 1919 р. українська військова делегація, очолювана полковником Петром Ліпком, нарешті підписала угоду про перемир'я з поляками терміном на 1 місяць (надалі його потрібно було продовжувати окремими угодами). За нею польські війська припинили бойові дії, а між річками Жванчик та Збруч встановлювалася нейтральна зона, північніше демаркаційна лінія йшла між Славутою і Шепетівкою до Сарн-Луїнець і переходила до Білорусі. Для обміну інформацією при штабах обох армій мали перебувати офіцери для зв'язку, а про спільні антибільшовицькі дії повинна була домовитися спеціальна двостороння комісія²⁶.

Після укладення перемир'я на фронті почали налагоджуватися і взаємовигідні двосторонні торговельно-економічні відносини. До Кам'янця-Подільського прибула "Польська місія південно-східного торгу" в складі представників зацікавлених міністерств і приступила до переговорів з міністерством народного господарства УНР. Уже 7 жовтня 1919 р. було підписано угоду, за якою Польща за українські хлібопродукти та цукор мала поставити Україні мануфактуру, сіль і нафтопродукти. Певну частину поставок польська сторона зобов'язувалася оплатити гривнями УНР²⁷. Зазначена торговельна угода мала й політичний характер, оскільки була запорукою того, що польська сторона не мала наміру порушувати перемир'я.

Хоча Варшава на початку осені 1919 р. не пішла на офіційне дипломатичне визнання УНР, припинення бойових дій та налагодження взаємовигідного товарообміну заклали підґрунтя для проведення повномасштабних урядових переговорів щодо підписання великого міждержавного договору. 22 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії УНР і Ради Народних Міністрів було схвалено рішення про відрядження до Польщі спеціальної місії на чолі з міністром юстиції та керуючим справами МЗС А.Лівицьким.

Завдання Української дипломатичної місії в Речі Посполитій Польській полягало в забезпеченні офіційного визнання УНР Варшавою

шляхом підписання консульської конвенції, яка гарантувала б національно-політичні та культурні права українців у Польщі та поляків в Україні. Дипломати мали врегулювати спірні фінансові питання, курси національних валют, проходження міждержавних кордонів²⁸.

З огляду на прийняття наступного дня – 23 вересня 1919 р. спільним засіданням Директорії та урядів УНР і ЗО УНР рішення про негайний початок військових дій проти денікінських "Збройних сил Півдня Росії" С.Петлюрі довелося погодитися на включення до складу дипломатичної місії А.Лівицького східногалицьких представників: відповідального за закордонні справи в Раді уповноважених Є.Петрушевича "Степана Витвицького та членів Виділу Української Національної Ради Антіна Горбачевського і Михайла Новаковського"²⁹.

Цілком логічним за тієї військово-політичної ситуації стала й ухвала спільного засідання Директорії та Ради Народних Міністрів УНР від 26 вересня 1919 р. про те, що на переговорах потрібно було довести недійсність угоди Б.Курдиновського – І.Падеревського та декларації П.Пилипчука. Міждержавний діалог мав стартувати лише після обіцянки польського уряду реально підтримати УНР у війні з А.Денікіним, не варто було також обговорювати проходження лінії кордону до повного визволення Наддніпрянської України, а слід було зосередитися на укладенні військового договору з умовою охорони поляками лівого флангу українсько-більшовицького (а в майбутньому українсько-денікінського) фронту.

У найтяжчій ситуації дипломатична місія УНР могла піти на визнання втрати Холмщини й Підляшшя, і то умовно – до скликання українського парламенту, що мав остаточно розв'язати цю проблему. Делегація А.Лівицького принципово не повинна була погоджуватися на належність Східної Галичини Польщі з огляду на виключну компетенцію в цій справі Паризької мирної конференції³⁰.

8 жовтня 1919 р. українська дипломатична місія прибула до Варшави, вона налічувала 38 чоловік, у тому числі 13 радників. З часом чисельність місії А.Лівицького збільшилася до 97 осіб, не рахуючи керівництва, в тому числі лише технічних співробітників було 62³¹. Усі українські представники, що перебували в той час на території Польщі, мали підлягати місії й позбавлялися права самостійного ви-

рішення питань щодо політичних, військових і торговельно-фінансових взаємин двох держав. При місії А.Лівицького діяла військово-дипломатична місія генерал-поручника Віктора Зелінського, що займалася формуванням нових з'єднань Дієвої армії УНР³².

Поступово українська делегація у Варшаві перебрала на себе функції постійного представництва УНР у Польщі й управлінського осередку дипломатії республіки та голови Директорії С.Петлюри. 28 жовтня 1919 р. на першому українсько-польському засіданні місія А.Лівицького оприлюднила декларацію, в якій відстоювався етнографічний принцип визначення кордонів. У документі наголошувалося на тому, що "спільність інтересів в обороні перед спільним ворогом повинна стати основою тісної військової кооперації, яка являється необхідною для побідного покінчення війни, накиненої Україні і Польщі російським імперіалізмом". На паритетних підставах обидві держави мали разом покласти "трівкі підвалини для постійного мира і ладу на Сході Європи"³³.

Стосовно ж аграрної проблеми декларація не зазначала нічого конкретного й лише висловлювала сподівання, що її остаточне розв'язання перебуває в компетенції Українських установчих зборів. Водночас виразно ставилося питання про необхідність офіційного визнання Варшавою самостійності УНР.

Як зазначалося у звіті А.Лівицького, "декларація зустріла в польських урядових колах холодне критичне відношення і була повернена Українській Делегації назад... Основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею і Україною союзних стосунків – зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної (П.П.С.), почасти серед людовців"³⁴.

Один із чільних членів польської дипломатичної делегації – керуючий справами Східного департаменту МЗС, ендек Р.Кнольль прямо заявив, що піднесена українцями засада "рівного з рівним і вільних з вільним" не спрацьовує, оскільки "українська сторона репрезентує Уряд, що займає лише незначну частину Української території. Інші її частини є окуповані і населення спокійно примає Уряд по вашому окупантів, які однак уважають, що є рідним Урядом

українського народу", – небезпідставно стверджував польський дипломат стосовно положення більшовицького режиму в Україні³⁵.

Р.Кноль також твердо зазначив, що "поляки можуть бути навіть переконані, що в їх власнім інтересі витворення України є конечне, але по українським боці мусять бути конечні передумови до існування самостійної, до Польщі приязної Держави". Проте відсутність юридично забезпеченого права приватної власності на землю – "підстави громадської організації" – в УНР, зрив українською стороною мирних переговорів за посередництвом місії Антанти під керівництвом генерала Ж.Бартелемі, а також фактична безправність польської національної меншини на Правобережжі попри ухваленій Центральною Радою 9 січня 1918 р. закон про національно-персональну автономію, на думку варшавської делегації, аж ніяк не свідчили про приязне ставлення української державності до Польської Речі Посполитої.

З огляду на тиск на Варшаву з боку Антанти – союзника А.Денікіна, Р.Кноль зажадав чіткого запевнення місії А.Лівицького в тому, що "тепер Український Уряд є дійсно тривкім проявом самостійницьких устремлінь українського народу, а не лиш одною з революційних фаз на півдні Росії"³⁶.

Глава української дипломатичної місії розцінив позицію проурядових польських ендеків і консерваторів досить гостро: вони "вважають існування України за явище небажане і агітують за те, аби Уряд коштом України мирився-б з Денікіним. Очевидно та "єдино-неділімчеська Росія", яку реставрирує Денікін – менш страшна, або і зовсім не страшна тим колам в порівнанні з фактом існування самостійної України та до того ще і можливої союзниці Польщі"³⁷. Але вважати зовсім безпідставною аргументацію польської делегації на варшавських переговорах, яка прагнула певніших гарантій державної самостійності УНР та її внутрішньополітичної консолідації, на нашу думку, неможливо.

Того ж дня, коли польська делегація повернула українській стороні її декларацію, як явно неприйнятну, тобто 30 жовтня 1919 р., А.Лівицький зустрівся з "начальником держави" Ю.Піلسудським. Останній відверто висловив надзвичайно прихильне ставлення до самостійності УНР і готовність її підтримувати, але водночас зазна-

чив, що серед впливових політичних верств Речі Посполитої ця ідея не користується популярністю. До того ж Варшава не самостійна в зовнішній політиці й змушена враховувати позицію Антанти в українському питанні.

Ю.Піلسудський цілком коректно наголосив, що, на його думку, питання міждержавних кордонів має бути з'ясовано лише в загальних рисах і не висуватись на перший план, щоб не завадити результативному перебігові переговорів. Але на південному заході більшість польського суспільства виступає за лінію по р. Збруч³⁸.

За іронією долі 30 жовтня 1919 р. і С.Петлюра звернувся з листом до А.Лівицького, в якому звертав увагу останнього на те, що "для здійснення заключення мирного договору між Україною та Польщею в разі потреби можна йти на поступки, зважаючи на наше тяжке становище". Але передусім голова Директорії вимагав здобуття реальних наслідків у справах повернення в Україну військовополонених та трофейного армійського майна з Польщі, а також постачання Варшавою 20 тис. рушниць із набоями в обмін на хліб або цукор³⁹.

Але в найвідповідальніший – початковий момент варшавських українсько-польських переговорів на денікінському фронті сталася трагедія, що мала далекосяжні військово-дипломатичні наслідки. Командування Галицької Армії ще з 1 листопада 1919 р. не виконувало жодних розпоряджень Головного штабу республіканських військ, у результаті чого п'ять денікінських дивізій вийшли в український тил і оточили галичан. 5 листопада командування Галицької Армії пішло на сепаратну угоду з білогвардійцями, за якою найбоєздатніше об'єднання українських військ "переходило у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддавалося в повне розпорядження головного коменданта озброєних сил Півдня Росії", тобто А.Денікіна⁴⁰.

Не можна не погодитися з висновком відомого дослідника історії Української революції В.Ф.Солдатенка, що "договір військового керівництва УГА з Добровольчою армією призвів до повного краху українського фронту, воєнної катастрофи, непоправного лиха. І яка б кількість аргументів не витрачалась його ініціаторами для пояснення важкого, безвихідного стану, в якому опинилась УГА, скільки б во-

ни не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи – неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом'якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю⁴¹.

11 листопада 1919 р. С.Петлюра в листі до А.Лівицького, сповіщаючи голову української дипломатичної місії про зраду галичан, з гіркотою зазначав: "В цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати, – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею"⁴².

А так на спільному засіданні Директорії й уряду УНР 15 листопада було ухвалено визнати необхідним дати згоду на встановлення українсько-польського кордону по лінії Бартелемі через територію Східної Галичини й далі по р. Стир через Волинську губернію. Що ж до польської вимоги негайного принципового визнання Радою Народних Міністрів права приватної власності на землю, то зібрання підтвердило попередню позицію про виключну компетенцію українського парламенту в цій справі⁴³.

Проте було вже запізно: у Варшаві добре знали про катастрофічне військово-політичне становище УНР після переходу галичан на бік А.Денікіна, тому польська делегація відкинула нові українські пропозиції й терміново домагалася значно більших територіальних поступок у Східній Галичині. Єдиним сприятливим моментом у цій драматичній історії було те, що 16 листопада 1919 р. Є.Петрушевич виїхав до Румунії, а члени Директорії А.Макаренко і Ф.Швець днем раніше отримали відрадження за кордон у державних справах. С.Петлюра фактично і формально став одноособовим керівником УНР, ніхто вже не міг перешкодити йому довести справу українсько-польського порозуміння до логічного завершення – укладення військово-політичного союзу.

Тим часом, оскільки польська делегація на варшавських переговорах наголосила, що вони мають бути якнайшвидше доведені до позитивного завершення, інакше станеться формальний розрив з

усіма впливаючими наслідками, місія А.Лівицького підготувала проект нової декларації. Представники ЗО УНР залишилися при окремій думці щодо зазначених у ній територіальних поступок.

У документі зазначалося, що територія УНР "має бути установлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра, між Польщею і Україною по річці Збручу. Далі кордон Української Народної Республіки на території бувшої Російської імперії має пройти по західно-північній Волині і остаточно вирішення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової Конференції в Парижі. Далі на півночі, сході і півдні кордон буде встановлений після опанування відповідних частин території українським військом і відповідних переговорів з заінтересованими Державами".

Політичне ж становище Східної Галичини мало бути розв'язано "Польським Урядом в порозумінню з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції". Статус польських землевласників після підписання союзної угоди й до скликання Всеукраїнських Установчих зборів регулювався б "на підставі осібного погодження між Українським і Польським Урядами"⁴⁴.

У свою чергу, українська делегація від імені Ради Народних Міністрів вимагала визнання УНР "незалежною самостійною державою, підтримання змагань Української Народної Республіки до того перед третіми Державами і заключення необхідних договорів та конвенцій, поперед всього військового, торговельного і консульського характеру". Серед інших вимог виділялася допомога УНР "в її боротьбі з ворогами зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном в розмірах, які будуть определені окремою згодою Українського і Польського Урядів"⁴⁵.

Оскільки окреслені у проекті декларації територіальні поступки Речі Посполитій перевищували урядові повноваження місії УНР, А.Лівицький виїхав до Кам'янка-Подільського для проведення консультацій із Радою Народних Міністрів, але остання разом із С.Петлюрою ще 16 листопада залишила місто, в яке увійшли польські війська. Тоді, по поверненні до Варшави, А.Лівицький 28 листопада 1919 р. зустрівся у Львові з членами Директорії А.Макаренком і Ф.Швецем, а також міністром земельних справ

УНР, відомим есером Миколою Ковалевським і колишнім заступником міністра закордонних справ, провідним галицьким соціал-демократом Володимиром Старосольським.

Учасники наради підписали протокол, в якому висловилися за "якнайскоріше підписання українсько-польського мирного договору"⁴⁶. Наступного дня разом із М.Ковалевським А.Лівицький провів аналогічну зустріч у Тернополі за участю керівника військової інспекції УНР, есера полковника В.Кедровського, заступника міністра внутрішніх справ есера Павла Христюка та інших високопоставлених українських урядовців. Зібрання також ухвалило, що "українська місія в Варшаві повинна підписати декларацію і мирний договір"⁴⁷.

Ці факти спростовують тривалий час поширену думку про те, що місія А.Лівицького готувала відому декларацію до польського уряду від 2 грудня 1919 р. у суворій таємниці й без будь-якого погодження з українськими урядовими, політичними та громадськими інституціями⁴⁸. Твердження ж про негативне ставлення української громадськості до положень декларації, що були покладені в основу союзного договору від 21 квітня 1920 р., розбиваються матеріалами "політичної наради, скликаної п. Головою Української Дипломатичної Місії в Річі Посполитій Польській у Варшаві" перед підписанням документа.

Окрім згаданих вище М.Ковалевського, В.Старосольського і П.Христюка, що представляли урядові партії, в нараді взяли участь і такі відомі громадські діячі дореволюційної доби, як члени Місії Українського Червоного Хреста соціалісти-федералісти Софія Русова і Людмила Старицька-Черняхівська, соціаліст-самостійник Юрій Коллард, хлібороб-демократ Сергій Шемет, народний республіканець Олександр Ковалевський. Разом із радниками місії, іншими партійними функціонерами та старшинами Армії УНР в обговоренні принципів декларації взяло участь 27 чоловік⁴⁹.

Всі учасники наради (за винятком політичного радника місії есера Петра Мшанецького), незалежно від їхньої партійної належності, загалом висловилися на підтримку підписання декларації зі згаданими територіальними поступками Польщі задля отримання від неї військової допомоги та продовження боротьби за самостійну УНР. С.Шемет, який не приховував украї критичного ставлення до полі-

тики соціалістичних урядів УНР, разом із тим провів повчальну аналогію з російськими більшовиками, які "в Берестю підписали найтяжчі умови і осягнули мир, який дав їм можливість зібрати сили і обернути Берестейській договір в шматок паперу"⁵⁰.

С.Русова додала, що після переходу Галицької Армії на бік А.Денікіна і розриву Є.Петрушевича з Директорією "навіть чи може Уряд Український мати формальні права на Галичину. Галичина окупована польським військом, а політичною основою її дальшого існування являється Статут, вироблений в Парижі Антантою. Таким чином, будучина Галичини загарантована міжнародним актом і Деклярація зашкодити їй не може"⁵¹. В.Старосольський лише зазначив, що положення про кордон по р. Збруч доцільно "змінити так, щоби зазначено було, що Збруч єсть кордоном, але ні в якому разі не зазначати, що він єсть кордоном між Україною й Польщею... В противному разі Галичане сеї Деклярації підписати не можуть і зложать проти неї протест" (так воно і сталося 4 грудня. – В.М.)⁵².

П.Мшанецький, на перший погляд, слушно заперечив решті учасників наради, що "уступлення західних українських земель Польщі, а також пункт Деклярації про земельне питання дає великий козир в руки ворожій для нас агітації, більшовиків та денікінців перед населенням сих земель. Сі уступки остаточно скомпрометують в очах українського населення Українську Владу і загалом ідею української державності, а втрата симпатій широких мас може остаточно загубити і всю справу українського відродження"⁵³.

Але ці красиві фрази не могли приховати того трагічного факту, що уряд УНР на початок грудня 1919 р. цілком втратив реальний контроль над національною територією. За іронією долі того ж дня, коли обговорювалася і підписувалася деклярація до польського уряду, – 2 грудня у Новій Чорторії на нараді С.Петлюри з членами Ради Народних Міністрів та представниками вищого командування армії було вирішено перейти до партизанських форм боротьби, днем раніше державна скарбниця потрапила до рук змовників, очолених отаманами Волохом, Данченком і Божком.

Тому, на наше переконання, рацію мав однопартієць П.Мшанецького, також політичний радник місії – Борис Ржепеський, який

сказав: "Все те, про що говорив п. Мшанецький, також дуже добре відомо і всім нам. Ріжниця тільки в освітленню фактів, ріжниця в тому, що п. Мшанецький "не вірить" в можливість врятування України шляхом порозуміння з Польщею, ми ж "віримо"... Зараз ситуація така, що ми мусімо піти на все, аби нитка української державності не перервалась"⁵⁴.

Автор докладно зупинився на перебігові наради 2 грудня 1919 р. з огляду на те, що під час неї були висловлені найсуттєвіші аргументи на користь негайного укладення українсько-польського військово-політичного союзу, що й нині не втратили свого науково-пізнавального значення, а тому залишаються гідною відповіддю опонентам і критикам Варшавського договору 1920 р. Польська ж сторона тоді устами Р.Кнолля назвала декларацію української місії "кроком подальшого просування справи з українського боку"⁵⁵.

Дізнавшись про зміст декларації від 2 грудня 1919 р., Ю.Пілсудський того ж дня дав згоду на прийняття на контрольованій польськими військами території решток розгромленої денікінцями Армії УНР (частина її під командуванням генерал-поручника М.Омеляновича-Павленка 6 грудня вирушила у Перший зимовий похід по денікінських і більшовицьких тилах), українських урядових установ, а також створення бази для їхньої реорганізації. Крім того, УНР отримувала можливість транзиту будь-яких товарів через територію Польщі, про що А.Лівицький 22 грудня повідомив обіжником усіх послів та голів дипломатичних місій УНР⁵⁶.

Зрештою, підписання декларації 2 грудня уможливило довгоочікувану й давно назрілу зустріч С.Петлюри з Ю.Пілсудським, що відбулася 9 грудня 1919 р. по прибутті голови Директорії до Варшави. Упродовж цілонічної розмови вони домовилися про прискорення заходів щодо надання допомоги ще до підписання широкомасштабної союзної угоди. І пізніше С.Петлюра часто бував у Бельведері й подовгу розмовляв із "начальником" польської держави.

Але офіційні українсько-польські переговори з огляду на урядову кризу у Варшаві та опір східній політиці Ю.Пілсудського в Сеймі 22 грудня 1919 р. були перервані аж до 11 березня 1920 р. Скориставшись цим, А.Лівицький прибув до Кам'яця-Подільського, де цивільна влада пере-

бувала в руках "головноуповноваженого" уряду УНР Івана Огієнка, щоб доповісти про результати варшавських переговорів ЦК УСДРП.

Засідання ЦК УСДРП за участю прем'єра Ісаака Мазепи, міністра праці Осипа Безпалка, Івана Романчука та міністра шляхів Миколи Шадлуна відбулося 29 січня 1920 р. А.Лівицький запевнив присутніх у тому, що за допомогою поляків пощастить відновити боротьбу за самостійність УНР організованим фронтом, але члени ЦК віддавали перевагу об'єднанню власне українських збройних сил, у тому числі й частин Української Галицької Армії.

Водночас керівництво правлячої партії добре усвідомлювало небезпеку зриву українсько-польського діалогу, що могло призвести до окупації Правобережної України польськими військами в умовах краху денікінщини. Тому на підставі дискусії ЦК УСДРП ухвалив резолюцію, що зобов'язувала місію А.Лівицького вимагати від поляків безумовного визнання УНР і в жодному разі не запрошувати іноземні війська на її територію⁵⁷. Це зайвий раз свідчить на користь того, що процес розробки Варшавського союзного військово-політичного договору аж ніяк не був таємним актом, як це стверджував у 1926 р. С.Шелухин.

Тут варто зазначити, що українсько-польське порозуміння на дипломатичному і найвищому рівнях майже не позначилося на ставленні місцевої польської адміністрації й війська до населення УНР та вояків її армії. 22 січня 1920 р. С.Петлюра навіть змушений був звернутися з меморандумом "До пана Начальника Польського Панства", в якому виклав численні факти ворожої політики польських військових властей, терору, грабінництва й усілякого насильства польського урядництва та армії на Поділлі.

Голова Директорії попереджав Ю.Піلسудського, що "ігнорування елементарних прав самостійності Української Держави, знегажування її законів, мови, урядових уставов; непотрібне, нічим не викликаєме поневіряння військових і цивільних оборонців тієї держави, безоглядне забирання і привлаштування державного майна на мільярди карбованців, – все це може викликати і викликає справедливе обурення та нарікання супроти тих чинників, які прислужилися до всього того"⁵⁸.

Однак, з огляду на псевдомірну активізацію більшовицької дипломатії на варшавському напрямку місії А.Лівицького довелося піти

на подальші поступки польській стороні, коли 11 березня 1920 р. поновився переговорний процес. Тим більше, що українська делегація змушена була прохати своїх партнерів не вступати у зносини з представниками УСРР, або ж, у крайньому випадку, заявити на ймовірних переговорах із більшовиками про необхідність надати можливість українському народові висловити свою волю щодо майбутньої державності та незалежності⁵⁹.

Польська делегація стверджувала, що територіальна проблема між двома державами ще остаточно не вирішена, оскільки лінія кордону в декларації від 2 грудня 1919 р. визначена не досить виразно. Саме ця проблема має бути предметом докладнішого обговорення на подальших переговорах. Українську делегацію запевнили, що польський уряд визнає за УНР право на Правобережжя в межах кордонів Речі Посполитої 1772 р. лише за умови, що "реалізація цих територій відбуватиметься під контролем і при допомозі Польщі"⁶⁰.

Зрештою, 12 березня 1920 р. сторони домовилися зосередитися на розробленні наступних положень проекту союзної угоди: статус адміністрації на зайнятих польським військом українських землях, підготовка акту дипломатичного визнання Польщею УНР, визначення міждержавних кордонів. Р.Кюоль від імені польського уряду заявив, що "раз незалежність УНР буде Польщею визнана, то українські дипломати візьмуть участь у польсько-радянських переговорах, і ніякого діалогу з фіктивним урядом Раковського бути не може"⁶¹.

Але вже при обговоренні 9 квітня п. 1 союзного договору виявилися певні розбіжності у запропонованих сторонами формулах визнання УНР. Делегація А.Лівицького наполягала на тому, що "Польща визнає УНР незалежною суверенною державою, з якою вступає в заприятні і добросусідські зносини, як з рівною стороною". Польським же проектом передбачалось: "Польща визнає Тимчасовий Уряд Української Директорії з Отаманом С.Петлюрою на чолі – за уряд "де-факто", тобто оминалося формальне визнання УНР. В остаточному варіанті делегації зійшлися на досить компромісній формулі: "Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки, на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою, за Верховну владу УНР"⁶².

Вдалося досягти компромісу і щодо визначення складу адміністрації місцевої влади на українських територіях, зайнятих польським військом. Після довгих дискусій було вирішено, що "влада на дотепер зайнятих теренах, які, на підставі політичної умови, признаються УНР, полишається тимчасово в руках Польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат, і по мірі того організування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду" (п. 8 Військової конвенції від 24 квітня 1920 р.)⁶³.

Але українська сторона принципово відмовилась від запропонованого поляками в п. 2 проекту угоди лінії міждержавного кордону, що прилучала до Польщі 7 із 12 волинських повітів, які навіть за варшавськими статистичними даними на 57–81 % були населені українцями і лише на 3-10 % – поляками. Делегація А.Лівицького погоджувалася лише на кордон по Західному Бугові, поступаючись Польщі Холмщиною й Підляшшям, але зберігаючи за УНР усю Волинську губернію⁶⁴.

Польсько-українські переговори знову зайшли в глухий кут: голова варшавської делегації Анджей Залеський кинув репліку, що наступне спільне засідання просто безцільне, якщо відповідь української сторони на п. 2 угоди буде негативною. З огляду на трагічність становища А.Лівицький знову відбув до Кам'янка-Подільського, де мав консультації з віце-прем'єром та міністром шляхів М.Шадлуном і військовим міністром генерал-хорунжим Володимиром Сальським. Обидва не заперечували можливості прийняти п. 2 союзної угоди в польській редакції.

Представники неурядових центристських українських партій знайшли угоду тяжкою для УНР, але погодилися, що за критичної ситуації доводиться робити непопулярні дії. Речники ж правлячих УСДРП і УПСР поставилися до проблеми кордонів досить невиразно, однак пообіцяли не виступати проти уряду в разі підписання політичної конвенції з Польщею⁶⁵, що певною мірою спростовує категоричний висновок сучасного дослідника О.Павлюка щодо різкої настанови проти союзного договору "більшості українських політичних партій"⁶⁶.

Усе ж Центральні комітети обох урядових соціалістичних партій прийняли рішення відкликати своїх представників з Ради Народних Мініст-

рів⁶⁷. А напередодні підписання Політичної конвенції між Польщею та Україною, на засіданні Дипломатичної місії за участю С.Петлюри 20 квітня представники УСДРП і УПСР уже пред'явили письмові резолюції з негативним ставленням до польсько-української угоди.

Тоді А.Лівицький нагадав присутнім про попередні домовленості у Кам'янці-Подільському і власне листування з прем'єр-міністром І.Мазепою, який вважав, що підписання союзної угоди відповідає намірам уряду УНР⁶⁸. Роздратований такою безпринципністю своїх колишніх однопартійців (Бориса Матюшенка, Прокопа Понятенка та ін.), С.Петлюра переконував присутніх, що "громадянство поставиться з розумінням до підписання угоди і що поступки Польщі мусять бути переглянуті майбутніми Установчими Зборами"⁶⁹.

Зрештою, нарада Української дипломатичної місії ухвалила рішення підписати угоду в польській редакції п. 2 про міждержавні кордони⁷⁰. Але навіть наступного дня, 21 квітня, переговорний процес, який неодноразово був на межі зриву внаслідок не поступливості сторін у територіальних питаннях, знову зайшов у глухий кут. Нервово виснажений А.Лівицький, що мав підписати від імені УНР Політичну конвенцію, висловив прохання про відставку. Лише особисте втручання Ю.Пілсудського і С.Петлюри, що відбули 5-годинну розмову віч-на-віч, дозволило дійти взаємоприйняттого компромісу й підписати в ніч на 22 квітня 1920 р. угоду, з польської сторони її завізував керівник МЗС Ян Домбський.

Зміст цього документу після повної його публікації у Празі в 1926 р. С.Шелухиним був добре відомий як у закордонних громадських і дослідницьких колах, так і в СРСР. Тому чималий подив викликають розбіжності у трактуванні, а то і відверте нерозуміння сутності п. 3, де йшлося про те, що польський уряд "признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в артикулі 2-ім цієї умови (тобто, по лінії р. Збруч – Вишегрудок – Кременецькі узгір'я – Здолбунов – східна адміністративна межа Рівненського повіту – східна адміністративна межа Мінської губернії – р. Прип'ять. – В.М.), до кордонів Польщі 1772 р. (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним" (виділено мною. – В.М.).

Безсумнівно, непорозуміння з цим положенням Політичної конвенції почалося з уїдливого зауваження М.Шаповала, що "третім пунктом за Україною визнавались її ж... власні території"⁷¹. Жоден із науковців чи політиків не звернув належної уваги на останні слова згаданого пункту, які означали принципову позицію Варшави щодо можливого проходження західних кордонів Росії. У разі військової поразки УНР від більшовиків на Лівобережжі й Півдні чи неможливості в той час визволення цих регіонів, саме окреслені пунктом 3-м терени Правобережжя стали б осередком української державності.

За даними МЗС УНР, вона охоплювала б усю Подільську губернію й більші частини Волинської та Київської, окремі повіти Мінської, Могильовської та Херсонської губерній. Північний кордон такої міні-УНР мав проходити лінією р. Прип'ять – Мозир – гирло р. Сож, її площа перевищила б 160 тис. кв. км, а населення – 12 млн чол.⁷² Тобто, українсько-польська Політична конвенція гарантувала, в крайньому випадку, збереження союзної по відношенню до Речі Посполитої УНР на Правобережжі.

Цілком відповідав нормам міжнародного права і пункт 4-й Політичної конвенції, що зобов'язував обидві сторони "не заключати жадних міжнародних умов", спрямованих проти кожної з них. УНР зберігала повну суверенність у своїх зовнішньополітичних справах, як на регіональному, так і загальноєвропейському рівнях.

І у той час, і в подальшому аж до сьогодні не бракувало й не бракує запальних критиків українсько-польської Політичної угоди, особливо з галицького середовища. Але, на наш погляд, вичерпну відповідь їм ще у 1931 р. дав О.Шульгин, який писав: "Петлюра віддав (деякі говорили навіть "продав") полякам Галичину і Волинь". Насправді Симон Петлюра нічого не віддавав, а продавати йому було нічого, бо нічого й не мав. Він разом з своїм наступником Андрієм Лівиським в імені уряду: 1) погодився на нинішню лінію польських кордонів і 2) нічого не згадав в договорі про Галичину.

Чому він це зробив? Яке мав право? – кричали його вороги. По-перше, тому що ці землі фактично вже були в руках поляків; по-друге, тому, що галичани самі мріяли, щоб ми їх залишили в спокою, бо сподівалися, що без нас виграють легше справу проти поля-

ків в Лізі Націй; по-третє, тому, що серед жажливих обставин цією і тільки цією ціною можна було визволити решту України, себто чотири п'ятих нашої території, і, нарешті, – і це саме головне – цим і тільки цим можна було урятувати державу.

На той час це не вдалося. Але скільки не думатимемо ми тепер, – це було в основі своїй одиноким правдивим рішенням справи⁷³.

Підписання Політичної конвенції відкрило шлях до активізації українсько-польського діалогу у фінансово-економічній сфері. За дорученням С.Петлюри була створена Українська торговельна місія до Речі Посполитої Польської на чолі з першим віце-прем'єром і міністром народного господарства Іваном Фещенком-Чопівським, що мала розробити і укласти двосторонній торговельно-економічний договір. З польської сторони в переговорах, які відбувалися у Варшаві 8 травня – 4 серпня 1920 р., брали участь віце-міністр Генрих Страсбургер, професор Казимир Касперські та старший референт МЗС Генрих Тенненбаум.

Сторони дійшли до згоди, що УНР мала надати Варшаві концесії у Криворізькому залізрудному басейні з дозволом на транспортування сировини до чорноморських портів під польською охороною, а також першість в експлуатації подільських фосфоритів з наступним їхнім перевезенням також польськими силами. Передбачалося укладення поштово-телеграфної та залізничної конвенцій і угоди щодо розподілу державного майна та боргів колишньої Російської імперії⁷⁴.

Для забезпечення потреб українського війська, урядових і кооперативних інституцій польськими товарами "Крайова Спілка Гандльова" відкрила УНР кредит у сумі 200 млн польських марок.

Таким чином, проєктований торговельно-економічний договір мав дещо нерівноправний характер для УНР з огляду на повну розладнаність господарського життя в останній. Аналогічним чином польська сторона дістала суттєві переваги й у підписаній 24 квітня 1920 р. Військовій конвенції, що складала інтегральну частину політичної угоди. Зокрема, бойові операції на Правобережжі мали відбуватися "по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головною командою Українських військ", але "під загальним керуванням начальної команди Польських військ". Передбачалися

польський військовий контроль над українськими залізницями протягом воєнної кампанії, участь польських офіцерів в організації і становленні владних структур тощо. Уряд УНР мав забезпечувати польські війська продуктами харчування і гужовим транспортом.

Але інакше й бути не могло. За підрахунками сучасних дослідників, загалом армія УНР, яка успішно наступала на правому крилі антибільшовицького фронту, налічувала близько 20 тис. вояків, у той час як польська – 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кіннотників⁷⁵.

І все ж, як зазначав у своєму підсумковому звіті від 11 березня 1921 р. А. Ніковський, УНР отримала на основі Варшавського договору "моральну допомогу в формі визнання де-юре державної суверенності і реальну підтримку на політичному, мілітарному і фінансовому полі. Після довгої і впертої боротьби з ворогами української державності – більшовиками і Денікіним, Україна вперше нашла союзника, війська якого разом з переорганізованою і добре виекіпірованою нашою армією мали очистити українську територію від ворожої окупації і допомогти в заведенню в ній ладу і спокою... Українська Народня Республіка, до цього часу замкнена ворожими сусідніми державами – розбила ціною цього договору бар'єр, що загрожував її дорозу в Західну Європу"⁷⁶.

Коли вже 7 травня 1920 р. союзницькі українсько-польські війська визволили Київ, МЗС УНР у щомісячному огляді "Зовнішньої політики і становища українського питання за кордоном" повідомляло, що "тепер преса Англії і Франції обговорює нову політичну обстановку на Сході Європи, а також економічні перспективи, які відкриваються в зв'язку з майбутнім звільненням від більшовиків цілої території України... Англійські капіталісти і промисловці висловлюють бажання прийняти участь в економічній відбудові України"⁷⁷.

Ще наприкінці березня 1920 р. голова комісії у закордонних справах Національних Зборів Франції Луї Барту і депутат Гейяр внесли на розгляд парламенту питання про визнання незалежності УНР. Воно мало розглядатися 25 травня, і, як запевняли український уряд варшавські політичні кола, існувала "певність, що це питання буде вирішено позитивно"⁷⁸.

Але від початку формування та реалізації українсько-польського військово-політичного союзу очевидними були і його вразливі внутрішні та міжнародні аспекти – як суб'єктивні, так і об'єктивні. По-перше, він фактично так і залишився "персональним союзом" двох глав держав – С.Петлюри і Ю.Пілсудського – та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленостях. Адже обидва лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого та несприйняття ідеї відродження "Великої Росії". С.Петлюра і Ю.Пілсудський спромоглися відкинути драматичні нашарування складного історичного минулого двох слов'янських народів і всупереч національним менталітетам та негативним обопільним стереотипам знайшли в собі мужність і мудрість стати на шлях стратегічного партнерства.

Але ні С.Петлюра, ні Ю.Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності такого партнерства своїх співвітчизників, українсько-польський військово-політичний союз не став консолідуючим фактором ні в УНР, ні в Польщі. Більше того, обидва лідери зіткнулися з потужною опозицією своїм планам усередині власних країн, століття недоладних непорозумінь, гострої конфронтації й конфліктів між двома націями далися взнаки. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукраїнська політика "начальника держави" лише антагонізує Москву. До того ж вони не довіряли й наддніпрянським українцям, вважаючи останніх потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в боротьбі за Східну Галичину, і тому рішуче виступали проти підтримки української державності в будь-якій її формі. Польські соціалісти, хоча й бажали незалежності УНР, з принципових міркувань не схвалювали розв'язання військових дій проти більшовицької Росії й наполягали на мирних переговорах⁷⁹.

С.Петлюра, у свою чергу, потрапив під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із дореволюційних часів діячів українського руху (В.Винниченко, М.Грушевський, М.Шаповал та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів Соборної України. Вороже, чи, у кращому разі, нейтрально поставилася до появи польського війська і більшість українського селянства Правобережжя, яке міцно

тримало в пам'яті недавні часи панування польських землевласників. Масового антибільшовицького повстання, на яке так сподівалися С.Петлюра і Ю.Пілсудський, не відбулося.

Не останню роль у поразці українсько-польського союзу відіграла й відсутність очікуваної підтримки з боку країн Антанти і США (за винятком короткого періоду найбільших успіхів союзних військ у травні 1920 р.). Після фактичного припинення Антантою економічної блокади РСФРР Найвища Рада Паризької мирної конференції 24 лютого 1920 р. ухвалила спеціальну резолюцію, підтриману Францією й Великою Британією, в якій не радилося сусіднім із більшовицькою Росією країнам продовжувати з нею війну, не говорячи вже про перехід у наступ⁸⁰.

Тоді ж держсекретар США Роберт Лансінг повідомив американського посла у Варшаві Генрі Джибсона, що в разі війни з більшовицькою Росією Польща не може розраховувати на військову й економічну допомогу Сполучених Штатів⁸¹. У розпал більшовицького контрнаступу на Варшаву 10 липня 1920 р. британський прем'єр Девід Ллойд Джордж від імені союзників пообіцяв Польщі допомогу лише за умови, що вона укладе перемир'я з Кремлем.

Подібна "умиротворююча" позиція великих держав на Сході Європи пояснювалася їхнім відвертим скептицизмом в оцінці шансів утвердження української державності, настороженням ставленням до особистості Ю.Пілсудського (участь замолоду в соціалістичному русі та пронимецька орієнтація під час світової війни) і врахуванням інтересів "союзника" – "білої" Росії. 21 червня 1920 р. білоемігрантське посольство в Парижі поширило меморандум, в якому стверджувалося, що утворення Української держави "суперечило б природному стану речей", і що "підстави економічного, історичного, етнічного, політичного і культурного характеру заперечують таке штучне утворення", а об'єднання України з Росією є "необхідним і неминучим".

Саме за порадою і під тиском Антанти 12 жовтня 1920 р. у Ризі між Польщею, з однієї сторони, і радянськими Росією та Україною – з іншої, було підписано договір про перемир'я і прелімінарні умови миру. Це сталося в той час, коли після "дива над Віслою" більшовицькі війська безупинно котилися на схід з-під Варшави та Львова й

існували умови для того, щоб остаточно деморалізувати та цілком розбити ті з'єднання Червоної армії, які ще оперували на Правобережній Україні, та звільнити Лівобережну.

С.Петлюра тоді вважав, що "спільний наступ польських і українських військ у глибину Правобережної України при такому стані, в якому перебували російсько-комуністичні ворожі сили, після опанування нами лінії Збруча, міг би кінчитися повним погромом противника, а в зв'язку з цим і перспективи на відбудовування нашої державності могли б бути світлішими та мати ознаки реальної справи"⁸². А Ю.Піلسудський дещо пізніше згадував: "Армія більшовицька була так розбита, що я не мав жодних військових перешкод, щоби шагнути куди тільки хотів на цілому фронті. Але я був в той час затриманий в поході через брак моральної сили в суспільстві"⁸³.

Дійсно, у самій Польщі проти продовження війни з більшовицькою Росією були всі – уряд, сейм, політичні партії, преса – за винятком "начальника держави". Варшавських політиків, як і раніше, цікавила не стільки поразка Росії, як утримання під владою західноукраїнських земель, щодо чого не було жодних заперечень з боку Кремля. Переживши критичні моменти у середині серпня 1920 р., коли Червона армія стояла під стінами Варшави, поляки вдруге не бажали ризикувати своєю вистражданою незалежністю.

Тому у сприятливій із військового погляду ситуації польська сторона у ст. 1 договору про перемир'я фактично визнала УСРР, а у ст. 2 зобов'язалася утримуватися від будь-якого втручання у внутрішні справи РСФРР і УСРР, а також погодилася включити в майбутній мирний договір зобов'язання не створювати і не підтримувати організації, що мають на меті повалення державного чи суспільного ладу іншої сторони, рівно як і організацій, що присвоюють собі роль уряду другої сторони.

Тут слід зазначити, що провідну роль у виробленні поведінки польської делегації на ризьких мирних переговорах відігравав уже не Ю.Піلسудський, а його опоненти – члени делегації від Сейму на чолі з ендеком Станіславом Грабським. Пізніше він згадував, що в Ризі йому вдалося "повністю виконати програму, яку Національний комітет виробив ще в Парижі", тобто інкорпораційну концепцію, що

передбачала поділ українських земель між Польщею і Росією. А лідер ендеків Р.Дмовський запевняв, що саме його партія несе повну відповідальність за Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., оскільки "диктувала його попередні умови"⁸⁴.

Твердження О.Павлюка, що "Петлюра вислав до Риги делегацію УНР на чолі з С.Шелухіним, але її до переговорів не допустили"⁸⁵, вимагає певних уточнень. Дійсно, спеціальною постановою від 9 жовтня 1920 р. Рада Народних Міністрів створила тимчасову комісію для ведення мирних переговорів у Ризі у складі Найвищого Судді УНР С.Шелухина, В.Кедровського і директора Департаменту міністерства народного господарства Миколи Добриловського⁸⁶. До того українська сторона цілком покладалася на польських союзників в обстоюванні державних інтересів УНР на мирних переговорах із більшовицькою Росією в Мінську і Ризі.

Але 17 листопада 1920 р. С.Шелухин уже з Відня листом повідомляв С.Петлюрі про деякі закулісні обставини "недопущення" представників УНР до ризьких мирних переговорів. По прибутті до Риги глава делегації УНР раптом дізнався від Я.Домбського, що польська делегація всупереч попереднім офіційним запевненням "визнала світську Україну і світський український уряд, що се не суперечить планам українського уряду УНР і що в сій справі у Домбського була умова з представниками нашого уряду в Варшаві". Коли ж сенатор С.Шелухин висловив з цього приводу польському уповноваженому рішучий протест, довірена особа А.Лівицького – урядовець МЗС І.Олексіюк приватно сказав сенатору, "що дійсно Лівицький з тактичних мотивів вів таку розмову з поляками і що він забув про се мене інформувати". В.Кедровський нагадав С.Шелухину, що ще 17 вересня 1920 р. повідомляв МЗС УНР про визнання польською делегацією уряду Х.Раковського, але тоді йому не повірили⁸⁷.

До того ж С.Шелухина терміново "чіймись інтригами було замінено Славинським (посол УНР у Чехословаччині. – В.М.), який в додаток не міг прибути. Ясно, що до Сапіги (міністр закордонних справ Польщі. – В.М.), Пілсудського і Домбського голова делегації повинен був пійти з візитом, повести з ними розмови, дізнатися про все, нав'язати контакт і виробити плян роботи... Позбавлений прав

Голови, – з гіркотою підсумовував С.Шелухин, – я на се не мав права"⁸⁸. Молода українська дипломатія зайвий раз переграла саму себе.

Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., на укладення якого українська дипломатія вже не мала ані найменшого впливу, фактично скасував Варшавську союзню угоду 1920 р., хоча Польща офіційно заявила про це лише в 1923 р. 20 липня того ж року в листі до М.Кумицького С.Петлюра також зазначав, що "сьогодні договору ніякого немає. Наше перебування тут (у Польщі. –В.М.) є справа технічного факту, а не принципу і політики"⁸⁹.

Таким чином, українсько-польський військово-політичний союз виявився нетривким і під тиском непереборних зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів протягом жовтня 1920 – 1921 рр. спершу формально, а потім і фактично розпався. Він виявився запізнілим, принаймні на рік, і самотужки не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії.

Але водночас Варшавський договір 1920 р. мав велике значення не лише для українського народу, який завдяки допомозі з боку Польщі продовжував збройну боротьбу за незалежну УНР до кінця 1921 р. З великою певністю можна припустити, що коли б не спільний українсько-польський опір улітку 1920 р., то запланований Кремлем під гаслом "світової революції" похід на Польщу, Румунію і Німеччину, виявився б успішним і обернувся б трагедією для усіх цих країн, та і Європи в цілому.

Безсумнівно, що фактові боротьби українсько-польського військово-політичного союзу з більшовицькою Росією значною мірою мають завдячувати своєю самостійністю прибалтійські країни: Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва. Завдяки тому, що Москва була відчутно ослаблена війною з УНР та селянськими повстаннями в Україні, Польща тоді також дістала можливість зміцнити свою державність.

РОЗДІЛ 8. УКРАЇНА І ДЕРЖАВИ БАЛТІЇ

8.1. Започаткування й розбудова дипломатичних стосунків Української Народної Республіки з Естонією, Латвією та Литвою

У 1920 році, на найтяжчому завершальному етапі боротьби за національну державність початку ХХ ст., відносини керівництва УНР із країнами Балтії розвивалися надзвичайно інтенсивно, хоч і не так результативно, як з Польщею, але мали чи не найкращі перспективи на всьому постросійському геополітичному просторі. Щоб краще зрозуміти зацікавленість урядів Латвії й Естонії (меншою мірою Литви) у якнайтіснішому державно-політичному зближенні з Директорією, яка на той час безповоротно втратила дієвий контроль над більшою частиною національної території, варто хоча б схематично проаналізувати особливості визвольних процесів у Балтійському регіоні та простежити їхні перші зв'язки з українською державою.

По-перше, внаслідок вищого, порівняно з Білоруссю, Україною чи Кавказом, соціально-економічного рівня розвитку в місті й на селі у Балтії після Лютневої революції 1917 р. швидко виникли і організаційно оформилися впливові центристські та правочентристські партії. Найчисельнішими серед них були Естонська демократична партія, Естонський союз землеробів ("Маамійт"), Латиська народна партія, Латиський селянський союз, Литовська християнсько-демократична партія і Партія національного поступу ("Пажанга").

Саме вони й очолили національно-державне відродження прибалтійських народів, надавши йому свідомих і цілеспрямованих форм. У середовищі місцевої соціал-демократії, яка до Першої світової війни солідаризувалася в національному питанні з російськими однопдумцями, стався розкол, унаслідок якого більша частина латиських і литовських марксистів перейшла на патріотичні позиції. Об'єктивна консолідація національних партійних сил на платформі політичного визволення регіону з-під російського панування з провідною роллю помірковано-центристських сил значною мірою компенсувала відсутність історико-державницької традиції у естонців і ла-

тишів та тривалий період недержавного (чи напівдержавного у складі Речі Посполитої) існування у литовців.

Цей факт переконливо засвідчила участь балтійських делегатів у роботі київського З'їзду народів у вересні 1917 р.. На осінь того ж року центристські кола Балтії уже позбулися ілюзій щодо здатності й бажання Тимчасового уряду задовольнити право народів регіону на самовизначення. Зокрема, ще на початку червня Всеросійський Литовський сейм у Петрограді висловився за утворення суверенної держави в етнографічних межах, визначених Литовськими Установчими зборами. Аналогічні думки прозвучали і у промовах балтійських представників на київському зібранні.

Один із засновників "Пажанги", а через рік глава першого тимчасового уряду Литви та її міністр закордонних справ, професор-історик Аугустінас Вольдемарас у своєму виступі 9 вересня 1917 р. заявив, що попри всі труднощі "литвини бажують утворення незалежної Литовської держави"¹. Його колега, віце-голова вищезгаданого з'їзду народний соціаліст Вацлав Бельський уточнив, що, звичайно, входження Литви у федеративну спілку з іншими народами бажане, проте коли це не вдасться, то його країна утворить власну самостійну державу².

При обговоренні ж проблеми створення в майбутньому Російської Федерації А.Вольдемарас активно виступав проти догматичного підходу до визначення її засад, зокрема проголошення загальнодержавною мовою російської, і наполягав на включенні до загальноросійської делегації на мирний конгрес "з дорадчим голосом і представників недержавних націй"³. До останньої пропозиції відразу ж приєднався естонський соціал-демократ К.Аст. А член Латиського селянського союзу і майбутній міністр закордонних справ Зігмунд Меревіц порадив учасникам зібрання "скликати Установчі збори народів Росії... ще до загальних Всеросійських Установчих зборів"⁴.

Подібна однастайність балтійських представників, незалежно від їхньої партійної належності, в обороні національно-державних інтересів своїх народів, звичайно, імпонувала ініціаторам З'їзду народів – керівництву Центральної Ради. Тому на останньому засіданні

зібрання, 15 вересня 1917 р., було ухвалено дві докладні й принципові постанови: "Про Латвію" та "Про литовську справу".

У першій досить чітко окреслювалися етнографічні межі "автономної латиської демократичної одиниці, яка шляхом самоозначення має ввійти в склад Російської федеративно-демократичної республіки". Доцільність саме такого варіанту вирішення латиського питання пояснювалася наміром Берліна "прилучити захоплені місцевості Прибалтійського краю до Германії". Тому як початковий крок Тимчасовий уряд мав видати "особливий декрет" про об'єднання усіх зазначених у постанові латиських етнічних районів у особливу автономну одиницю.

Друга постанова була радикальнішою й вимагала від Петрограда законодавчого визнання "права литовського народу на утворення суверенної Литовської держави з частин російської та пруської Литви, а також з литовської частини Сувалкської губернії", яку Тимчасовий уряд уже зарахував до визнаної ним майбутньої незалежної Польщі. У документі також наголошувалося на претензіях Німеччини щодо "вирішення справи політичного існування Литви"⁵.

Отже, на загальноросійському рівні права Латвії й Литви на самостійне державне існування (у федеративному зв'язку з демократизованою колишньою метрополією, чи окремо від неї) вперше були задекларовані й одержали безумовну підтримку з боку раніше уярмлених імперією народів саме в Києві. Це мало гучний пропагандистський резонанс у балтійських політичних колах, а особисті знайомства, що зав'язалися тоді в українській столиці між діячами Центральної Ради та балтійськими делегатами (окремі з них, як зазначалося вище, невдовзі займуть керівні посади в урядах молодих держав), безперечно, стали в нагоді у майбутньому при налагодженні міждержавних союзницьких відносин.

Однак восени 1917 – навесні 1918 рр. українсько-балтійські стосунки не набули подальшого розвитку: створена у Вільнюсі 18–22 вересня 1917 р. Литовська Рада ("Гариба") перебувала по той бік німецького Східного фронту, а в лютому наступного року німецькі війська довершили окупацію Латвії й Естонії, на території яких 12 квітня 1918 р. у Ризі прибалтійсько-німецькі барони проголосили створення "Балтійського герцогства" у персональній унії з Пруссією.

Лише в останній період існування Центральної Ради – 12 березня 1918 р. Литовська Національна Рада в Києві (її офіс містився на Великій Житомирській вулиці, 10, кв. 6) звернулася до МЗС УНР з проханням "отримати представництво на Україні від загальнонаціональних органів Литви". А оскільки повноважний представник Литовської Національної Ради в Росії (у Воронежі), який перебував при уряді УНР, уже згаданий А.Вольдемарас відбув із литовською делегацією на Брестські мирні переговори, київська Рада пропонувала затвердити повноваження інженера Йосипа Янкевича. МЗС УНР затвердило це клопотання⁶.

Тоді ж, у березні 1918 р., у Києві виник "Латиський Центральний комітет на Україні", що мав виконувати консульські функції щодо громадян латиського походження, евакуйованих до Наддніпрянщини під час Першої світової війни⁷.

Украї несприятливі міжнародні обставини для налагодження українсько-балтійського співробітництва продовжували існувати і за гетьманату П.Скоропадського. Щоправда, 16 лютого (1 березня за новим стилем) 1918 р. "Тариба" ухвалила "Акт незалежності Литви", але вже 4 липня під тиском Берліна вона змушена була прийняти рішення про запровадження в країні монархії й запрошення на королівський престол німецького принца Вільгельма Вюртемберзького (під іменем Міндаугаса II). Правителем "Балтійського герцогства" був рідний брат німецького імператора Вільгельма II – Генріх Гогенцоллерн, тому П.Скоропадський, з огляду на позицію офіційного Берліна, не міг ініціювати балтійський напрямок зовнішньої політики Української Держави.

Щоправда, Д.Дорошенко свідчить про візит до Києва "для переговорів" голови Литовської Державної Ради М.Ічаса, але не розкриває їхній зміст і результати⁸. Відсутні відомості про це і в архівних документах, зате у російській більшовицькій пресі згадувалося про перебування в Києві наприкінці липня 1918 р. "представника Естляндії та Ліфляндії Е.Еменде". Під час переговорів ішлося про поновлення товарообміну між Україною й Балтією, а також обговорювалося питання про будівництво Балтійсько-Чорноморського водного шляху⁹.

Суттєві перешкоди німецьке політичне керівництво чинило і у справі створення української консульської мережі в Балтійському

регіоні. Так, згідно з наказом по МЗС Української Держави від 15 серпня 1918 р. у Ризі й Вільнюсі засновувалися консульські агентства 1-го розряду, але вже 25 вересня Київ змушений був відмінити своє рішення про створення консульства у Вільнюсі. Консульським агентом у Ризі було призначено Никифора Бендеровського¹⁰.

Щоправда, коли Н.Бендеровський на початку грудня 1918 р. прибув до латвійської столиці, а німецьке панування у Прибалтиці стрімко наближалось до кінця, німецький генеральний комісар досить приязно прийняв українського консула й запевнив його у наданні "повної допомоги, яка потрібна буде... в справі охорони інтересів підданців України в м. Ризі і околицях"¹¹.

Зате в Києві МВС і МЗС Української Держави ще у серпні 1918 р. визнали Латиський Центральний комітет "офіційним представником Латвії, що виконує консульські функції у справі видачі громадянам латиських національних паспортів, які передбачені ст. 4 закону 2 липня про Українське підданство". Коли ж Латиський комітет звернувся до МЗС із запереченнями щодо мобілізації гетьманською владою до українського війська латишів, Г.Афанасьєв у листі до МВС від 11 грудня 1918 р. підтвердив визнання урядом комітету в якості "фактичного представництва Латвії"¹². Перебувало воно тоді на Хрещатику, 50, кім. 26, а очолював його член сформованої ще у травні Національної Латиської Ради Християн Оттонович Бахман¹³.

На думку А.Ніковського, гетьманський уряд "признав громадян Латвії чужоземцями і разом з тим фактично визнав Латвійську державність в тому часі, коли німецька окупаційна влада на Україні робила заходи в противному напрямі".¹⁴ Про ці ж факти писала 12 серпня 1920 р. ризька "Латвія Вестнесіс", наголошуючи, що "таких моментів не повинен забути латиський народ тоді, коли Україна переживає таку тяжку долю".¹⁵

9 грудня 1918 р. до українського МЗС звернулося Київське естонське товариство з проханням визнати повноваження доктора Едуарда Яновича Рітсона, "до прибуття на Україну офіційного представника Естонського Уряду, бути Тимчасовим Представником інтересів громадян Естонії при Уряді Української Держави"¹⁶. Але на цей раз Г.Афанасьєв наказав старшому радникові О.Ейхельману дати ви-

сновки щодо повноважень Е.Рітсона. Досвідчений український урядовець, ознайомившись із обставинами справи, прийшов до висновку, що представлене Е.Рітсоном "уповноваження бути на Україні офіційним представником Самостійної Естонської Республіки формально не має юридичного значіння... Нам нічого не відомо про існування такої самостійної держави"¹⁷.

І все ж завершення Першої світової війни та ліквідація німецької окупації країн Балтії (за Брестською мирною угодою від 3 березня 1918 р. і додатковою домовленістю від 27 серпня того ж року Росія відмовлялася від своїх державних прав на цей регіон) створили сприятливі умови для формування в них національних державних інститутів. 9 листопада 1918 р. "Тариба" створила уряд з представників "Пажанги" на чолі з А.Вольдемарасом, 11 листопада у Ревелі постав уряд Естонського союзу землеробів на чолі з Конрадом Пятсом, а через тиждень, 17 листопада, латиська Народна Рада сформувала Тимчасовий уряд на чолі з лідером Селянського союзу Карлісом Ульманісом.

Новопосталим балтійським державам, на відміну від Фінляндії, довелося майже одночасно вести збройну боротьбу за власну суверенність проти більшовицької Росії, білого руху ("Російська західна урядова рада") і реваншистських зазіхань Німеччини (частини 6-го резервного корпусу генерала Рюдигера фон дер Гольца). Чималу роль у забезпеченні їхньої перемоги відіграли військово-союзницькі угоди Латвії з Естонією від 18 лютого 1919 р. та з Литвою від 1 березня того ж року (за останньою коаліційний литовський уряд М.Слежявічіуса отримав від К.Ульманіса позику на 5 млн німецьких марок).

Але не менше значення мало й те, що, як доповідав голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР до країн Балтії Володимир Кедровський керуючому українського МЗС А.Лівицькому, "ідея державності у Латвійського народу являється... символом його життя, навіть це спостерігається і серед лівих, які б не одмовилися зробити внутрішній переворот навіть при допомозі російських комуністів"¹⁸.

Однак, на жаль, процес утвердження нових незалежних держав Прибалтики на міжнародній арені не обійшовся без внутрішніх ускладнень між ними, спричинених як історико-етнічними факторами, так і великодержавницькими амбіціями окремих діячів та політич-

них угруповань. У червні 1919 р. у ході антибільшовицької кампанії спалахнула спровокована ризькими германофілами латисько-естонська війна з приводу належності Валки-Валги. Але набагато загрозовішими для суверенітету Литовської республіки були зазіхання Варшави на Вільнюський регіон, де мешкала численна польська етнічна меншина, з цього плацдарму польські війська могли б становити загрозу для латвійського Даугавпілса.

Після урегулювання польсько-чеського конфлікту із-за Тешинської Сілезії легіонери Ю.Пілсудського розгорнули наступ проти більшовицької Литовсько-Білоруської армії і 4 квітня 1919 р. захопили Вільнюс, а 8 серпня – Мінськ. Білоруські соціал-демократи та соціалісти-федералісти пішли на співпрацю з польською окупаційною владою й на сесії Білоруської Ради в Мінську 12 грудня 1919 р. висловилися на користь прийняття грамоти про "унію Білорусі з Польщею". Але керівництво Литовської республіки, що тимчасово зупинилося в Каунасі, не погоджувалося зі включенням Вільнюського регіону до складу Польщі, посиляючись на рішення Вищої Ради Антанти від 6 грудня 1919 р. про східні кордони цієї держави.

Віденське пресове бюро УНР зазначало у своєму інформаційному листкові від 16 лютого 1920 р., що "литовська преса не хоче і слухати про ніякий план унії чи федерації з Польщею". На пропозицію ж представників Антанти щодо можливості укладення литовсько-польської військової антибільшовицької конвенції уряд Едуарда Галванаускаса висунув такі її умови: визнання Польщею незалежності Литви зі столицею у Вільнюсі й повернення їй "території на північ від Двини, на схід від Вилейка і на полудне до Ліди"¹⁹.

Скрутним зовнішньополітичним становищем молодих балтійських республік негайно намагався скористатися Кремль, який на осінь 1919 р. зазнав повної військової поразки в регіоні й сподівався укладенням мирних угод із ними зірвати дипломатичну та фінансово-економічну блокаду з боку Антанти. Уже 31 серпня 1919 р., через 10 днів після декларації Антанти про визнання "умовної" незалежності балтійських держав, ленінський Раднарком запропонував мир Естонії, підтверджуючи її безумовну національну самостійність, 11 вересня такі ж пропозиції були зроблені Латвії й Литві. Попри тиск з боку Антанти,

відразу ж у Пскові почалися радянсько-естонські мирні переговори, які після короткої перерви були поновлені 5 грудня 1919 р. у Тарту.

За таких обставин відсутність дипломатичного представництва УНР у країнах Балтії відчутно шкодила українській справі на міжнародній арені. Помітну зацікавленість у встановленні безпосередніх державно-політичних відносин із УНР та тісній дипломатичній співпраці з нею виявляли й керівники зовнішньополітичної служби балтійських держав. Про це йшлося в листі голови Української дипломатичної місії до Республіки Польща (і водночас керуючого МЗС) А.Лівицького прем'єр-міністрові І.Мазепі від 29 жовтня 1919 р.

Під час офіційної зустрічі з А.Лівицьким 23 жовтня 1919 р. міністр закордонних справ Латвії З.Меєровіц повідомив українського колегу про близький початок у Тарту (Дерпті) переговорів щодо підписання перемир'я між балтійськими республіками і РСФРР. Латиський міністр висловив здивування, коли дізнався, що уряд УНР не отримав від Кремля пропозиції стосовно укладення миру, і заявив, "що прибалтійські держави будуть домагатися в Дорпаті (Тарту. -В.М.), аби з боку большевиків пропозиція мирних переговорів була зроблена і Україні"²⁰.

Але, у свою чергу, З.Меєровіц "виявив бажання, аби Україна навіязала тісніші стосунки з прибалтійською групою держав, включно аж до порозуміння з тою групою через вступлення в зв'язок". А.Лівицький повністю погодився з пропозиціями керівника латиського МЗС і висунув перед главою уряду УНР "питання про надіслання дипломатичного представника України до Латвії"²¹.

У латиській столиці тоді вже функціонувало консульство УНР, оскільки Н.Бендеровському за сприяння українського посла у Бельгії й Нідерландах А.Яковліва вдалося дістати 4 серпня 1919 р. від В.Темницького підтвердження своїх повноважень. Уже 22 жовтня 1919 р. у доповіді своєму керівництву Н.Бендеровський зазначав, що під час прийому в латиському МЗС по прибутті до Риги З.Меєровіц запевнив його у всьому сприянні в роботі "на користь УНР, котру Латвія уважає, яко старшу свою сестру і яко ідну спрومهж великих Республік... тісне співробітництво з котрою і дружєбні відносини були завжде щирим бажанням Латвії"²².

Користуючись особистим прихильним ставленням з боку як З.Месровіца, так і прем'єр-міністра К.Улманіса, Н.Бендеровський добився від латиського уряду державної допомоги українським біженцям на території республіки в розмірі 2,5 латвійських рублів на людину щоденно, "поки кожний з цих біженців не буде мати можливості переїхати на Україну"²³. За підрахунками консула, обсяг витрат уряду Латвії на допомогу українським біженцям і військовополоненим сягав 1 тис. рублів щоденно. Н.Бендеровський звернувся до польських та литовських офіційних представників у Ризі з проханням посприяти в організації евакуації громадян УНР на батьківщину. Наприкінці жовтня 1919 р. консул одержав від них "принципову згоду на безперешкодний перепуск наших біженців через їх країни"²⁴.

Але усього цього було замало для успішного просування українського питання в Балтійському регіоні. З огляду на прихильне ставлення Антанти до шойно посталих незалежних балтійських держав (саме обстріл з британських військових кораблів у середині жовтня 1919 р. змусив Західну армію генерал-майора Павла Бермондта-Авалова залишити передмістя Риги, що призвело до ліквідації "Російської західної урядової ради") та їхнє виняткове значення для створення Балто-Чорноморського союзу, справа заснування дипломатичного представництва УНР у згаданому регіоні набувала першорядної ваги.

5 листопада 1919 р. комісія МЗС УНР ухвалила проект відкриття у Ризі (для Латвії та Литви) й Ревелі дипломатичних місій 3-го розряду за штатом: представник республіки, секретар, аташе і урядовець²⁵. А через тиждень – 12 листопада Директорія затвердила постанову Ради Народних Міністрів "про вислання Надзвичайної Дипломатичної Місії до Прибалтійських Республік Естонії, Латвії та Литви і про асигнування на її утримання на протязі 4-х місяців 1052000 гривень"²⁶.

Очолити дипмісію було доручено фаховому військовому, в минулому поручикові царської армії, членові Центральної Ради і ЦК УПСР, а на той час – головному державному інспекторові Армії УНР отаманові (полковникові) Володимирі Івановичу Кедровському. Радником місії (суміщав обов'язки аташе і урядовця) став Лев Задорожний, а секретарем – Микола Святогор²⁷. 9 січня 1920 р. В.Кедровський прибув до Риги і започаткував роботу місії.

Під час побачення В.Кедровського з представником УНР в Естонській Республіці Євгеном Миколайовичем Голіцинським, відомим діячем РУП і СВУ, який узимку–навесні 1919 р. очолював дипмісію УНР до США, з'ясувалося, що той залишається у Ревелі "головою Місії до Естонії". Зі складу ризького посольства Є.Голіцинський до себе нікого не взяв, обов'язки секретаря у нього виконував Михайло Паращук²⁸. Таким чином, аж до остаточного від'їзду Є.Голіцинського з Естонії 21 жовтня 1920 р. фактично існували дві місії УНР у Балтії – в Латвії під керівництвом В.Кедровського і в Естонії під головуванням Є.Голіцинського. Вони (кожен окремо) зносилися з Директорією, Радою Народних Міністрів і МЗС, водночас координуючи, як правило, свою дипломатичну діяльність.

Самостійне існування дипломатичних місій УНР у Ризі й Ревелі, попри формальне підпорядкування останньої В.Кедровському, ні в кого не викликало здивування, чого не можна сказати з приводу відсутності українського посольства у Литві. Цей факт стає ще більш незрозумілим, коли взяти до уваги, що міністром закордонних справ Литви на початку 1920 р. був давній і ширий симпатик України професор А.Вольдемарас. До того ж і Є.Голіцинський, і В.Кедровський неодноразово звертали увагу українського державно-політичного керівництва на неприпустимість відсутності місії УНР у Литовській Республіці.

Вже у листі до С.Петлюри від 12 лютого 1920 р. Є.Голіцинський звернув увагу голови Директорії на необхідність "вислати до Литви місію". "З Литвою у нас можуть бути найліпші відносини, – писав український дипломат. – Не треба ображати приятелів і можливих союзників"²⁹. А 1 березня 1920 р. Є.Голіцинський листом попередив і А.Лівицького про те, що "литвинам дуже неприємно, що в них немає нашого представника". Як кандидатуру на голову дипмісії до Каунаса він запропонував свого колегу по РУП і СВУ, колишнього губернського комісара й старосту Холмщини та Підляшшя Олександра Скорописа-Йолтуховського³⁰.

Дипмісія УНР у Латвії, зі свого боку, 20 квітня 1920 р. також повідомляла МЗС, що уряд Литви вважає себе ображеним з боку УНР дипломатичним невизнанням і невідрадженням диппредставництва. Коли литовський посол у Ризі під час неодноразових відвідин укра-

їнської місії висловлювався на користь відкриття у Каунасі представництва УНР, В.Кедровський на власну відповідальність запевняв його, що це справа кількох днів. Та оскільки протягом більше ніж трьох місяців проблема не розв'язувалася, "літовський посол майже перестав бувати у Місії УНР"³¹.

Ризька дипмісія попереджала керівництво, що невдовзі "почнуться переговори Литви з більшовиками, і тому суцього необхідно, раніш ніж сі переговори почнуться, порозумітись з Литвою". З огляду на скрутний фінансовий стан МЗС УНР, місія пропонував формально поширити повноваження свого голови В.Кедровського на Литовську Республіку, обмежившись відрядженням до Каунаса секретаря місії М.Святогорова як повіреного в справах³².

Але й це звертання залишилося без відповіді з боку уряду УНР, а після підписання 12 липня 1920 р. радянсько-литовського договору питання відкриття дипломатичного представництва УНР у Литві втратило свою актуальність. На думку автора, відверте небажання керівництва УНР піти на формально-юридичне визнання Литовської Республіки і заснування в ній дипломатичного представництва пояснюється гострим польсько-литовським конфліктом і прагненням С.Петлюри та А.Лівицького, що перебували тоді у столиці Речі Посполитої й вели напружені переговори про укладення військово-політичного союзу, уникнути будь-яких звинувачень з боку Варшави у потуранні протилежній стороні. Але суто кон'юнктурний підхід до вирішення принципового зовнішньополітичного питання, без будь-якого прийняттого (навіть ухильного) пояснення дипломатичної бездіяльності, обернувся для УНР відверто негативним ставленням Литви до її рівноправної участі у формуванні союзу балтійських держав.

Певні ускладнення виникли і в процесі взаємного дипломатичного визнання УНР і Латвійської та Естонської республік. В.Кедровський, від'їжджаючи до Риги, уже мав на руках датовану груднем 1919 р. грамоту "До Високого Уряду Латвійської Республіки" за підписом С.Петлюри і А.Лівицького. У ній зазначалося, що, виходячи з принципу права націй на самовизначення, УНР "визнає Латвійську Республіку як самостійну незалежну державу на чолі з Національною Радою як

репрезентантом прав і волі суверенної Латвії в її етнографічних межах з країнами – Курляндією, Лівонією і Латгалією³³.

Але, як доповідав 24 лютого 1920 р. В.Кедровський А.Лівицькому, від перших же зустрічей його із З.Меєровіцем склалося враження, що латиський міністр закордонних справ "не знає, як бути з нами і як віднести до нас". Пов'язана з Варшавою військовою конвенцією, за якою стратегічне командування латиською армією здійснював польський генеральний штаб, а в Латгалії перебувало 60-тисячне польське військо, Рига "з обережністю" ставилася до дипмісії УНР. Тісна військова співпраця Латвії з Польщею призвела до суттєвого погіршення відносин першої з Литвою, яка "замкнула свій кордон, припинивши, таким чином підвоз до Латвії засобів споживання"³⁴.

У цій ситуації голова дипмісії УНР удався до нав'язання контактів із впливовими парламентськими колами, передусім аграріями і соціал-демократами, переконуючи їх у вигідності розвитку економічних відносин з Україною. Уже 7 лютого 1920 р. на засіданні міжфракційної комісії латиського парламенту – Народної Ради З.Меєровіцу було поставлено питання: "Чому й досі Латвійський уряд не визнав Україну?" Воно виявилось досить несподіваним для міністра закордонних справ, тому З.Меєровіц відповів парламентарям "у вибачливому тоні, мотивуючи тим, що до сього часу на Україні було чотири уряди, але тепер обставини там змінилися на користь Уряду Петлюри, чому й визнання України буде як найскорше".

"Постійною інформацією Латвійських політичних кол, – звітував наприкінці лютого 1920 р. В.Кедровський до МЗС УНР, – удалося уже заставити їх думати, що існувати Латвія і другі дрібні держави можуть лише тоді, коли в боротьбі з Росією Україна вийде переможцем і коли вона буде великою"³⁵.

Взагалі, нав'язання близьких стосунків із парламентськими діячами балтійських держав для вчинення відповідного політико-дипломатичного тиску на їхні уряди в інтересах УНР було характерною рисою діяльності В.Кедровського. Перебуваючи протягом п'яти днів у другій половині лютого 1920 р. у Ревелі, він "перезнакомився з багатьма членами Естонських Установчих Зборів, членами Уряду і

громадськими діячами", в результаті чого "цілком упевнився, що Естонія до нас ставиться надзвичайно дружньо, і що наші неудачі в боротьби викликають справдиві їх співчуття"³⁶.

Логічним результатом дипломатичних зусиль В.Кедровського стало звертання З.Меєровіца від імені Тимчасового уряду Латвії до голови Директорії УНР С.Петлюри 25 березня 1920 р. У ньому йшлося про визнання "Української Республіки, яко незалежної держави, де факто", і Директорії на чолі із С.Петлюрою як її Тимчасового уряду³⁷. 30 березня латиський посол у Варшаві Кеніш із цього приводу здійснив офіційний візит до С.Петлюри і А.Лівицького³⁸.

З офіційним визнанням УНР Естонською Республікою справи виявилися набагато складнішими. Є.Голіцинський під час прийому у прем'єр-міністра Яана Теннісона в січні 1920 р. поставив питання про формальне визнання УНР Ревелем. Як доповідав український посол А.Лівицькому 1 лютого 1920 р., естонський прем'єр заявив, що "справа для них цілком ясна, що це дуже легко перевести, але рівночасно мусить бути і визнання нами Естонської республіки". Тому Є.Голіцинський переконливо прохав А.Лівицького якнайшвидше організувати в Раді Народних Міністрів відповідну процедуру й переслати йому грамоту про визнання Естонської Республіки. Але передати її естонському урядові Є.Голіцинський розраховував лише після отримання від естонців "такого ж самого признання". Аналогічно він планував обійтися і з новими посольськими повноваженнями – "не показуватиму, доки не отримаю нашого узнання"³⁹.

Навіть якийсь час після підписання 2 лютого 1920 р. у Тарту мирного договору між РСФФР і Естонією урядові кола останньої продовжували досить прихильно ставитися до державно-політичного зближення з УНР. Наприкінці другої декади лютого, під час відвідин Є.Голіцинського у Ревелі, В.Кедровський був запрошений до міністра закордонних справ Естонської Республіки Конрада Пусти, з яким мав більш ніж 4-годинну розмову. Подякувавши послові Директорії за інформацію про становище в Україні, "міністр твердо зазначив, що Естонія вважає можливість свого існування лише в тому разі, коли й надалі серед молодих держав бувшої Росії перед буде вести Україна"⁴⁰.

Через місяць, 1 березня 1920 р. Є.Голіцинський переслав до Варшави на підпис С.Петлюрі та Ісааку Мазепі оригінал грамоти про визнання УНР Естонської Республіки⁴¹. А ще через півтора місяця, 13 квітня 1920 р. цю грамоту, уже підписану керівництвом УНР, отримав В.Кедровський і переслав її кур'єром до Ревеля⁴².

Але було вже запізно: Ревель не бажав із початком польсько-радянської війни зайвий раз дратувати Кремль, оскільки згідно з мирним договором від 2 лютого 1920 р. обидві сторони зобов'язалися не допускати утворення й перебування на своїх територіях будь-яких організацій і груп, ворожих іншій стороні. Таким чином, УНР, яка перебувала з 16 січня 1919 р. у стані війни з більшовицькою Росією, не могла бути тоді юридично визнана Естонською Республікою, що отримала суттєві фінансово-матеріальні вигоди від укладення миру з Кремлем.

Встановлення дипломатичних відносин із балтійськими державами та налагодження українськими представництвами близьких стосунків з їхніми керівними діячами, зрештою, мало не лише самодостатнє важливе значення, а й повинно було слугувати запорукою розвитку взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків. Тому невдовзі по прибутті до Риги, в середині лютого 1920 р., український посол В.Кедровський добився зустрічі з міністром торгівлі та промисловості Латвії й двох зустрічей із міністром фінансів країни.

У першій розмові латиський міністр наголосив, що з огляду на високий рівень промислового розвитку балтійського регіону й труднощі зі здійсненням експортної політики "добробут Латвії передбачається при вживанні Україною Латвійської продукції і навпаки – одержання Українського хліба"⁴³. Міністр фінансів навіть погоджувався на те, щоб в УНР залишилися частина евакуйованих з Риги та інших латвійських міст перед наступом німецьких військ промислових підприємств, "аби тільки Україна стала в відповідні стосунки до Латвії в найближчий час". Задля налагодження вигідного для своєї держави товарообміну з УНР латиський міністр допускав вільний транзит українських товарів через територію Латвії до Скандинавії й Західної Європи.

Не менш привабливою була й пропозиція міністра фінансів, що "коли Латвія та Україна найдуть спільні точки в економічній політиці, можна буде сподіватись сполучитися з Англіяцями і утворити буфер проти Польщі, і що можливо інтереси Англійців сполучаться з Українськими". У наступній зустрічі міністр фінансів повідомив В.Кедровського, що британці "висловили своє побажання повести розмову з українським представництвом в справах загально-економічних"⁴⁴.

Розмова В.Кедровського з британським представником по фінансовим справам у Ризі відбулася 20 лютого 1920 р. У ході неї останній "де кілька раз підкреслював, що цілком стоїть на боці Українського добробуту" й буде пропонувати Лондону, щоб для початку британському військовому міністерству був наданий дозвіл щодо матеріальної допомоги Армії УНР. Британський дипломат пояснив, що з огляду на незадоволення його уряду східною політикою Польщі та її покровительки Франції Британія "починає шукати для себе приятелів більш сильніших, чим Польща. Позаяк Україна є по населенню далеко могутніша, Англія почина ставати на Український бік і тільки англійський гонор не дозволяє їй сказати першій своє в цьому напрямку слово". Тому британський фінансовий представник зауважив, щоб у подальшому контакти з місією УНР відбувалися "без шуму" й висловив побажання "скорше сполучитись з Українськими фінансовими діячами"⁴⁵.

У донесенні в МЗС УНР В.Кедровський радив якнайшвидше українським кооперативним діячам "з наданням самих широких уповноважень" виїхати з Відня "для сполучення їх з урядовими колами Англії". Що ж до пропозицій латиських урядових кіл, то радник дипмісії Л.Задорожний у своєму звіті до Варшави про "Фінансово-економічну політику Латвії" від 21 лютого 1920 р. пропонував надіслати окреме представництво від уряду УНР на економічну конференцію, що мала відбутися в Ризі у травні, розробити план участі в ярмарку прибалтійських держав й відрядити до Латвії представників української кооперації⁴⁶.

Праця Української дипломатичної місії над налагодженням партнерських державно-політичних відносин між УНР і Латвією розвивалася досить швидко і успішно, особливо після підписання Варшавського договору, оскільки, як зазначалося вище, Польща на виконання військової конвенції з Латвією допомогла останній наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. вибити більшовиків із Латгалії й звільнити Даугавпілс. Як наголошував В.Кедровський у своєму звіті до МЗС від 24 лютого 1920 р., "польські представники у Латвії зараз майже цілком ведуть на своєму поводиті Латвійське Правительство у закордонній його політиці"⁴⁷.

Але й українсько-латвійське зближення набувало зримих обрисів. 18 травня 1920 р. В.Кедровський доповідав А.Лівицькому, що його місією "знайдені всі спільні точки, розвіяні всі недовір'я і сумніви і зараз стоїть на черзі питання про заключення хоч би короткотермінових економічних, політичних і мілітарних договорів меж Україною і Латвією. В напрямку підготовки таких договорів і ведеться зараз праця нашої місії і Міністерства Справ Заграничних Латвії"⁴⁸. Окремо 10 липня 1920 р. В.Кедровський звертав увагу свого керівництва на ту обставину, що "зараз взяти Латвію економічно нам в свої руки надзвичайно легко, бо керуючи її верстви почувають вже тепер намагання Англії зробити Латвію своєю колонією"⁴⁹.

Правда, двосторонніх угод між УНР та Латвією й Естонією так і не було укладено, що пояснюється як загальним погіршенням військово-політичної ситуації в Україні, так і перенесенням зусиль вітчизняної дипломатії у площину формування повноцінного Балто-Чорноморського союзу.

Як фаховий військовий, В.Кедровський не міг обійти увагою проблему поповнення Дієвої Армії УНР тими солдатами й офіцерами українського походження, яких доля закинула до країн Балтії, і розв'язання якої було можливе лише шляхом дипломатичних домовленостей із регіональними урядами. Є.Голіцинський, зі свого боку, ще до приїзду В.Кедровського у Ревель 1 лютого 1920 р. звертав увагу А.Лівицького на те, що в Естонії перебуває більше 2 тис. військовослужбовців-українців, "яких поляки забрали до неволі і запро-

понували, або йти до формуючої тоді армії Юденича, або сидіти в лагері для військовополонених". Представник УНР тоді запропонував свої послуги в організації їхнього перевезення ешелонами через Польщу в Україну⁵⁰.

Під час перебування В.Кедровського у Ревелі Є.Голіцинський познайомив голову ризької дипмісії УНР з проблемою українських військовиків і бажаною перспективою її розв'язання. У першому ж звіті до МЗС від 24 лютого В.Кедровський, характеризуючи прихильне ставлення естонського уряду до УНР, наголосив на тому, що українці – колишні військовослужбовці армії М.Юденича безперешкодно приймаються на відповідні посади до Збройних Сил Естонії попри повну укомплектованість і демобілізацію останніх. "Ці вояки в кожний мент можуть бути одіслані на Україну, як тільки того зажадає наш Уряд", – наголошував глава місії⁵¹.

Не дочекавшись реакції МЗС УНР на зазначені пропозиції, В.Кедровський 17 квітня 1920 р. звернувся до А.Лівицького з окремою таємною доповідною запискою про можливості поповнення українських військ за рахунок прибалтійських країн. У це важко повірити, але голова Української Дипломатичної Місії отримав запевнення від полковника Генерального штабу Швеції, який перебував у службовому відрядженні в Ризі, у тому, що його земляки "з великою охотою пійдуть на службу" в Армію УНР "і не тільки з яких небудь професійних міркувань, а і з ідейних переконань тому, що вони стоять на ґрунті повного розділу Росії і за самостійність України будуть битися цілком свідомо". Шведський полковник заявив, що коли б у його країні чи поруч було вербувальне українське бюро, то воно могло б "в самому короткому часі навербувати до 40 тисяч (корпус цілий) шведського війська"⁵².

Потім В.Кедровський нагадав керівництву МЗС про перебування на території Естонії й частково Латвії та Литви 2,5 тис. колишніх військовиків української армії, що почасти перебувають на службі в місцевих арміях, а решта "працюють на лісових розробках, де вони поділені по сотням і мають військову організацію". Усі вони, запевняв український дипломат, благають направити їх до Республікансь-

кої армії УНР, але побоюються поодинокі перебиратися через територію Польщі, де нещодавно зазнали гіркої приниження в полоні. Тому В.Кедровський пропонував керівництву республіки виробити умови прийняття на службу шведських добровольців і організувати перевезення морем до Одеси, Херсона чи Миколаєва українських військовиків із балтійських держав⁵³.

Однак маршрут їхньої евакуації визначився лише наступного дня після підписання політичної українсько-польської угоди: 22 квітня 1920 р. виконуючий обов'язки голови секції з військових справ при Українській дипломатичній місії в Речі Посполитій Польській підполковник Микола Дідковський сповістив В.Кедровського, що Варшава дала згоду на переїзд з Естонії через Польщу на Україну близько 3 тис. "українських старшин і козаків". Військовий дипломат також прохав ризьку місію вжити відповідних заходів перед латиським урядом⁵⁴.

Уже через тиждень, 29 квітня, В.Кедровський повідомив Українську місію у Варшаві про згоду МЗС Латвії на перевезення ешелонів з українськими військовиками і прохав прискорити вирішення справи до укладення Ригю мирного договору з Кремлем. Перші ешелони відбули з латиської столиці 7 і 14 червня 1920 р. за маршрутом, наведеним польським військовим аташе: Калькуни – Вільнюс – Луков – Люблін – Розвадов – Ланцет. В останньому пункті військовики передавалися українській комісії для розподілу серед підрозділів і частин Республіканської армії⁵⁵.

Але внаслідок браку коштів і перешкод з боку російської більшовицької місії в Естонії завершити вивезення українських військовиків до липня 1920 р., коли ситуація на антибільшовицькому фронті різко погіршилася, не вдалося. 6 серпня голова Військової місії УНР у Польщі генерал-лейтенант Віктор Зелінський повідомив Є.Голіцинського, що з огляду на військові обставини виявляється неможливим виділити гроші для перевезення транспортів із українцями з Естонії на батьківщину⁵⁶.

Згодом, із підписанням латвійсько-радянського мирного договору від 11 серпня 1920 р., а пізніше польсько-російського перемир'я від 12 жовтня 1920 р., створилися вкрай несприятливі умови для функ-

ціонування дипмісії В.Кедровського. 5 листопада 1920 р. він доповідав А.Ніковському, що після цих подій і фактичного визнання Варшавою радянської України "вплив Місії в Латвії в де якій мірі похитнувся не тільки в громадських колах, але навіть і в урядових"⁵⁷.

На прохання В.Кедровського і з огляду на від'їзд наприкінці жовтня 1920 р. Є.Голіцинського до Берліна, МЗС УНР 12 грудня здійснило реорганізацію українського представництва у Балтії. Основним місцем перебування місії під керівництвом В.Кедровського й надалі залишалася Рига, її секретарем – Олександр Лагутенко, а урядовцем – завідувачем консульським відділом – В'ячеслав Конашинський. Другий секретар місії – Михайло Парашук мав перебувати у Ревелі "для тіснішого зв'язку" з урядом Естонської Республіки. Л.Задорожній у зв'язку зі скасуванням посади радника місії вважався вибулим за штат. Таким чином, згідно з наступним розпорядженням МЗС УНР від 15 грудня 1920 р., під головуванням В.Кедровського об'єднувалися дипломатичні представництва УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії⁵⁸.

Але втрата Директорією УНР контролю над національною територією після 21 листопада 1920 р., фактичний розпад українсько-польського військового союзу після підписання Ризького перемир'я та спокусливі матеріально-фінансові обіцянки з боку Кремля країнам Балтії неминуче мали призвести до ліквідації в регіоні дипломатичного представництва УНР. Ще 17 грудня 1920 р. директор канцелярії естонського МЗС Гелят заявив М.Парашукові: "У Вас нема території, нема армії. Уряд, котрий Ви представляєте, не вибраний народом і являється частиною якоїсь одної партії, окрім того він так само, як і Ваша армія, інтернований поляками, і тому Вас і Уряд, котрий Ви репрезентуєте, ми на будуче не признаємо"⁵⁹.

Навряд чи український дипломат міг щось аргументовано заперечити висновкам естонського урядовця. 14 січня 1921 р. М.Парашук доповідав А.Ніковському до Тарнова, що з прибуттям до Ревеля дипломатичних представників РСФРР і УСРР "Естонія відноситься до Уряду УНР і його представників настільки вороже, що даліше моє тут перебування робиться неможливим і я рішив якнайшвидше з Ревеля виїхати"⁶⁰.

Щоб не зашкодити міжнародному іміджу Державного Центру УНР на еміграції В.Кедровський 16 січня 1921 р. запропонував МЗС УНР відкликати його дипломатичну місію, не чекаючи її офіційної депортації естонським і латиським урядами. 24 січня 1921 р. А.Ніковський надіслав главі місії, який перебував тоді у Берліні, відповідну телеграму. 27 січня В.Кедровський передав МЗС Латвійської Республіки ноту про виїзд Дипломатичної місії УНР, а 24 лютого 1921 р. секретар місії О.Лагутенко, який на той час ще перебував у Латвії, залишив Ригу⁶¹.

Загалом оцінюючи роботу дипломатичних представництв УНР у країнах Балтії протягом 1920 р., можна визнати її задовільною, особливо з огляду на фактичне визнання Директорії Латвією та забезпечення повноправної участі УНР у "Східній Антанті" – союзі прибалтійських держав. Чималу роль у цьому відіграв суб'єктивний фактор – особистість голови Української дипломатичної місії у Латвії (Дипломатичної місії УНР у країнах Балтії), широго українського патріота, Володимира Івановича Кедровського, який і сьогодні може слугувати взірцем у роботі для сучасного покоління українських дипломатів.

8.2. УНР і балтійські конференції 1919–1920 рр.: на шляху до "Східної Антанти"

На завершальному етапі національно-визвольних змагань у зовнішній політиці УНР досить виразно визначився курс на формування стійких політичних та економічних об'єднань "рандштатів" на постімперських теренах Росії. Найбільш масштабним проектом виглядало створення Балто-Чорноморського союзу в складі Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Фінляндії та України.

Великої ваги створенню такого союзу "рандштатів" надавав С.Петлюра. В інструктивному листі до А.Лівицького від 30 жовтня 1919 р. щодо ведення переговорів з Польщею він зазначав, що "Велика Росія, та ще така чорна масть, як Денікінська, для нас неприемлема, і ми повинні шукати спільників нашої позиції щодо Денікіна. В зв'язку з цим, – підкреслював Голова Директорії, – комбінація союзу проти Росії: Польща – Україна – Латвія – Литва – Естонія цілком приемлема для нас.

Коли за допомогою Польщі ми дістанемо зброю і щастя військове тоді перейде на наш бік, се наблизить можливість вступу до такого союзу Кубані, Грузії і Азербайджана і реалізувати таким чином систему коаліції Балтійсько-Чорноморських держав"¹.

Слід зауважити, що ідея оформлення дипломатичного і військово-політичного союзу "рандштатів" поступово пробивала собі шлях і у правлячих колах вищезазначених держав. На відкритті Карлсбадської наради послів і голів дипломатичних місій УНР 6 серпня 1919 р. колишній виконуючий обов'язки повіреного УНР у Фінляндії й голова українського представництва у Швеції та Норвегії О.Лоський повідомив, що глава зовнішньополітичного відомства Гельсінкі Р.Гольст є "ініціатором ідеї союзу держав, які повстали на руїнах Росії проти Великоросії". Причому до проєктованого "союзу народів бувшої Росії від Балтики до Чорного моря" фінський міністр закордонних справ передбачав залучити і Польщу, в цій справі його підтримувала Естонія, але Литва вже тоді висловлювалася проти².

Глава ж дипмісії УНР у Празі Максим Славинський у дискусії "Про внутрішнє і міжнародне положення та витичні лінії політики УНР" 10 серпня 1919 р. заявив, що "на Сході Європи мусить зорганізуватись велика держава... Практична національна політика наказувала б нам взяти ініціативу в свої руки" (підкреслено М.Славинським. – В.М.). Причому український дипломат вважав за доцільне "прийняти плян федерації від Балтики до Кавказу і далі на схід"³.

У резюме Карлсбадської наради, запропонованому послом УНР у Берліні Миколою Поршем, наголошувалося, що Україні "крайня пора нав'язати найтісніші стосунки, в першу чергу дипломатичні, з усіма тими державами (які постали на теренах колишньої Російської імперії. – В.М.), щоб зужиткувати їхні зв'язки і вплив на Антанту, власне Англію та Америку, щоби єдиним "інородчеським" фронтом виступити супроти "єдиної" і в обороні спільних інтересів"⁴.

У грудні 1919 р. МЗС УНР розіслало з Варшави українським послам і головам дипломатичних місій "обіжників", у якому наголошувалося, що задля досягнення формально-юридичного визнання з боку Антанти слід забезпечити солідарність держав-спадкоємців Російської імперії. Така солідарність складе ґрунт "до ідеї союзу військового і економічно-

го в складі прибалтійських держав, України, Польщі, Румунії, Кубані і Кавказа (Чорноморський-Балтійський Союз)⁵.

А ще 9 листопада 1919 р. в естонському Тарту (Дерпті) відбулася Перша конференція Балтійських держав (Естонія, Латвія, Литва) за неофіційною участю представників УНР (посол у Фінляндії М.Залізняка), Білорусі й Польщі⁶. На ній представники Білорусі, Естонії, Латвії й УНР попередньо порозумілися щодо створення міждержавного союзу, але оскільки вони не мали відповідних повноважень від своїх урядів, домовленість залишилася неофіційною⁷.

Але Тартуська конференція водночас виявила і глибокі розбіжності між "рандштатами", які в майбутньому стануть нездоланною перешкодою на шляху оформлення Балто-Чорноморського союзу. Естонія і Латвія наполягали на необхідності залучення до нього Польщі, але решта учасників зібрання вважали це неможливим, доки кордони останньої не будуть остаточно встановлені⁸.

Не мала формально-юридичних наслідків і Друга конференція Балтійських держав у Ризі наприкінці грудня 1919 р. за участю представників Естонії, Латвії, Литви і Польщі. Вони лише дійшли згоди щодо скликання наступної конференції у фінській столиці та ухвалили, що на неї можуть бути запрошені держави лише за згодою всіх учасників ризького зібрання. Але участь УНР у третій конференції балтійських держав була визнана "безумовно бажаною"⁹.

Саме в день відкриття Гельсінкської конференції – 16 січня 1920 р. Верховна рада Антанти прийняла рішення відмінити економічну блокаду більшовицької Росії і тому рішуче відмовилася брати участь чи навіть формально бути присутньою на зібранні. Це створило напружену атмосферу на Гельсінкській конференції й негативним чином відбилася на її перебігові та результатах.

Головою президії Гельсінкської конференції було обрано фінсько-го прем'єр-міністра Венноля, а його заступниками – представника Польщі соціаліста Леона Василевського, прем'єр-міністра Естонії Яана Тиніссона, міністрів закордонних справ Латвії З.Меєровіца і Литви – Цавніуса. Президія конференції мала обговорювати загальнополітичні питання, а для розв'язання конкретних проблем було обрано міжнаці-

ональну комісію (проходження міждержавних кордонів), комісію у справах оборони та комісію в економічних справах¹⁰.

Попри вищенаведене рішення другої конференції балтійських держав у Ризі щодо бажаності участі УНР у наступному зібранні, в Гельсінкі несподівано виникли проблеми з наданням права вирішального голосу М.Залізняку. 17 січня він отримав телеграфом належні повноваження на участь у конференції від члена Директорії А.Макаренка і міністра земельних справ Миколи Ковалевського, того ж дня відповідну телеграму про призначення М.Залізняка від уряду УНР отримав фінський міністр закордонних справ Р.Гольсті. Та коли він оприлюднив зміст телеграми на конференції, її учасники одностайно вирішили запросити українського представника на засідання лише з інформаційною метою.

Як відзначив у своєму звіті Раді Міністрів УНР М.Залізняк, "від особи, що близько стоїть до Гольсті, я довідався, що польський представник на конференції Леон Васілевскі приватно висловився проти допущення на конференцію українського представника"¹¹. Тому, під формальним приводом неотримання вирішального голосу на конференції, М.Залізняк, який особисто не вірив у її успіх, не наполягав на участі у зібранні.

Натомість він організував у місцевій і стокгольмській опозиційній пресі низку редакційних публікацій, в яких стверджувалося, що третя конференція балтійських країн не досягла позитивних результатів, оскільки на ній не була представлена УНР – найбільша і найважливіша з "українних держав", що має першорядне значення торговельного партнера для скандинавських країн. І дійсно, Гельсінкська конференція не виправдала покладених на неї сподівань: її найважливіший проект резолюції про створення оборонно-наступального військового антибільшовицького союзу не був ухвалений, а лише переданий на розгляд урядів країн-учасниць.

Як звітував М.Залізняк, від латвійського посла в Гельсінкі він дізнався, що на засіданнях конференції (вона тривала до 22 січня 1920 р.) "справа йшла дуже кепсько. Литовці зовсім посварилися з Поляками, Естонці з Латишами, Литовці й Естонці разом з Фінами, Поляками й Латишами. Польський представник рішучо відкинув усі

внесені Естонські й Литовські резолюції, які висловлювалися проти Росії, як такої, і загрожував покинути конференцію, мотивуючи це тим, що він має виразну інструкцію свого уряду виступати виключно проти советської Росії, і що Польща мусить мати цілковито свободні руки при встановленні своїх відносин до будучої Росії¹².

Таким чином, вироблення спільного підходу балтійських держав до проблеми війни і миру з РСФРР було перенесено на чергову, Четверту конференцію, що мала відбутися 15 травня 1920 р. у Ризі. Але, як зі знанням справи зазначив у своєму огляді міжнародного становища та зовнішньої політики УНР А.Ніковський, балтійські країни, зважаючи на труднощі порозуміння на трьох міждержавних конференціях, з одної сторони, "і великі успіхи червоних армій та зріст більшовизму з другої, пішли на рішення начати мирові переговори з совітською Росією як на крок, який мав їм забезпечити незалежне державне життя і охоронити від більшовицької анархії"¹³.

Уже 2 лютого 1920 р. надзвичайно вигідний для себе мирний договір з РСФРР уклала в Тарту Естонія, у квітні того ж року стартували більшовицько-латвійські мирні переговори, а наступного місяця – більшовицько-литовські. За свідченням А.Ніковського, "в мирових переговорах з цими державами совітська Росія проявила велику уступчивість, хочаби показати свою миролюбивість народам і державам світу і тим здобути прихильне їх становище до себе і призначення з їх сторони більшовицького режиму в Росії, як також прокласти собі дорогу за всяку ціну на захід"¹⁴.

Зрозуміло, що за таких обставин скликання Четвертої конференції Балтійських держав у середині травня 1920 р. в Ризі опинилося під питанням. Щоправда, Українське пресове бюро в Копенгагені з посиленням на берлінську пресу на початку травня повідомляло про переговори між Варшавою й Гельсінкі стосовно утворення подвійного блоку: Польща–Україна–Фінляндія та Литва–Латвія–Естонія¹⁵. Однак в умовах успішного стрімкого наступу польсько-українських союзних військ на Київ цей процес не набув подальшого розвитку.

Чималі побоювання керівних кіл "рандштатів" викликали і амбітні федералістські плани Ю.Пілсудського, який розраховував зробити саме Польщу осередком і патроном Балто-Чорноморського союзу. Голова

дипмісії УНР у Ризі В.Кедровський писав до міністра закордонних справ А.Ніковського, що "поки Україна твердо не стане на ноги і не візьме на себе справу утвердження спілки держав народів, що визволилися з-під ярма Російського від Кавказу включно до Фінляндії, всі спроби утворення якогось прибалтійського союзу будуть даремні. Тільки міцна держава, яка не зацікавлена в кордонних питаннях меж зазначеними державами, а також і в економічному їх визиску для своєї користі, може врешті їх помирити, а такою державою може бути лише Україна", – робив далекосяжний висновок український посол¹⁶.

Але червневий контрнаступ Червоної армії на Західному і Південно-Західному фронтах кардинально змінив ставлення балтійських держав до скликання в латвійській столиці запланованої конференції та укладення військово-політичного і економічного союзу. Не припиняючи результативних мирних переговорів із російською більшовицькою делегацією в Ризі, латвійський уряд ініціював скликання конференції на 20 липня 1920 р.

Литовський уряд устиг до цієї дати завершити в Москві переговори з РСФРР і підписати 12 липня мирний договір, за яким окупований польськими військами на початку квітня 1919 р. Вільнюський край визнавався частиною території Литви. Спеціальним протоколом до угоди з РСФРР Литва навіть надала їй право ведення бойових дій проти Польщі на території краю з умовою, що після зникнення військово-стратегічної потреби російські війська будуть виведені з території Вільнюського повіту.

Тим часом бюро зі скликання Четвертої балтійської конференції у Ризі, в роботі якого активну участь брала й дипмісія УНР, підготувало 14 проектів угод, що МЗС Латвії 3 липня 1920 р. передало В.Кедровському для представлення на обговорення українському урядові. Найголовнішими серед них були проекти порядку денного і Статуту конференції Балтійських держав, програми військової та економічної конвенцій, конвенцій про третейський суд, екстрадицію злочинців, охорону літературних і артистичних прав, використання інтелектуальних сил¹⁷.

На додаток до них організаційне бюро опрацювало проекти інтелектуального зближення балтійських держав і створення інформа-

ційного відділу, принципи охорони праці та боротьби з безробіттям, "Основні принципи Відділу здоров'я", "Предложення Ризької конференції відносно рибачтва" та узгодження умов навігації¹⁸.

6 липня 1920 р. В.Кедровський отримав від МЗС Латвії вербальну ноту, де містилося запрошення урядові УНР відрядити делегатів на конференцію до Риги, що мала розпочати роботу 20 липня 1920 р. Представники держав-учасниць Гельсінкського самміту запевнили голову дипмісії УНР у Ризі, що Україна "буде прийнята в склад Рижської конференції повноправним членом", до того ж офіційно висловила своє бажання взяти участь у зібранні Швеція, а Данія, Норвегія, США, Велика Британія, Франція й Італія збиралися надіслати на неї своїх представників із інформаційною метою¹⁹.

Тому в листі до А.Ніковського від 10 липня 1920 р. В.Кедровський радив забезпечити якомога солідніше представництво УНР на Ризькій конференції, "маючи на увазі ще й те, що вона буде проходити під безпосереднім доглядом представників Антанти"²⁰.

20 липня 1920 р. уряд УНР призначив досвідченого дипломата і знавця національного питання на теренах колишньої Російської імперії, міністра внутрішніх справ, 54-річного соціаліста-федераліста О.Саліковського главою української делегації й уповноважив його "заступати інтереси У.Н.Р. і берегти її прав та інтересів перед цією Конференцією у кожному відношенні і всіми доступними засобами"²¹. Заступником О.Саліковського було призначено О.Шульгина, членом делегації – В.Кедровського, експертами з економічних питань – заступника Голови торговельно-економічної УНР у Варшаві Миколу Добриловського та професора Станіслава Франкфурта.

Уже 23 липня В.Кедровський отримав із Варшави список зазначеної урядової делегації із запевненням, що вона терміново від'їздить, і негайно передав цей документ до МЗС Латвії, Латвійського Телеграфного Агентства та ЗМІ.

Але на день відкриття Четвертої конференції Балтійських держав – 3 серпня 1920 р. (терміни початку її роботи кілька разів переносилися на пізніший час з огляду на загострення військово-політичної ситуації в регіоні) до Риги з Варшави прибув лише М.Добриловський, та й то без належних повноважень. Усі старання глави української дипмісії,

докладені під час кількох особистих зустрічей із прем'єром Латвії Карлісом Улманісом, міністром закордонних справ З.Меєровіцем, впливовими делегатами латиських Установчих Зборів і Сенату щодо забезпечення офіційного запрошення делегації УНР на конференцію могли виявитися безрезультатними.

Звичайно, в умовах стрімкого наступу більшовицького Західного фронту на варшавському напрямкові (14 липня 1920 р. Червона армія зайняла Вільнюс, 19 липня – Гродно, 29 липня – Белосток, а 1 серпня – Брест-Литовський) навіть фізично було неймовірно складно дістатися з польської столиці до Риги, залишався тільки довгий морський шлях через Данціг. Але, на думку автора, Раді Міністрів УНР слід було наперед належним чином потурбуватися про від'їзд урядової делегації до столиці Латвії, тим більше, що у Варшаві мали вичерпну інформацію про підготовку конференції від В.Кедровського.

В оглядові міжнародного становища УНР і її закордонної політики, підготовленому А.Ніковським на початку березня 1921 р., цілком слушно наголошувалося, що "конференція в Ризі почалась в дуже тяжкому часі і при тяжких обставинах. Филя більшовизму докотилась майже під столицю Польщі, Варшаву, і здавалось, що червоні війська заллють всю територію Польщі. Латвія і Фінляндія, які до цього часу проволікали хід переговорів з совітською Росією, вживали всіх способів, щоби якнайскоріше заключити мирний договір"²².

Але не варто скидати з рахунку й дещо легковажне ставлення керівництва зовнішньополітичного відомства УНР до такої життєво важливої справи, як оформлення "Східної Антанти" на Четвертій конференції Балтійських держав. В.Кедровський повідомляв 8 серпня 1920 р. А.Ніковського, що "не тільки серед Латвійських урядових кол, але навіть і в пресі почали появлятися спостереження начебто про подвійну політику Українського громадянства, кажучи, що з одного боку представник УНР в Латвії проявляє стільки зацікавлення участією України в Балтійській конференції, а з другого боку український Уряд абсолютно ігнорує її"²³.

А 4 серпня 1920 р. на рауті в честь делегатів Четвертої конференції Балтійських держав у голови Установчих Зборів Латвії В.Часте В.Кедровський із прикрістю дізнався, що дипломатичні представни-

ки УНР в Ревелі (Є.Голіцинський) і Гельсінкі (М.Залізняк) "не тільки не заручилися відповідною лінією поводження з боку Фінляндської та Естонської делегацій щодо визнання рівноправності України на Конференції, але навіть не вжили для цього жадних заходів перед правительствами названих держав"²⁴. Є.Голіцинський навіть залишив Ревель і відбув до Берліна на початку липня, тобто в розпал підготовки Ризької конференції.

З особистої розмови з главою естонської делегації, міністром закордонних справ Карлом Пустою В.Кедровський дізнався, що той "не має жодних директив від свого Уряду щодо визнання рівноправності України на Конференції", але литовці запевнили українського дипломата в позитивному ставленні до присутності делегації УНР²⁵.

Коли ж В.Кедровський нарешті отримав від О.Саліковського телеграму про те, що той 7 серпня 1920 р. вирушає до Риги з Данцига, наступного дня керівник дипмісії УНР подав голові конференції Балтійських держав К.Улманісу ноту з проханням довести до відома її учасників, що Україна прагне взяти рівноправну участь у роботі конференції.

І тут підтвердилися найгірші побоювання В.Кедровського: лише латвійський уряд, попри можливий дипломатичний тиск з боку Москви (11 серпня 1920 р. у Ризі планувалося підписання мирного договору між РСФРР і Латвією), робив найенергійніші заходи щодо допущення на конференцію делегації УНР, а польський представник Л.Василевський категорично вимагав прибуття до Риги українських дипломатів, хоча саме у ті дні союзні польсько-українські війська з останніх сил тримали антибільшовицький фронт під Плоцьком, Варшавою, Замостям і Львовом. Фінські, естонські й литовські ж делегати звернулися у справі надання українцям права вирішального голосу до своїх урядів²⁶.

12 серпня 1920 р. до Риги прибули голова делегації УНР О.Саліковський і консультант професор С.Франкфурт. Оскільки О.Шульгин не зміг прибути до латвійської столиці з Парижа, заступником керівника української делегації став В.Кедровський, а її склад був поповнений колишнім секретарем пражської дипмісії УНР Віктором Якубовським, секретарем ризької дипмісії Олександром Лагутенком і радником Левом Задорожним²⁷.

13 серпня до Риги надійшла позитивна відповідь щодо участі делегації УНР у конференції Балтійських держав від естонського уряду, наступного дня – від фінського, але литовський уряд несподівано для О.Саліковського й В.Кедровського ухилився від прямої відповіді на запит своєї делегації. Для з'ясування всіх обставин справи й передачі вербальної ноти до Каунаса було відряджено секретаря ризької дипмісії УНР О.Лагутенка²⁸. Адже негативна відповідь литовського уряду згідно з рішеннями Гельсінкської конференції, які передбачали право вето, автоматично означала неучасть УНР у роботі конференції Балтійських держав.

Як було зазначено у таємному "Огляді діяльності МЗС за місяць вересень 1920 р.", заступник керівника литовського зовнішньополітичного відомства Кліманс повідомив О.Лагутенка, що "справа участі України на Конференції не раз обговорювалося, але... правитель-ство Литви не достаточо поінформоване про положення на Україні взагалі, а про Уряд От. Петлюри зокрема, бо всі інформації, якими розпоряджує Уряд Литви, походять з одного боку з польських джерел, і їм Лит[овський] Уряд привик не довіряти, а з другого боку від Уряду Світської Росії, або від українських большевиків, а саме від п. Винниченка, якого Кліманс пізнав коротко перед тим у Москві" (під час мирних переговорів. – В.М.)²⁹.

З легкого й безвідповідального подання колишнього голови Директорії УНР В.Винниченка, який настирно виторгував у кремлівських можновладців політичні умови свого повернення до державної влади в Україні, у литовської урядової делегації склалося враження, що "Правительство Петлюри не має жадного опертя в народі, що воно не може представляти волі Українського народу, що за ним стоїть лише купка невідповідальних людей і що, нарешті, Петлюра заявив себе союзником Польщі, яка є ворогом Литви, на який союз – по думці Литви – нарід України не міг і не може дати своєї згоди і санкції"³⁰.

О.Лагутенкові довелося, гаючи дорогіцінний час для участі делегації УНР у роботі Ризької конференції, у ввічливих дипломатичних фразах пояснювати віце-міністру закордонних справ Литви очевидні речі, про які він і без інсинуацій В.Винниченка мав більш-менш об'єктивну інформацію. Йшлося про історичні обставини й фор-

мально-юридичні підстави відновлення в ході антигетьманського повстання УНР та принципові засади її внутрішньої й зовнішньої політики, а також причини укладення Варшавського договору.

У будь-якому випадку аргументи О.Лагутенка справили на Кліманса належне враження, і він організував зустріч українського дипломата з литовським міністром закордонних справ Пурицьким. Останній у присутності директора Політичного департаменту зазначив, що, по-перше, у Ризі скликана конференція Балтійських держав для розв'язання виключно регіональних проблем; по-друге, "ще не ясно, чи Україна являється Державою, а як являється такою, то чи може рахуватися Правительство Петлюри законним Правительством; коли ні, то чи можна уважати делегацію від цього Правительства національним представництвом"³¹.

О.Лагутенкові знову довелося нагадати співрозмовникам і без того непогано відому їм історію міжнародно-дипломатичного визнання української державності наприкінці 1917 – влітку 1920 рр. Він також вказав на цілий ряд прикладів з історії, де уряди були змушені перебувати поза межами власної території, і в тих випадках нікому не приходило на думку сумніватись про законність цих урядів.

Останнє зауваження безпосередньо стосувалося і перших коаліційних центристських урядів незалежної Литви під головуванням Аугустінаса Вольдемараса і Миколаса Слежявічюса, які протягом листопада 1918 – серпня 1919 рр. не контролювали абсолютної більшості національної території, включно з обома історичними столицями – Вільнюсом і Каунасом, які перманентно окупувалися польськими легіонерами, німецькими добровольцями, російськими білогвардійцями й більшовиками. В усякому разі жодному з урядів "рандштатів" тоді й на думку не спало визнати як "законні" чи "литовські національні" маріонеткові адміністрації Литовської та Литовсько-Білоруської Соціалістичних Радянських Республік.

Але під кінець зустрічі з українським дипломатом Пурицький, нарешті, вказав дійсні причини ухильної позиції Литви в питанні участі УНР у Ризькій конференції. Виявляється, що, на думку литовського уряду, в умовах блискавичного наступу Червоної армії на Варшаву через Вільненщину внаслідок "допущення України на Риж-

ську Конференцію може виникнути конфлікт з СРСР, а Литва занадто слаба мілітарно, щоб дати відповідний відпір більшовикам". До того ж, як зазначалося вище, згідно зі спеціальним протоколом до литовсько-російської мирної угоди Кремль зобов'язувався вивести свої війська з Вільненського повіту після вигнання поляків. Це дійсно сталося вже 24 серпня 1920 р., і на півтора місяця Вільнюс перейшов під контроль литовського уряду.

У розпачі О.Лагутенко звернув увагу Пурицького на те, "як хибною є політика Литви відносно України, і що Україна, яка напевно переможе більшовиків, ніколи не забуде того, що Литва, яку Україна все рахувала своїм ліпшим приятелем, в прикру дванадцятью годинами не тільки не підтримала України, а ще й заткнула їй уста"³².

Остання заява українського дипломата, що за своєю сутністю межувала з погрозою, зрештою, справила належне враження на литовського міністра закордонних справ. Пурицький попросив О.Лагутенка "запевнити Уряд УНР., що Литовське Правительство не хоче і не може бути ворогом України, воно ніколи не забуде того, що обі країни терпіли разом недолю та неволю;... справа буде ще раз розглядатися, і він зробить все, щоби знайти який небудь вихід; бо він не хоче, щоби в Українцях залишилися які небудь сумніви що до приязни Литви у відношенні до України"³³.

І дійсно, 17 серпня 1920 р. уряд Едуардаса Галванаускаса надіслав до Риги відповідь на вербальну ноту В.Кедровського, в якій хоча й повторювалися вищезазначені принципи міркування проти участі УНР у Четвертій конференції Балтійських держав, водночас стверджувалося, що "коли більшість членів згаданої Конференції висловиться за допущення правительства України на Ризьку Конференцію, то делегація Литовського Правительства не буде відкликана, і вона застереже за собою право стриматись від обговорення на Конференції питань, торкаючихся до України"³⁴.

Питання участі УНР на Ризькій конференції Балтійських держав розглядалося на її пленарному засіданні 20 серпня 1920 р. Коли делегації Польщі, Фінляндії, Естонії й Латвії висловилися на користь допущення українських представників із вирішальним правом голосу, а литовська делегація утрималася, віце-президент конференції

З.Меєровіц запропонував інтерпретувати статут зібрання таким чином, що утримання однієї країни-учасниці "не може бути перешкодою для допущення якоїсь держави до Конференції"³⁵. Уже наступного дня делегація О.Саліковського взяла участь у засіданні Ризької конференції, представникам Білоруської Народної Республіки в цьому праві було відмовлено.

З.Меєровіц в інтерв'ю "Громадському бюлетеню Міністерства Закордонних Справ Латвії" прирівняв допущення делегації О.Саліковського до роботи Ризької конференції як повноправного учасника з фактичним визнанням уряду Директорії УНР Балтійськими державами, тобто, крім Латвії, Польщі й Фінляндії, що встигли це зробити ще до початку конференції, також і Естонією та Литвою, які з різних причини свого часу не формалізували зазначене визнання³⁶.

Однак на нараді послів і голів закордонних дипмісій УНР, скликаній А.Ніковським у Відні 18–20 серпня 1920 р., перспективи роботи Четвертої конференції Балтійських держав особливих сподівань не викликали. Хоча, зрозуміло, що учасники Віденської наради не могли на той час знати про проблеми з представництвом, яких зазнала в Ризі українська делегація. Але навіть А.Ніковський, якому В.Кедровський ще 10 липня переслав дипломатичною поштою до Варшави проекти документів майбутньої конференції та вказав на її велику політичну й економічну значущість для УНР, при відкритті наради послів наголосив у доповіді, що Балтійська конференція "особливої ваги для нашої справи не додасть, і тому надії на безпосередню користь від неї не треба чекати"³⁷.

Наступного дня М.Славинський підтримав позицію міністра стосовно безрезультатності Ризької конференції, але водночас звернув увагу своїх колег на те, що вона "може привести до Чорноморської конференції, яка для нас напевно дасть багато". Голова дипмісії УНР у Великій Британії Арнольд Марголін зауважив, що оскільки "німці бажають конче знести зовсім утворені балтійські держави, щоб мати безпосередній доступ до Москви... Чорноморсько-балтійський союз треба відкинути"³⁸. Стосовно Чорноморського об'єднання, то останній разом з головою дипмісії УНР в Афінах Модестом Левицьким вважали, що поряд з Грузією та Азербайджаном до участі в Чорно-

морській федерації (чи міждержавному союзу) обов'язково слід залучити й Грецію, яка вважає себе чорноморською країною та виступає проти зміцнення російських позицій у регіоні³⁹.

За результатами обговорення на Віденській дипломатичній нараді проблеми створення Чорноморського союзу Департамент чужоземних зносин МЗС УНР надіслав до Риги О.Саліковському розпорядження щодо проведення належних заходів зі скликання Конференції Чорноморських держав⁴⁰. Воно, щоправда, викликає природне запитання: яким чином О.Саліковський міг виконати це доручення, коли в роботі Ризької конференції не брала участі жодна держава Чорноморського басейну, за винятком власне України, а до створення "Балтійської Антанти" та членства в ній УНР, як і до українсько-польського союзу, ставлення учасників Віденської наради було відверто скептичне?

Хоча, можливо, ключ до відповіді на це питання міститься в одному з таємних звітів В.Кедровського А.Ніковському щодо підсумків Ризької конференції. Глава дипмісії УНР не без гордості зазначив, що "великі симпатії стрічає серед прибалтійських народів думка найскоршого утворення Чорноморського союзу народів при участі України, а потім через неї з'єднання союзів двох морів в один міцний "союз союзів"⁴¹. На нашу думку саме така двоблочна структура об'єднання "рандштатів", яка впливала б із військово-політичних, міжнародних, економічних і культурно-історичних особливостей розвитку балтійського та чорноморського регіонів, при центральній сполучній ролі України, була найдоцільнішою в той час.

Що ж до власне організації роботи Ризької конференції, то вона була поділена на комісії й підкомісії, причому першорядне значення мали наради політично-юридичної комісії. Естонська делегація внесла на її розгляд декларацію, в якій була чітко окреслена ідея "Східної Антанти" у формі політичного й економічного об'єднання новостворених держав. Ця затверджена політично-юридичною комісією декларація водночас стала опосередкованою відповіддю на ноту США до уряду Італії від 10 серпня 1920 р. у справі неподільності території колишньої Російської імперії⁴².

Політичні спостерігачі відзначали, що майже з усіх питань, що обговорювалися на Ризькій конференції, спільні позиції займали делегації

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Естонії (К.Пуста, Р.Еліазер, полковник П.Ліліль), Латвії (З.Меєровіц, В.Самуелс, полковник П.Радзіньш), Польщі (Л.Василевський, В.Каменецький, А.Тарновський) та України. Вони в той час одноставно і рішуче наполягали на укладенні якнайтіснішого союзу Прибалтійських держав. Делегація Фінляндії (Л.Астрьом, Б.Хельсінгіус, Е.Рейхонен) виявляла більшу обережність, не бажаючи ускладнювати становище власного уряду на мирних переговорах із РСФРР. А найухильнішу позицію на конференції зайняли литовські представники (Ю.Сауліс, Зауніус, капітан Наткевічюс, В.Гіліс), що пояснювалося ворожими стосунками між Каунасом і Варшавою та побоюванням за таких обставин військового конфлікту з Кремлем.

Та, незважаючи на зазначені розбіжності, делегаціям вдалося протягом 5-денних нарад конференції (21–25 серпня 1920 р.) виробити низку важливих постанов, пропозицій і конвенцій, що мали на меті зблизити держави-учасниці в політичному, економічному, військовому, комунікаційному та культурно-науковому відношеннях. Усі ці угоди мали бути ратифіковані не пізніше 15 грудня 1920 р. й набути чинності навіть у тому випадку, коли б якась із договірних держав відмовила у ратифікації. Більшість із документів були без жодних застережень із боку естонської, латвійської, польської та української делегацій, зауваження фінських представників мали формальний характер і лише литовські були принциповішими⁴³.

Найголовнішою підсумковою угодою Четвертої конференції Балтійських держав стала Політична конвенція, підписана членами делегацій у ризькому палаці Булдур 31 серпня 1920 р. Вона складалася з 10 параграфів і зауважень польських, українських та литовських представників. Конвенція констатувала взаємне юридичне визнання держав-учасниць (п. 1), зобов'язувала їх до мирного урегулювання територіальних конфліктів, а в разі неможливості такого – вдатися до посередництва третьої сторони, зокрема Ліги Націй (п. 2). Ці положення повністю спростовують існуючі нині твердження, ніби "жодна країна не визнавала УНР де-юре"⁴⁴.

Принципове значення мали параграфи Політичної конвенції, що забороняли підтримку, організацію й розташування на території країни-учасниці сил, спрямованих проти іншої договірної сторони, а

також їхній транзит через національну територію (п. 3). Окремо держави-учасниці застерігалися щодо укладення з третьою стороною договорів, спрямованих проти будь-якої країни, представленої на конференції (п. 4)⁴⁵.

Держави-учасниці конференції мали негайно виробити оборонну військову конвенцію (п. 5), а також взаємно гарантувати національно-культурні права етнічних меншин (п. 6). Наступний параграф Політичної конвенції передбачав відкриття вільного безмитного торговельного шляху з Балтики до Чорного моря. Польська делегація не погодилася з наданням режиму вільної торгівлі для товарів третіх держав, а українська згоджувалася в цьому питанні лише на принцип взаємності⁴⁶.

Значно суттєвішими були застереження литовської делегації, яка не вважала за можливе укладення політичної угоди, доки не будуть урегульовані всі принципові проблеми між Каунасом і Варшавою. Крім того, литовські представники нагадали про свою позицію щодо утримання від обговорення питань, пов'язаних із УНР. А оскільки делегація останньої стала учасником практично всіх положень Політичної конвенції, Литва, фактично, відмежувалася від неї.

І все ж українське керівництво надзвичайно високо розцінювало факт підписання Політичної конвенції, пов'язуючи з її реалізацією далекосяжні плани створення не лише "Східної Антанти", а й Балто-Чорноморського союзу "українних держав". У "Пояснюючій записці до проекту Постанови Ради Народних Міністрів про ратифікацію Договору, підписаного в Булдурі дня 31 серпня 1920 р." А.Ніковський наголошував, що "Східна Антанта" "спричиниться до консолідації політичних і економічних відносин на Сході, до усунення грізної небезпеки "балканізації" Східної Європи, і таким чином буде аргументом проти відбудови Росії в очах Великої Антанти". Аналогічним чином "Балтійський союз відділить Німеччину від Росії й стане на перешкоді можливих у майбутньому спроб Берліна відбудувати Єдину Росію"⁴⁷.

Водночас А.Ніковський застерігав, що невступлення УНР до "Східної Антанти" призведе до послаблення морального впливу першої на Балтійські держави й "спричиниться до черезмірного поширення на Сході впливу другої Великої окраїнної держави – Поль-

щі", а також суттєво послабило б політичну позицію України при створенні в перспективі Чорноморського союзу⁴⁸.

Ескалація бойових дій на українсько-більшовицькому фронті та ускладнення загальної військово-політичної ситуації у Східній Європі дещо загальмували процес ратифікації Політичної конвенції урядом УНР. Лише 19 листопада 1920 р., за два дні до залишення національної території, Рада Народних Міністрів затвердила документ, а С.Петлюра як голова Директорії скріпив своїм підписом ратифікаційну грамоту у Головному штабі Республіканської армії⁴⁹.

На пленарних засіданнях Ризької конференції та її військової комісії (з української сторони в ній з 30 вересня 1920 р. до 27 січня 1921 р. брали участь полковник Олекса Данильчук і підполковник Дідковський) окреслилася необхідність вироблення двох оборонних конвенцій: проти Росії й проти Німеччини. Крім того, з'ясувалося, що в антиросійській конвенції договірні держави (крім Литви, яка відмовилася від підписання військової угоди) однаковою мірою можуть брати участь усім своїм збройним потенціалом.

Що ж до Німеччини, то Фінляндія, Естонія й Латвія, які не мали з нею спільних кордонів, були у змозі вести оборонну війну лише опосередковано. Весь тягар відбиття німецької агресії мав лягти на плечі Польщі й України, тому В.Кедровський у листі до міністра військових справ УНР генерал-хорунжого Володимира Сальського від 10 вересня 1920 р. радив попередньо виробити проект антинімецької конвенції у Варшаві спільно з представниками польського Генерального штабу⁵⁰.

На сьогодні зберігся укладений російською мовою "Проект Військової Конвенції між Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею й Україною", що був спрямований проти Росії. Причому, як зазначалося в статті II документу, під останньою малася на увазі "також будь-яка військово-політична організація, що виникла б на території Росії". Метою цієї конвенції договірні сторони визначили "відстояти свою незалежність, суверенітет і територіальну недоторканість"⁵¹.

У документі окремо наголошувалося, що за своїм змістом Військова конвенція "оборонна і чужа всіляким агресивним цілям". Її IV стаття передбачала в разі виникнення конфлікту між Росією та однією чи кількома договірними державами прийняття відповідних заходів для

його мирного урегулювання (третейський суд, посередництво третьої країни, створення слідчої або узгоджувальної комісії з представників обох сторін). Якщо ж Росія відмовилася б від мирного вирішення конфлікту, порушила б територіальну недоторканість і суверенні права будь-якої договірної держави, сконцентрувала на кордоні чи поблизу нього значні військові сили, або ж здійснила відкритий напад, стаття V зобов'язувала договірні сторони розпочати бойові дії⁵².

У "Пояснюючій записці" МЗС УНР цілком слушно наголошувалося, що Військова конвенція матиме практичне значення для України лише після укладення мирного договору з РСФРР. На Ризькій конференції з'ясувалося, що ця передумова необхідна для того, "щоби з дотеперішнього стану війни тих чи інших держав до Росії не виникали для других держав, які вже замирились з нею, зобов'язання, які б могли мати наслідком збройний конфлікт з Москвою"⁵³.

Але, як писав А. Ніковський С. Петлюрі 1 жовтня 1920 р., він обумовив участь УНР у Військовій конвенції певними обставинами. Оскільки Україна "окремо загрожена від Росії", вона "допомагатиме надбалтійським державам головним чином економічно під час війни і без неї; але ці держави без усякого ризику для себе і без нашого домагання військової допомоги на Україну, повинні нам зараз і негайно дати зброю, – наголошував керівник зовнішньополітичного відомства УНР. – А що ця зброя, російська, їм зараз непотрібна, то значить повинні її дати дешевою ціною" (підкреслено А. Ніковським. – В.М.)⁵⁴.

Але робота військової комісії Ризької конференції надзвичайно ускладнилася з початком 22 вересня 1920 р. польсько-литовського збройного конфлікту. Він тривав до 7 жовтня, коли у Сувалках було підписано тимчасове перемир'я на основі статус-кво та встановлення демаркаційної лінії між польською і литовською арміями, що не визначала наперед територіальних прав сторін. Вільнюс, таким чином, залишався за Литвою, але перемир'я тривало лише два дні. 9 жовтня командир 1-ї литовсько-білоруської дивізії, колишній генерал російської царської армії Люціан Желіговський формально "відмовився підкорятися" Ю. Пілсудському і захопив Вільнюс та Вільнюську область.

12 жовтня 1920 р. Л. Желіговський своїм декретом проголосив створення "Серединної Литви" (Вільнюський, Тракайський, Ошмянський і

Свецяньський повіті), а себе – її "верховним правителем". До складу органу виконавчої влади "Серединної Литви" – Тимчасової розпорядчої комісії – від пропольської білоруської "Найвищої Ради" увійшов Всеволод Івановський. Литовський уряд розірвав дипломатичні відносини з Варшавою, не визнав "Серединної Литви" й до 29 листопада вів бойові дії проти військ Л.Желіговського. Лише тоді у конфлікт втрутилася Ліга Націй, під прапором якої до "Серединної Литви" були введені військові підрозділи Великої Британії, Франції та інших країн.

Проте 20 лютого 1922 р. обраний тільки польським населенням вільнюський сейм ухвалив рішення про безумовне приєднання "Серединної Литви" до Польщі. 24 березня того ж року варшавський сейм затвердив постанову про надання "Серединній Литві" автономії у складі Речі Посполитої. Литва, як і Ліга Націй, визнала вибори до вільнюського сейму незаконними й до 10 грудня 1927 р. юридично перебувала в стані війни з Польщею.

Агресія Л.Желіговського змусила латвійський уряд виступити із заявою про те, що в разі наступу бунтівників на Каунас "Латвія буде примушеною виступити для захисту своєї сусідки Литви". Відбулася часткова мобілізація латвійської армії та концентрація її в районах Лієпаї й Даугавпілса. А 27 листопада 1920 р. було підписано дві антипольські військові угоди: латвійсько-литовську та між литовським урядом і урядом БНР В.Ластовського⁵⁵.

У відповідь польська сторона активізувала зусилля щодо завершення роботи військової комісії та підписання Військової конвенції. Проте вони були марними. Як доповідав 1 грудня 1920 р. А.Ніковському В.Кедровський, "Фінляндія мало зацікавлена сею військовою конвенцією і своєму уповноваженому дала право лише брати участь в роботах, нічого не підписуючи...; Естонія також хоч і бере більш активну участь в розробленні всіх питань, але її представник уповноважений лише підписувати проекти конвенції, які потім мають бути розглянуті Урядом і Установчими Зборами Естонії, Литва участі в Конференції зовсім не бере. Таким чином, певні уповноваження мають лише представники Латвії, Польщі та України", – робив невтішний висновок дипломат⁵⁶.

В.Кедровський прогнозував можливість "утворення в недалекому часі союзу суто Прибалтійських держав: Фінляндії, Естонії, Латвії і Литви для забезпечення своїх спільних інтересів". На думку глави ризької дипмісії УНР, "ледве що яка небудь з Прибалтійських держав захоче підтримувати авантюру Польщі в захопленню нею земель далеко на Схід від її етнографічних меж і обов'язатися підтримувати Польщу в разі акції проти неї, скажімо, Росії, направленої на одібрання цих земель"⁵⁷.

Польсько-литовський збройний конфлікт згубно відбився і на роботі найважливішої інституції, створеної Ризькою конференцією, – Ради уповноважених представників держав-учасниць (саме їй підлягали Економічна рада, військова і військово-морська комісії, а також бюро для справ культури та мистецтва, санітарне і закордонної пропаганди). В.Кедровський повідомляв 5 листопада 1920 р. керівництво МЗС УНР, що "загальні висновки з праці Ради Уповноважених не дуже рожеві. Більша частина кожного засідання проходила на спорах меж Поляками і Литовцями. Наслідки цих спорів залишають дуже сумне враження і майже безнадійне, що до можливості утворення союзу держав при участі Польщі і Литви"⁵⁸.

З 7-го вересня до 15 грудня 1920 р., коли мало відбутися представлення ратифікаційних грамот Політичної конвенції, пройшло сім засідань Ради уповноважених представників під головуванням З.Меєровіца. На першому засіданні були затверджені протоколи останніх пленарних зібрань Ризької конференції, створена редакційна комісія й обговорена відповідь на американську ноту щодо цілісності території колишньої Російської імперії. На другому засіданні Ради уповноважених 24 вересня були підписані резолюції економічної комісії, а також конвенції – артистична, відносно національних прав, відносно національностей, оптації та визначення підданства і конвенція консульського права⁵⁹.

На третьому засіданні Ради уповноважених 29 вересня дискутувалося ставлення держав-учасниць Ризької конференції до Білорусі. Головуючий З.Меєровіц доповів Раді уповноважених (від Польщі був присутній посол у Латвії професор Вацлав Каменецький, від Естонії – К.Пуєста і Геллат, Литви – доктор Д.Зауніус, Латвії – крім го-

ловуючого ще Замуельс, від УНР – В.Кедровський), що "Білорусь має два правительства: правительство Ластовського і правительство Совітів, яке схиляється до конфедерації з Совітською Росією". Причому, на думку латвійського міністра закордонних справ, "без допомоги сусідів Білорусь не зможе утворити жодної держави".

Литовський уповноважений зауважив, що "незалежна Білорусь буде стрінута з симпатіями", але Каунас "не в стані... дати матеріальну поміч"⁶⁰. Польський представник запропонував доручити вирішення білоруського питання Варшаві, його підтримав К.Пуста. В.Каменецький до того ж звинуватив Литву в порушенні нейтралітету, оскільки інтерновані у Східній Пруссії після поразки під Варшавою частини Червоної армії повернулися на батьківщину через територію саме цієї країни.

У центрі уваги на четвертому засіданні Ради уповноважених 11 жовтня 1920 р. були авантюра генерала Л.Желіговського та підготовка до підписання російсько-польської угоди про перемир'я і попередні умови миру. З приводу останнього питання член української делегації С.Шелухин заявив, що "червона Україна не має жадної власної армії і не грала в боротьбі проти Польщі жадної автономної ролі. Але під час мирних переговорів з Польщею Росія видвинула се фіктивне українське правительство і Польща вела з ним переговори і заключила договір". Тому УНР "складає відповідальність за наслідки договору на Польщу і не рахує себе зв'язаною з ним"⁶¹.

Щоб розрядити й без того напружену атмосферу на засіданні, польський посол В.Каменецький підтвердив визнання Варшавою незалежності УНР, запевнив присутніх у прихильності до "національного уряду" України та в тому, що "національна Україна може... і на будуче рахувати на повну симпатію і на поміч Польщі". Стосовно ж виступу Л.Желіговського посол зазначив, що дві дивізії окупували Вільнюс самовільно, "на підставі незадоволення, викликаного переговорами в Суwalkах, і незалежно від вищого польського командування". Литовський представник Д.Зауніус відповів, що його країна "завжди готова прийняти або арбітраж, або безпосередні переговори"⁶².

П'яте засідання Ради уповноважених відбулося 14 жовтня, шосте – 27 листопада (затвердило бюджет Ради), останнє, сьоме – 15 грудня 1920 р. На ньому з'ясувалося, що представники Естонії, Латвії, Литви і

Фінляндії не мають від своїх урядів жодних вказівок у справі ратифікації постанов Ризької конференції, передусім Політичної конвенції. Навіть МЗС Латвії, яке звернулося до Установчих зборів країни з проханням її ратифікації, 10 грудня забрало клопотання назад.

Зате польський посол у Латвії В.Каменецький виступив із декларацією, спрямованою проти Литви і УНР. Каунасу робився закид, що Литва "ухиляється від принесення потрібних жертв", а про Україну посол сказав, що "є також держави, які не мають спроможности прийняти на себе зпроектовані обов'язки". Польська декларація "була прийнята всіма до відома мовчки, без дискусій і уваг"⁶³. Тому В.Кедровський, який мав на руках ратифікаційний документ Політичної конвенції за підписами С.Петлюри і А.Ніковського, не оприлюднив його на засіданні Ради уповноважених. Питання ратифікації постанов Ризької конференції офіційно було відкладено до сприятливіших часів.

Таким чином, процес формування "Східної Антанти" за участю прибалтійських держав і УНР наприкінці 1920 р. зайшов у глухий кут. Натомість окреслилася перспектива створення військово-політичного союзу виключно балтійських країн – Естонії, Латвії, Польщі й Фінляндії. Угода про нього була підписана міністрами закордонних справ цих держав у Варшаві в березні 1922 р.

Попри неуспіх балтійських конференцій із формування Балто-Чорноморського союзу слід визнати, що значною мірою завдяки продуманій і цілеспрямованій політиці українського керівництва щодо "окраїнних держав", передусім укладенню Варшавського договору з Польщею та участі у конференції Балтійських держав у Ризі, міжнародне становище УНР, на відміну від внутрішнього, на кінець 1920 р., порівняно з попередніми, значно поліпшилось.

Вітчизняна дипломатія спільно із зовнішньополітичними відомствами "рандштатів" поступово долали усталені в Європі уявлення про багатівікову Російську державу як про єдине ціле. Так, якщо під час Паризької мирної конференції українській делегації були поставлені питання найзагальнішого і ознайомчого характеру, то вже в ході підготовки до вступу в Лігу Націй восени 1920 р. вимагалися документи, що засвідчували б основні етапи національного державотворення.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Зрештою, об'єктивно УНР за доби Директорії якнайкраще підходила на роль центральної ланки "буферної зони" на західних кордонах більшовицької Росії, до думки про створення якої провідні держави світу дійшли на початку 1920 р., переконавшись у безперспективності білого руху. Але внутрішній потенціал національно-демократичних сил України виявився недостатньо зрілим для реалізації цього масштабного завдання.

ВИСНОВКИ

На сьогодні більшість вітчизняних і зарубіжних науковців сходяться на думці, що зовнішньополітичний фактор був одним із визначальних у долі українського національного державотворення 1917–1921 рр.

Практично для всіх окраїнних держав, які виникли на теренах колишньої Російської імперії, успіх їхньої боротьби за суверенність значною мірою залежав від надання національній справі міжнародного розголосу та отримання суттєвої зовнішньої політико-дипломатичної і фінансово-економічної допомоги.

Очевидно, що чималу роль у розв'язанні проблеми міжнародного визнання для них відігравав суб'єктивний фактор, тобто бажання і здатність політичного проводу "рандштатів" до вироблення виваженого, реалістичного і далекоглядного зовнішньополітичного курсу, а також уміння цілеспрямовано й послідовно його здійснювати.

Історично так склалося, що після Лютневої демократичної революції 1917 р. процеси національно-державного відродження найінтенсивніше серед окраїнних регіонів колишньої імперії розвивалися саме в Наддніпрянщині (Царство Польське було окуповане з літа 1915 р. німецькими військами, а "неслухняний" фінський парламент був розігнаний за наказом Тимчасового уряду). Тому загалом успішний приклад України в боротьбі за широку національно-територіальну автономію (а згодом і самостійну державу) сприяв утвердженню її провідної ролі серед національно-визвольних рухів, передусім, європейської частини Росії. Це досить переконливо засвідчив З'їзд народів у Києві 8–15 вересня 1917 р.

Після проголошення УНР саме вітчизняна дипломатія стала провідником згуртування національних і обласних автономних урядів навколо Києва в русі за федералізацію й демократизацію колишньої імперії. З одного боку, це дало перший корисний досвід дипломатичної діяльності для новітньої української державності, але з іншого – тривале зволікання керівництва Центральної Ради з проголошенням незалежності не сприяло зростанню авторитетності Києва на постімперському просторі, по суті знецінювало регіональну значимість України.

І все ж підписання Брестського мирного договору (навіть за екстремальних умов більшовицької окупації більшої частини національної території) забезпечило загалом сприятливі умови для дипломатичного самоствердження УНР та гетьманату П.Скоропадського як об'єднуючого центру "рандштатів" і дозволило Києву успішно й за короткий термін вирішити низку територіальних питань щодо встановлення стратегічно вигідних державних кордонів, а також налагодження перспективних військово-політичних і економічних зв'язків із більшістю суміжних та географічно близьких новоутворень.

Безперечно, Наддніпрянська Україна з її найчисельнішими у Балто-Чорноморському регіоні людськими ресурсами, найрозвиненішими економічним потенціалом і транспортною інфраструктурою, надзвичайно вдалим геополітичним розташуванням об'єктивно була "приречена" відігравати провідну роль в організації військово-політичного й господарського союзу "окраїнних держав". Це неодноразово визнавалося на офіційному й неофіційному рівнях державним керівництвом "рандштатів", главами зовнішньополітичних відомств і представниками дипломатичного корпусу, знайшло переконливе підтвердження у цілій низці взаємовигідних двосторонніх політичних, військових і фінансово-економічних угод, укладених чи підготовлених до підписання українськими національними урядами з Грузією, Доном, Кубанню, Польщею, Республікою горців Північного Кавказу, Фінляндією. Протягом усієї доби Визвольних змагань спостерігався потужний зустрічний рух до об'єднання з Україною з боку місцевих органів самоврядування Бессарабії, Білорусі, Чорноморщини (причому нерідко тих регіонів, де етнічні українці були в меншості), особливо з огляду на господарські й військово-політичні обставини.

Руйнування Брестської системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі в результаті поразки Центральних держав у Першій світовій війні та формування нової загальноєвропейської Версальської системи за провідної ролі Антанти, яка скептично ставилася до можливості усамостійнення України, кардинальним чином погіршило умови й ускладнило перспективи діяльності вітчизняної дипломатії на постімперському просторі Росії. До того ж у 1919–1921 рр. визначальний вплив на регіональну політику української дипломатії здійснював вій-

ськовий фактор, коли всупереч логіці процесу державотворення результативні зовнішньополітичні зусилля українських урядів наростали з поразками Республіканської армії на фронтах і втратою національної території, а тому досягли найбільшого розмаху вже в еміграції. Та й територіальна відірваність багатьох дипломатичних представництв від уряду УНР ускладнювала проведення узгодженої політики та знижувала її ефективність, давала широкий простір ворожим спекуляціям щодо реального стану справ в Україні.

Крім того, антигетьманське повстання листопада–грудня 1918 р., безумовно, порушило ту систему міжнародних відносин, що була започаткована дипломатією П.Скоропадського на постімперському просторі, особливо щодо стосунків із Всевеликим Військом Донським, Кубанською Народною Республікою, Терським козачим військом та самоврядними структурами Криму. Директорії, яка продовжувала політику регіонального згуртування державних новоутворень навколо УНР, довелося її відновлювати у вкрай тяжких умовах постійного військового протистояння з "червоною" та "білою" Росією, Антантою і Другою Річчю Посполитою.

Лише у 1920 р. українська дипломатія нарешті дійшла принципового висновку, якого дотримується увесь сучасний цивілізований світ: у держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, тому зовнішня політика повинна відповідати національним інтересам незалежної України.

Чи не єдиним (принаймні, одним із небагатьох) напрямків діяльності вітчизняної дипломатії, що об'єктивно відповідав національно-державним інтересам України протягом усієї доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., незалежно від мінливої міжнародної чи військово-політичної ситуації, була робота по згуртуванню "рандштатів" у ефективну і дієздатну спілку під проводом Києва.

Цей курс зумовлювався як історичними традиціями спільної боротьби проти іноземних загарбників (Україна і Дон, Україна і Білорусь, Україна і Молдова, Україна і Литва), так і тривалим співіснуванням у межах Романівської імперії, що призвів до формування стійких господарських і навіть ментальних зв'язків та уподобань. Але головним чинником було спільне прагнення "рандштатів" відстояти власний сувере-

нітет і зміцнити засади політичної й економічної систем у протистоянні як реваншистським намірам білого руху, так і територіальним реставраційним планам Кремля.

Не випадково зазначений напрямок зовнішньої політики не підлягав суттєвому переглядові ні після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., ні після перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії 14 грудня того ж року, демонструючи спадковість і наступність міжнародного курсу України, принаймні в регіональній політиці.

Навіть на особистісному рівні дипломатам "рандштатів" було набагато легше порозумітися між собою, аніж із представниками західноєвропейських держав чи США. Абсолютну більшість дипломатичного корпусу новоутворень складали діячі визвольних рухів, нерідко близько знайомі й такі, що в цілому поділяли спільні ідеали національної незалежності та побудови демократичного суспільства. Цей фактор значною мірою сприяв успіхові як двосторонніх переговорів, так і багатосторонньої дипломатії.

А втім міжнародна й суспільно-політична ситуація, що склалася у Центрально-Східній Європі, Прибалтиці та Закавказзі після розпаду Організації Варшавського Договору, СРСР, СФРЮ та Чехословаччини, певною мірою нагадує становище в регіоні наприкінці й по завершенні Першої світової війни. Це історично неминучий процес утворення на уламках дискредитованих імперій та псевдофедеративних країн нових незалежних держав, які прагнуть до демократичного й самостійного розвитку та налагодження взаємовигідного політичного, економічного й культурного співробітництва.

Сучасній українській дипломатії, на нашу думку, варто було б творчо, з позицій сьогодення, враховувати історичний досвід своїх попередників 1917–1921 рр. й не допускати повторення прикрих помилок і невдач більш ніж 80-річної давнини в інтеграційній політиці, всіляко забезпечувати розвиток співробітництва із сусідніми державами, виходячи з принципу пріоритетності національних інтересів України та її потенційного регіонального лідерства.

ПРИМІТКИ

ВСТУП

¹Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. / За ред. В.А.Смоля. – К., 2001.

²Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. – Відень, 1921. – Т. 2. – С. 22–23.

³Там само. – Т. 3. – С. 109.

⁴Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: [У 2 т.]. – Ужгород, 1930–1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради; Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р.

⁵Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – 3-є вид. – К., 1917. – 16 с.

⁶Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.): У 3 ч. – К.; Відень, 1920.

⁷Шаповал М. Велика революція: (З нагоди 10-ліття революції на Україні). – Прага, 1928.

⁸Шульгин О. Політика: (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови. – К., 1918.

⁹Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. – 1927. – Т. 3 (22). – С. 92–152.

¹⁰Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: В 4 т. – М.; Л., 1924–1933.

¹¹Дорошенко Д. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 144.

¹²Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. – Прага, 1943. – Т. 3. – С. 19.

¹³Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С. 62.

¹⁴Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962–1966. – Т. 6–7.

¹⁵Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (III. 1917 – VI. 1918). – Прага, 1925. – Т. 1. – С. 107–143.

¹⁶Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 88–101.

¹⁷Там само. – С. 129–137.

¹⁸Там само. – С. 174–178.

¹⁹Тригорій Н. Поляки на Україні: Польсько-українські відносини в історичній перспективі. – Скрантон, 1936.

²⁰Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926.

²¹Див.: Мірчук П. Українська державність, 1917–1920. – Філадельфія, 1967.; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917–1918 рр.: (Про що "історія мовчить"): У 2 т. – Торонто, 1970–1973. – Т. 1–2.

²²Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика: (Київський і Вінницький періоди) // Літопис революції. – Х., 1929. – № 5–6. – С. 3–44.

²³Борщак І. Польський наступ на Україну 1920 року у міжнародній політиці // Червоний шлях. – 1925. – № 9. – С. 76–92; 1927. – № 7–8. – С. 109–144; Документи з історії петлюрівщини // Літопис революції. – Х., 1929. – № 3. – С. 231–261.

²⁴Рябинин-Скляревский А. Оккупация Бессарабии Румынией: (По арх. документам) // Летопись революции. – Х., 1925. – № 1. – С. 97–138.

²⁵До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади (1918–1919 років) / С. С-ко // Арх. Рад. України. – 1932. – № 4–5. – С. 261–291.

²⁶Див.: Колішер Т.М. Про контрреволюційні зв'язки Центральної Ради і білокозачого Дону // Укр. іст. журн. – 1966. – № 12. – С. 86–90; Симоненко Р.Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 137–173; Чередниченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору: Дещо про діяльність лідерів Української Народної Республіки // Під прапором ленінізму. – К., 1990. – № 19. – С. 47–52; № 20. – С. 76–82; № 21. – С. 80–85.

²⁷Див.: Заруда Т.В. До проблеми українсько-білоруських відносин в 1918 році // Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуал. пробл.

історії: Зб. наук.-метод. пр. – К., 1992. – Вип. 2–3. – С. 72–78; Бондзик В. Україна – Білорусь: Еволюція взаємовідносин // Республіканець. – 1995. – № 1–2. – С. 17–20; Зарубин В.Г. К вопросу о территориальном споре между Крымом и Украиной (1918) // Материали науч.-практ. конф. "Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы" (24–25 мая 1996 г.) – Симферополь, 1996. – С. 42–44; Лагода В. Втрачена земля // Літопис Червоної калини. – Львів, 1996. – № 7–9. – С. 356–361; Іванець А.В. Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 1998. – № 3. – С. 143–152; Білий Д. "Кубанське питання" в українському історичному контексті // Схід. – Донецьк, 1999. – № 6. – С. 53–58; Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001.

²⁸Див.: Красівський О. До питання про польсько-українські переговори та компроміси під час війни 1918–1919 рр. // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст." (21–22 лист. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 95–98; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генезису українсько-польського співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997; Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina: Sojuz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 81–97; Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. – Фастів, 1999. – С. 130–139; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С. 339–400.

²⁹Див.: Гасанов Д. Азербайджанская Республика в системе международных отношений (1918–1920 гг.) : Историко-дипломатический аспект : Автореф. дис... канд. іст наук. – Баку, 1992; Дамиров М.А. Организация государственной власти в Азербайджане в 1918–1920 гг. (Историко-правовое исследование): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одесса, 1998. та ін.

³⁰Юссила О., Хентіля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995. – М., 1998.

³¹Склярів С.А. Польско-український територіальний спор и великие державы в 1918–1919 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 145.

³²Див.: Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Большевицкая революция. 1917–1923. – М., 1990; Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, 1983; Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton, 1952.

³³Див.: Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. / За ред. В.А.Смолія. – К., 2001. – С. 314–396.

³⁴Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992; Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Прогр. документи перших укр. політ. партій / Упоряд. В.С.Журавський. – К., 1992; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К., 1993; Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (керівник), І.І.Гошуляк, С.С.Діброва, Ю.І.Зінченко та ін. – К., 1994; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Упоряд. В.Ф.Верстюк та ін. – К, 1996. – Т. 1–2; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник : У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1–2; Україна в ХХ столітті: Зб. док. і матеріалів (1900–1939) / Упоряд. А.Г.Слюсаренко та ін. – К., 1997; Уряди України у ХХ ст. / Відп. ред. В.М.Литвин. – К., 2001.

³⁵Знешня палітыка Беларусі. Дакументы і матерьялы: У 8 т. – Мінськ, 1997. – Т. 1: 1917–1922 гг.

³⁶Талаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 3; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969; Кедрин І. Паралелі в історії України. – Нью-Йорк, 1971.; Лотоцький О. Сторінки минулого / Ред. Смаль-Стоцький. – Варшава, 1934. – Ч. 3; Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 /

Голов. ред. Я.Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995; Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963 та ін.

³⁷Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997.

³⁸Сергійчук В. Не ми згадали про кордони // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 29–35; Сергійчук В. До історії створення Чорноморсько-Балтійського союзу // Розбудова держави. – 1994. – № 9. – С. 36–38; "... Все ж таки повернемося на Україну" / Публ. В.Сергійчука // Пам'ять століть. – 1998. – №4. – С. 14–32; Петлюра С. Статті, листи, документи / Упоряд. та передм. "Великий державник України" В.Сергійчука. – К., 1999. – Т. 3; Сергійчук В. Українська соборність : Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000.

³⁹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 193.

⁴⁰Там само. – Ф. 4703, оп. 7, спр. 984, арк. 5–17.

⁴¹Там само. – Оп. 2, спр. 46, арк. 18–23.

⁴²Україна і Польща в документах, 1918–1922: У 2 т. / Ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк, 1983.

⁴³Яковлева Л. Празькі архіви в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 3–6. – С. 32–33.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ КРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ: ЗДОБУТКИ ТА ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

1.1. Центральна Рада і питання самовизначення Бессарабії

¹ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 20, арк. 5 зв.

²Одесский листок. – 1917. – 24 ноября.

³ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 1.

⁴Одесский листок. – 1917. – 4 декабря.

⁵ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 53 зв.

⁶Там само. – Арк. 6.

⁷Там само. – Арк. 7.

⁸Там само. – Арк. 3.

⁹Там само.

¹⁰Там само. – Арк. 202.

- ¹¹ Там само. – Арк. 9.
- ¹² Там само. – Арк. 202–203.
- ¹³ Там само. – Спр. 59, арк. 12.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 123, арк. 10.
- ¹⁵ Робітничая газета. – 1918. – 10 березня.
- ¹⁶ Там само. – 13 березня.
- ¹⁷ Там само. – 21 березня.
- ¹⁸ Одесский листок. – 1918. – 11 апреля.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 11.
- ²⁰ Там само. – Ф. 1063, оп. 1, спр. 4, арк. 8.
- ²¹ Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 4.
- ²² Там само. – Арк. 206.
- ²³ Там само. – Спр. 59, арк. 8–9.
- ²⁴ Там само. – Арк. 6.
- ²⁵ Там само. – Спр. 123, арк. 207–208.
- ²⁶ Народна Воля. – 1918. – 14 квітня.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 123, арк. 24.
- ²⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 201.
- ²⁹ Робітничая газета. – 1918. – 21 квітня.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 43.

1.2. Проблема державної належності Криму та спроби її вирішення

- ¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 145, арк. 74.
- ² Голос татар (Симферополь). – 1917. – 22 июля.
- ³ Народна Воля. – 1917. – 12 вересня.
- ⁴ Голос татар (Симферополь). – 1917. – 22 июля.
- ⁵ Бочаров А.К. Милли Фирка. – Симферополь, 1930. – С. 38.
- ⁶ Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3 зв.
- ⁸ Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 23.
- ⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 389.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 16.
- ¹¹ Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 24.

- ¹² Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 3.
- ¹³ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 16 зв.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 21–21 зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 22.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 22 зв.
- ¹⁸ Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 128.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 9 зв.
- ²⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 210–211.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 6, 6 зв.
- ²² Там само. – Арк. 6 зв.–7.
- ²³ Там само. – Спр. 186, арк. 30 зв.
- ²⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф. XI, спр. 3318, арк. 1–2.
- ²⁵ Крымское краевое правительство в 1918/19г. // Красный архив. – 1927. – Т. 3 (22). – С. 99.
- ²⁶ Крым. – 1918. – 21 мая.
- ²⁷ Дорошенко Д. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 213.
- ²⁸ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф. XI, спр. 3318, арк. 1.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1, 1 зв.
- ³⁰ Крымское краевое правительство... – 1927. – Т. 3 (22). – С. 101.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 33.
- ³² Крымское краевое правительство... – 1927. – Т. 3 (22). – С. 117.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
- ³⁴ Крымское краевое правительство.... – 1927. – Т.3 (22). – С.150.
- ³⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 301.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.
- ³⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 213.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 78, арк. 60.
- ³⁹ Там само. – Ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 36.

⁴⁰Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 280.

⁴¹ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 11, арк. 59 зв. 62.

⁴²Там само. – Спр. 7, арк. 10.

⁴³Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 214.

⁴⁴ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 90.

⁴⁵Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 132, арк. 50 зв.–51.

⁴⁶Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 303.

⁴⁷Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 34.

⁴⁸Крымское краевое правительство... – Т. 3 (22). – С. 127–128.

⁴⁹Скоропадський П. Знач. праця. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 234–235.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА І ДОН

2.1. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація?

¹Казачество: Мысли современников о прошлом, настоящем, будущем казачества. – Ростов н/Д, 1992. – С. 96.

²Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 14.

³Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.

⁴Там само. – 12 вересня.

⁵Там само. – 16 вересня.

⁶Там само. – 17 вересня.

⁷Робітнича газета. – 1917. – 17 листопада.

⁸Нова Рада. – 1917. – 26 листопада.

⁹ЦДАВО України. – Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 93 зв.

¹⁰Робітнича газета. – 1917. – 5 грудня.

¹¹ЦДАВО України. – Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 101-а зв.

¹²Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 9 грудня.

¹³Там само. – 15 грудня.

¹⁴Иоффе Г.З. Белое дело. Генерал Корнилов. – М., 1989. – С. 232.

¹⁵ЦДАВО України. – Ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

¹⁶Там само. – Арк. 21 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 22.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 24, арк. 13–15.

¹⁹ Там само. – Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 107 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 108.

²¹ Там само. – Арк. 109.

²² Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 129.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 35 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 36.

²⁵ Там само. – Арк. 36–36 зв.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 29, арк. 5–8.

2.2. На спільній військово-політичній платформі

¹ Белое дело. Избранные произведения: В 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992. – С. 19.

² Там само. – С. 21.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 189.

⁴ Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919 гг. // Донская Летопись. – 1924. – № 3. – С. 186.

⁵ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 37.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 15–16 зв.

⁷ Там само. – Арк. 17.

⁸ Там само. – Арк. 15 зв.

⁹ Там само. – Арк. 17 зв.

¹⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головний ред. Я.Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 235–236.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 2 зв.

¹² Там само. – Спр. 186, арк. 54.

¹³ Там само. – Спр. 127, арк. 3 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 4.

¹⁵ Там само. – Спр. 131, арк. 1.

¹⁶ Там само. – Спр. 186, арк. 106.

¹⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 293.

- ¹⁸ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 1.
- ¹⁹Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 191.
- ²⁰Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 237.
- ²¹ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3.
- ²²Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 293.
- ²³ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 3 зв.
- ²⁴Там само. – Арк. 4.
- ²⁵Там само. – Оп. 3, спр. 2, арк. 11 зв.
- ²⁶Робітнича газета. – 1918. – 31 серпня.
- ²⁷Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 3. – С. 109.
- ²⁸ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 2, спр. 21, арк. 14.
- ²⁹Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 236.
- ³⁰Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 194–195.
- ³¹ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 10.
- ³²Там само. – Спр. 2, арк. 25.
- ³³Там само. – Спр. 126, арк. 16.
- ³⁴Христюк П. Зазнач. праця. – С. 109.
- ³⁵ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 7, арк. 4.
- ³⁶Христюк П. Зазнач. праця. – С. 109.
- ³⁷ЦДАВО України. – Ф. 2607, оп. 3, спр. 5, арк. 85.
- ³⁸Там само. – Спр. 4, арк. 26, 30–31.
- ³⁹Там само. – Ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 35–35 зв.
- ⁴⁰Там само. – Ф. 2607, оп. 3, спр. 4, арк. 66–66 зв.
- ⁴¹Там само. – Спр. 1, арк. 43.
- ⁴²Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 127, арк. 7–30 зв.
- ⁴³Там само. – Спр. 128, арк. 2–2 зв.
- ⁴⁴Там само. – Арк. 16.
- ⁴⁵Там само. – Спр. 130, арк. 32–32 зв.
- ⁴⁶Там само. – Спр. 33, арк. 11–11 зв.
- ⁴⁷Там само. – Спр. 131, арк. 5.
- ⁴⁸Там само. – Спр. 127, арк. 70.
- ⁴⁹Там само. – Спр. 130, арк. 42–42 зв.
- ⁵⁰Там само. – Арк. 40.
- ⁵¹Там само. – Арк. 50.

⁵²Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 306.

⁵³ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 22, арк. 8–8 зв.

⁵⁴Там само. – Спр. 126, арк. 16.

⁵⁵Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 306.

⁵⁶Христюк П. Зазнач. праця. – С. 157.

⁵⁷Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 308.

⁵⁸ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 23.

⁵⁹Там само. – Оп. 3, спр. 8, арк. 93.

⁶⁰Там само. – Оп. 1, спр. 127, арк. 108.

⁶¹Там само. – Спр. 27, арк. 4.

⁶²Там само. – Арк. 2.

⁶³Там само. – Арк. 8.

⁶⁴Белое дело. Избранные произведения: В 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992. – С. 6.

⁶⁵Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української держави. 1918 р.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1995.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА І КУБАНЬ

3.1. Українська революція і дилема кубанського суверенітету

¹Самостійна Україна. – 1905. – № 1.

²Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 4.

³Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – 30 липня.

⁴Нова Рада. – 1917. – 13 вересня.

⁵Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 3. – С. 73.

⁶Там само. – С. 81–82.

⁷Там само. – С. 83–84.

⁸Там само. – С. 84–85.

⁹Там само. – С. 115–116.

¹⁰Там само. – С. 112.

¹¹Там само. – С. 113.

¹²Там само. – С. 120–121.

¹³ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 23, арк. 32 зв.

¹⁴Новый Кубанский Курьер. – 1917. – 15 декабря.

3.2. Інтеграційні процеси в українсько-кубанських відносинах за гетьманату П.Скоропадського

¹Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 294.

²Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головний ред. Я.Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 238.

³Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 196–197.

⁴Там само. – С. 197.

⁵ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 126, арк. 22.

⁶Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919 гг. // Донская Летопись. – 1924. – № 3. – С. 184–185.

⁷Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 197.

⁸ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 46, арк. 31.

⁹Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 237–238.

¹⁰ЦДАВО України. – Ф. 1077, оп. 1, спр. 46, арк. 3.

¹¹Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 295.

¹²ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

¹³Там само. – Арк. 6 зв.

¹⁴Там само. – Арк. 7.

¹⁵Там само. – Арк. 5.

¹⁶Там само. – Ф. 3766, оп. 3, спр. 8, арк. 71.

¹⁷Там само. – Оп. 1, спр. 141, арк. 12.

¹⁸Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 199.

¹⁹Киевская Мысль. – 1918. – 22 жовтня.

²⁰ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 19.

²¹Українське слово. – 1918. – 18 жовтня.

²²ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 23.

²³Там само. – Арк. 59–63 зв.

²⁴Там само. – Арк. 36 зв.

²⁵Там само. – Арк. 66–67.

²⁶Там само. – Арк. 50–50 зв.

²⁷Там само. – Арк. 53.

²⁸Там само. – Арк. 53 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 54–54 зв.

³⁰ Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 37, арк. 12.

³¹ Там само. – Арк. 12 зв.

³² Там само. – Арк. 13 зв.–14.

³³ Там само. – Арк. 13.

³⁴ Там само. – Арк. 16.

³⁵ Там само. – Арк. 15 зв.

3.3. Українсько-кубанська союзна угода 1920 року: перспективи та нездійснені наміри

¹ Белое дело. Избранные произведения: В 16 кн. Поход на Москву. – М., 1996. – С. 102.

² Там само. – С. 123–125.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 1, спр. 1, арк. 59 зв.

⁴ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 337, арк. 51.

⁵ Там само. – Арк. 51 зв.

⁶ Там само. – Арк. 28.

⁷ Там само. – Оп. 3, спр. 48, арк. 14.

⁸ Там само. – Арк. 15 зв.

⁹ Там само. – Спр. 50, арк. 200.

¹⁰ Там само. – Спр. 49, арк. 73.

¹¹ Там само. – Спр. 50, арк. 200 зв.

¹² Там само. – Спр. 48, арк. 58.

¹³ Там само. – Арк. 59.

¹⁴ Там само. – Арк. 58 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 51–52.

¹⁶ Там само. – Спр. 39, арк. 41.

¹⁷ Там само. – Арк. 41 зв.–42.

¹⁸ Там само. – Спр. 49, арк. 159.

¹⁹ Там само. – Спр. 39, арк. 42 зв.–43.

²⁰ Там само. – Арк. 44–44 зв.

²¹ Там само. – Арк. 45.

²² Там само.

²³ Там само. – Спр. 49, арк. 142.

²⁴ Там само. – Оп. 2, спр. 389, арк. 1.

- ²⁵ Там само. – Арк. 3–3 зв.
²⁶ Там само. – Спр. 337, арк. 19 зв.
²⁷ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 153
²⁸ Там само. – Оп. 2, спр. 311, арк. 6.
²⁹ Там само. – Спр. 389, арк. 7.
³⁰ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 59–60.
³¹ Там само. – Спр. 28, арк. 6 зв.–9.
³² Там само. – Арк. 35.
³³ Там само. – Спр. 35, арк. 8.
³⁴ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 389, арк. 4–4 зв.
³⁵ Там само. – Арк. 45–45 зв.
³⁶ Там само. – Арк. 27–28.
³⁷ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 13–14 зв.
³⁸ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 18.
³⁹ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 214.
⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 23, арк. 19.
⁴¹ Там само. – Спр. 278, арк. 76.
⁴² Там само. – Спр. 23, арк. 18 зв.
⁴³ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 19.
⁴⁴ Там само. – Арк. 19 зв.
⁴⁵ Там само. – Арк. 20.
⁴⁶ Там само. – Арк. 21.
⁴⁷ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 33, арк. 15 зв.
⁴⁸ Там само. – Спр. 389, арк. 20 зв.
⁴⁹ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 50.
⁵⁰ Там само. – Арк. 54.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА І БІЛОРУСЬ

4.1. Налагодження українсько-білоруського порозуміння у процесі боротьби за національно-державне самовизначення

¹ Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М., 1980. – С. 60.

² Нова Рада. – 1917. – 16 вересня.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 3 зв.

- ⁴Нова Рада. – 1917. – 12 вересня.
- ⁵Там само. – 17 вересня.
- ⁶ЦДАВО України. – Ф. 1063, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.
- ⁷Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 17.
- ⁸Там само. – Ф. 1063, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.
- ⁹Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 18.
- ¹⁰Там само. – Арк. 19.
- ¹¹Там само. – Арк. 23.
- ¹²Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 48, арк. 2.
- ¹³Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 208.
- ¹⁴ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 16.
- ¹⁵Там само. – Арк. 4–4 зв.
- ¹⁶Там само. – Арк. 11.
- ¹⁷Там само. – Арк. 5.
- ¹⁸Там само. – Арк. 1–1 зв.
- ¹⁹Там само. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 4, арк. 68.
- ²⁰Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 7–9.
- ²¹Там само. – Арк. 25–25 зв.
- ²²Там само. – Арк. 25 зв.–26.
- ²³Там само. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3.
- ²⁴Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 26 зв.
- ²⁵Там само. – Арк. 27–28.
- ²⁶Там само. – Арк. 28.
- ²⁷Там само. – Арк. 29.
- ²⁸Там само. – Арк. 32.
- ²⁹Там само. – Арк. 33.
- ³⁰Там само. – Арк. 34.
- ³¹Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 1.
- ³²Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 36–36 зв.
- 4.2. Від урегулювання проблеми кордонів до ідеї конфедерації**
- ¹ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 4 зв.
- ²Там само. – Арк. 1
- ³Там само. – Арк. 2 зв.

- ⁴ Там само. – Спр. 139, арк. 1 зв.
- ⁵ Там само. – Ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 3–3 зв.
- ⁶ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 188, арк. 10 зв.
- ⁷ Там само. – Спр. 139, арк. 4–4 зв.
- ⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 309–310.
- ⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 15–17.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 188, арк. 16, 19.
- ¹¹ Там само. – Оп. 3, спр. 8, арк. 21.
- ¹² Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 22.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 7.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 4, арк. 32.
- ¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 169.
- ¹⁶ Там само. – С. 209.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 14 зв.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 14.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 15 зв.
- ²⁰ Там само. – Арк. 7–8 зв.
- ²¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 157.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 18.
- ²³ Там само. – Оп. 3, спр. 4, арк. 22–23.
- ²⁴ Там само. – Оп. 1, спр. 43, арк. 9.
- ²⁵ Там само. – Арк. 17.
- ²⁶ Там само. – Арк. 39.
- ²⁷ Там само. – Арк. 26.
- ²⁸ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 39 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 14.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – Арк. 15.
- ³² Там само. – Арк. 15 зв.
- ³³ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 27 зв.
- ³⁴ Там само. – Спр. 33, арк. 1.
- ³⁵ Там само. – Спр. 139, арк. 3.
- ³⁶ Там само. – Арк. 3 зв.

- ³⁷ Там само. – Арк. 28.
³⁸ Там само. – Арк. 19.
³⁹ Там само. – Арк. 20–21.
⁴⁰ Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 48, арк. 4–4зв.
⁴¹ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 41–43.
⁴² Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 12.
⁴³ Там само. – Арк. 12 зв.

4.3. Розвиток українсько-білоруських стосунків за доби Директорії

- ¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 32, арк. 5.
² Там само. – Арк. 19–20.
³ Там само. – Арк. 2.
⁴ Там само. – Арк. 25.
⁵ Там само. – Ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
⁶ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 72.
⁷ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 2.
⁸ Там само. – Спр. 276, арк. 5 зв.
⁹ Там само. – Арк. 10 зв.
¹⁰ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 13, арк. 12 зв.–13.
¹¹ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 3.
¹² Там само. – Оп. 3, спр. 48, арк. 69 зв.
¹³ Там само. – Оп. 2, спр. 301, арк. 3.
¹⁴ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 13, арк. 1–5.
¹⁵ Там само. – Арк. 6–7.
¹⁶ Там само. – Арк. 16 зв.
¹⁷ Там само. – Спр. 2, арк. 16 зв.
¹⁸ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 301, арк. 4–4 зв.
¹⁹ Там само. – Спр. 7, арк. 142–143 зв.
²⁰ Там само. – Спр. 301, арк. 5.
²¹ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 396, арк. 3 зв.
²² Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 72–72 зв.
²³ Там само. – Арк. 145.
²⁴ Там само. – Спр. 11, арк. 137.

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНА І КАВКАЗ

5.1. Центральна Рада і національне пробудження Кавказу

¹Непролетарские партии России: Урок истории / Под общ. ред. И.И. Минца. – М., 1984. – С. 321.

²Каспий. – 1917. – 21 квітня.

³Вісти з Української Центральної ради. – 1917. – № 4.

⁴Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.

⁵Народна воля. – 1917. – 12 вересня.

⁶Там само.

⁷Нова Рада. – 1917. – 9 листопада.

⁸Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. – Тифлис, 1919. – С. 8–10.

⁹Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М., 1999. – С. 234.

¹⁰Там само. – С. 235.

¹¹Там само. – С. 236.

¹²ЦДАВО України. – Ф. 2592, Оп. 1, Спр. 28, Арк. 12–13.

¹³Там само. – Арк. 1–1 зв.

¹⁴Жордания Н. Моя жизнь. – Стэнфорд, 1968. – С. 83.

¹⁵ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 6.

¹⁶Там само. – Арк. 10–10 зв.

¹⁷Там само. – Арк. 6.

¹⁸Там само. – Арк. 6 зв.

¹⁹Там само. – Арк. 7.

²⁰Там само. – Спр. 27, арк. 5–6.

²¹Там само. – Арк. 2.

²²Там само. – Спр. 27, арк. 2.

²³Там само. – Спр. 28, арк. 2 зв.

²⁴Борьба. – 1918. – 3 березня.

²⁵Там само.

²⁶Закавказский сейм: Стенограф. отчет. Сес. первая. – Тифлис, 1918. – С. 49.

²⁷Там само. – С. 37.

²⁸ЦДАВО України. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 8–8 зв.

- ²⁹ Там само. – Спр. 27, арк. 7–7 зв.
³⁰ Там само. – Спр. 28, арк. 14.
³¹ Там само. – Ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 15 зв.
³² Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 37, арк. 7.
³³ Там само. – Арк. 12.
³⁴ Там само. – Спр. 99, арк. 23.
³⁵ Там само. – Арк. 23 зв.

5.2. Кавказький напрямок української дипломатії влітку-восени 1918 року

- ¹ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 125, арк. 18.
² Ментешашвили А.М. Распад Российской империи и Закавказье // Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М., 1999. – С. 248–249.
³ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 134, арк. 13.
⁴ Там само. – Спр. 125, арк. 18.
⁵ Там само. – Спр. 134, арк. 1.
⁶ Там само. – Ф. 2592, оп. 1, спр. 28, арк. 28.
⁷ Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 134, арк. 9.
⁸ Там само. – Арк. 3 зв.–5.
⁹ Там само. – Спр. 125, арк. 29.
¹⁰ Там само. – Спр. 134, арк. 10.
¹¹ Там само. – Арк. 11.
¹² Там само. – Арк. 18.
¹³ Там само. – Арк. 26–27, 33–34.
¹⁴ Там само. – Арк. 17.
¹⁵ Там само. – Арк. 35.
¹⁶ Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 29, арк. 14.
¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 155.
¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 22.
¹⁹ Там само. – Спр. 135, арк. 39.
²⁰ Там само. – Арк. 39 зв.
²¹ Там само. – Арк. 53 зв.
²² Дорошенко Д. Знач. праця. – С. XXXV.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

- ²³ Там само. – С. XXXVI.
²⁴ Там само. – С. XXXVII.
²⁵ Там само. – С. XXXVIII.
²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 125, арк. 4.
²⁷ Там само. – Арк. 6.
²⁸ Там само. – Арк. 13.
²⁹ Там само. – Арк. 29.
³⁰ Там само. – Арк. 33.
³¹ Там само. – Арк. 19.
³² Там само.
³³ Там само. – Арк. 10.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. – Арк. 26–26 зв.
³⁶ Там само. – Арк. 29–29 зв.
³⁷ Там само. – Арк. 17.
³⁸ Там само. – Спр. 145, арк. 1–2.
³⁹ Там само. – Арк. 10.
⁴⁰ Там само. – Арк. 14.
⁴¹ Там само. – Арк. 9 зв.

5.3. Українська дипломатична місія на Кавказі у 1919–1920 рр.

¹ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии, 1917–1921 гг. – Тбилиси, 1987. – С. 49–50.

² ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 43 зв.

³ Там само. – Оп. 2, спр. 337, арк. 51 зв.–52.

⁴ Там само. – Оп. 1, спр. 37, арк. 8.

⁵ Ментешашвили А.М. Знач. праця. – С. 3.

⁶ Вістник Української Народньої Республіки. – 1919. – 7 лютого.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 200, арк. 22.

⁸ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 42–42 зв.

⁹ Там само. – Арк. 43.

¹⁰ Там само. – Арк. 43 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 44 зв.

¹² Там само. – Арк. 45.

- ¹³ Там само. – Арк. 45 зв.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 73–74.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 50, арк. 202.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 49, арк. 74.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 51, арк. 18–18 зв.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 50, арк. 13.
- ¹⁹ Там само. – Оп. 2, спр. 236, арк. 5.
- ²⁰ Там само. – Арк. 4.
- ²¹ Там само. – Ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
- ²² Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 141 а.
- ²³ Там само. – Оп. 2, спр. 311, арк. 1.
- ²⁴ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 46 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 141 а.
- ²⁶ Там само. – Оп. 2, спр. 337, арк. 17.
- ²⁷ Там само. – Арк. 28.
- ²⁸ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 153.
- ²⁹ Там само. – Арк. 117.
- ³⁰ Там само. – Арк. 117 зв.
- ³¹ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 50 зв.
- ³² Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 178 зв.
- ³³ Там само. – Арк. 51.
- ³⁴ Там само. – Арк. 178.
- ³⁵ Там само. – Арк. 176–176 зв.
- ³⁶ Там само. – Спр. 50, арк. 38–38 зв.
- ³⁷ Там само. – Оп. 2, спр. 337, арк. 19.
- ³⁸ Там само. – Арк. 19 зв.
- ³⁹ Там само. – Спр. 11, арк. 16 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 155.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 186–187.
- ⁴² Там само. – Арк. 176 зв.–177.
- ⁴³ Там само. – Арк. 177.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 188.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 161.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 2, спр. 337, арк. 21.
- ⁴⁷ Там само. – Оп. 3, спр. 49, арк. 153.

⁴⁸Там само. – Арк. 193 зв.

⁴⁹Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 101, арк. 53.

⁵⁰Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 189.

⁵¹Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Большевицкая революция. 1917–1923. – М., 1990. – Т. 1–2. – С. 278.

⁵²ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп.2, спр. 278, арк. 70.

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА І ФІНЛЯНДІЯ

6.1. Дипломатичні відносини Української Держави з Фінляндією

¹Гуммерус Г. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997. – С. 39.

²ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп.1, спр. 35, арк. 59.

³Там само. – Ф. 3512, оп. 2, спр. 9, арк. 41–48.

⁴Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 1.

⁵Там само. – Арк. 2.

⁶Гуммерус Г. Зазнач. праця. – С. 72.

⁷ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 6.

⁸Там само. – Арк. 7.

⁹Державний Вісник. – 1918. – 24 жовтня.

¹⁰ЦДАВО України. – Ф. 3512, оп. 1, спр. 6, арк. 17.

¹¹Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 69.

¹²Там само. – Арк. 23.

¹³Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 20.

¹⁴Там само.

¹⁵Там само. – Арк. 26.

¹⁶Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 41.

¹⁷Там само. – Арк. 41зв.

¹⁸Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 26 зв.

¹⁹Гуммерус Г. Зазнач. праця. – С. 82–83.

²⁰Там само. – С. 84.

²¹ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 47 зв.

²²Там само. – Арк. 27–29.

²³Гуммерус Г. Зазнач. праця. – С. 74.

²⁴Там само. – С. 111.

²⁵Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 279.

6.2. Міждержавні зв'язки УНР і Фінляндської Республіки на завершальному етапі Визвольних змагань

¹Юссіла О., Хентіля С., Неваківи Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995. – М., 1998. – С. 133–139.

²Гуммерус Г. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К., 1997. – С. XX.

³Там само. – С. XXI.

⁴Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993. – С. 281–282.

⁵Abo Underrattelser. – 1919. – 18 лютого.

⁶Usui Suomi. – 1919. – 21 лютого.

⁷Гуммерус Г. Зазнач. праця. – С. XXVI – XXVII.

⁸ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 40.

⁹Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 4.

¹⁰Там само. – Арк. 12.

¹¹Там само. – Оп. 2, спр. 233, арк. 1.

¹²Там само. – Ф. 3512, оп. 1, спр. 6, арк. 25.

¹³Там само. – Спр. 14.

¹⁴Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 35, арк. 36.

¹⁵Там само. – Арк. 25.

¹⁶Там само. – Арк. 16.

¹⁷Там само. – Арк. 17.

¹⁸Там само. – Арк. 27.

¹⁹Там само. – Арк. 38–39.

²⁰Там само. – Арк. 36–37.

²¹Там само. – Арк. 59.

²²Там само. – Арк. 60.

²³Dagens Nyheder. – 1919. – 7 листопада.

²⁴ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 375, арк. 10 зв.

²⁵Там само. – Арк. 2.

²⁶Там само. – Спр. 339, арк. 3

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

---

²⁷Українська РСР на міжнародній арені. Зб. документів (1917–1923 рр.). – К., 1966. – С. 165.

²⁸ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 375, арк. 3.

²⁹Там само. – Спр. 11, арк. 23.

³⁰Там само. – Арк. 54 зв.

³¹Там само. – Спр. 339, арк. 11.

³²Там само. – Спр. 611, арк. 14 зв.

³³Там само. – Арк. 14.

³⁴Там само. – Спр. 312, арк. 14 зв.

³⁵Там само. – Арк. 13–13 зв.

³⁶Там само. – Спр. 176, арк. 26.

³⁷Там само. – Спр. 527, арк. 6.

³⁸Гуммерус Г. Зазнач. праця. – С. 192.

РОЗДІЛ 7. УКРАЇНА І ПОЛЬЩА

**7.1. Гетьманат П. Скоропадського і варшавська Регентська Рада:
перший досвід двосторонніх відносин**

¹Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 4.

²Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 рр.) : у 4 ч. – Львів, 1923. – С. 305.

³Склярів С. А. Польско-український територіальний спор и великие державы в 1918–1919 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 130–167.

⁴Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.

⁵Там само. – 17 вересня.

⁶Там само. – 16 листопада.

⁷ЦДАВО України. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 4, арк. 85.

⁸Ів. За-вич. Чужоземні військові формування в українській державі // Историчний календар-альманах "Червоної калини" на 1939 р. – Львів, 1938. – С. 94.

⁹ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 59.

¹⁰Вісник політики, літератури і життя. – 1918. – Ч. 8. – С. 11.

¹¹Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 224.

¹²Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 303.

- ¹³ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 47.
- ¹⁴Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2. – С. 225–226.
- ¹⁵Там само. – С. 227.
- ¹⁶ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 138, арк. 10–13.
- ¹⁷Там само. – Спр. 137, арк. 1.
- ¹⁸Там само. – Арк. 10, 15.
- ¹⁹Там само. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 47, арк. 1.
- ²⁰Там само. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 137, арк. 7, 16.
- ²¹Там само. – Арк. 18.
- ²²Там само. – Арк. 6.
- ²³Там само. – Оп.3, спр. 8, арк. 60 зв.
- ²⁴Там само. – Арк. 68.
- ²⁵Там само. – Оп. 1, спр. 138, арк. 30.
- ²⁶Там само. – Оп. 3, спр. 8, арк. 82.
- ²⁷Там само. – Оп. 1, спр. 137, арк. 12.
- ²⁸Там само. – Спр. 4, арк. 13.
- ²⁹Там само. – Ф. 1064, оп. 1, спр. 164, арк. 1.
- ³⁰Дорошенко Д. Мої спомини... – С. 309.
- ³¹Мельник М. Українська держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // Визвольний шлях. – 1971. – № 6. – С. 640.

7.2. Українсько-польське зближення: від конфронтації до стратегічного партнерства

- ¹Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. – М., 1990. – С. 94.
- ²Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. 1917–1923.– Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5 – С. 7.
- ³Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – 25 березня.
- ⁴ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 31, арк. 10, 13, 39.
- ⁵Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Торонто, 1965. – Т. 7: Вихід із кризи. – С. 152–153.
- ⁶Доценко О. Знач. праця. – С. 8.
- ⁷Робітнича газета. – 1919. – 1 лютого.
- ⁸Там само.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

- ⁹ЦДАВО України. – Ф. 3933, оп. 1, спр. 4, арк. 20.
- ¹⁰Стахів М. Зазнач. праця. – Т. 7. – С. 157.
- ¹¹Там само. – С. 158–159.
- ¹²Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Прага, 1922. – С. 77.
- ¹³Шухевич С. Спомини з української галицької армії (1918–1920). – Львів, 1929. – Ч. 2. – С. 45.
- ¹⁴Омелянович-Павленко Старший. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – С. 48–49.
- ¹⁵Стахів М. Зазнач. праця. – Т. 7. – С. 168–169.
- ¹⁶ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 405. – Арк. 136.
- ¹⁷Стахів М. Зазнач. праця. – Т. 7. – С. 180.
- ¹⁸Там само. – С. 167–168.
- ¹⁹Там само. – С. 161–162.
- ²⁰Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – С. 13–14.
- ²¹Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1923. – Т. 2, кн. 4. – С. 90.
- ²²Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Прага, 1942. – Т. 2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – С. 60.
- ²³Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 357–358.
- ²⁴Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 11.
- ²⁵Стрілець. – 1919. – 2 вересня.
- ²⁶Україна. – 1919. – 6 вересня.
- ²⁷ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 34, арк. 30–32, 51.
- ²⁸Там само. – Оп. 2, спр. 275, арк. 127.
- ²⁹Там само. – Спр. 21, арк. 96.
- ³⁰Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 107.
- ³¹ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 198.
- ³²Там само. – Спр. 280, арк. 27.
- ³³Там само. – Спр. 275, арк. 63 зв.
- ³⁴Там само. – Арк. 59 зв.
- ³⁵Там само. – Арк. 62.
- ³⁶Там само. – Арк. 62–62 зв.
- ³⁷Там само. – Арк. 60.

- ³⁸Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 37.
- ³⁹ЦДАВО України. – Ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 1–4.
- ⁴⁰Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 137.
- ⁴¹Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999. – С. 815.
- ⁴²ЦДАВО України. – Ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
- ⁴³Там само. – Ф. 3933, оп. 1, спр. 2, арк. 14.
- ⁴⁴Там само. – Ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 36 зв.
- ⁴⁵Там само. – Арк. 37.
- ⁴⁶Там само. – Ф. 1429, оп. 5, спр. 2, арк. 10.
- ⁴⁷Там само. – Арк. 10 зв.
- ⁴⁸Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 176.
- ⁴⁹ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 43.
- ⁵⁰Там само. – Арк. 44 зв.
- ⁵¹Там само. – Арк. 44.
- ⁵²Там само. – Арк. 45 зв.
- ⁵³Там само. – Арк. 47 зв.
- ⁵⁴Там само. – Арк. 49–49 зв.
- ⁵⁵Там само. – Арк. 23.
- ⁵⁶Там само. – Оп. 1, спр. 66, арк. 13.
- ⁵⁷Мазепа І. Зазнач. праця. – Т. 2. – С. 201.
- ⁵⁸Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 140.
- ⁵⁹ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 100.
- ⁶⁰Там само. – Арк. 100–101.
- ⁶¹Там само. – Арк. 106.
- ⁶²Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 225.
- ⁶³Шелухин С. Варшавський Договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 р. – Прага, 1926. – С. 30.
- ⁶⁴Доценко О. Зазнач. праця. – Київ; Львів, 1924. – Т. 2, кн. 5. – С. 226.
- ⁶⁵ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 123.
- ⁶⁶Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. / За ред. В.А.Смоля. – К., 2001. – С. 385.
- ⁶⁷ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 124.
- ⁶⁸Там само. – Арк. 127.

- ⁶⁹ Там само. – Спр. 245, арк. 124–125.
⁷⁰ Там само. – Спр. 275, арк. 128.
⁷¹ Шаповал М. Зазнач. праця. – С. 176.
⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 370, арк. 169.
⁷³ Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – С. 6–7.
⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2486, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
⁷⁵ Гудь Б., Голубко В. Зазнач. праця. – С. 28.
⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 6.
⁷⁷ Там само. – Оп. 3, спр. 26, арк. 27.
⁷⁸ Там само. – Арк. 27 зв.
⁷⁹ Wandycz Piotr S. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. – Cambridge, 1980. – С. 190-196.
⁸⁰ Там само. – С. 166.
⁸¹ Там само. – С. 149.
⁸² Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 391.
⁸³ Гудь Б., Голубко В. Зазнач. праця. – С. 32.
⁸⁴ Wandycz Piotr S. Зазнач. праця. – С. 277.
⁸⁵ Нариси з історії дипломатії України... – С. 387.
⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 7-б, арк. 107.
⁸⁷ Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 152.
⁸⁸ Там само. – Арк. 152 зв.
⁸⁹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 133.

РОЗДІЛ 8. УКРАЇНА І ДЕРЖАВИ БАЛТІЙ

8.1. Започаткування й розбудова дипломатичних стосунків Української Народної Республіки з Естонією, Латвією та Литвою

- ¹ Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.
² Народня Воля. – 1917. – 12 вересня.
³ Робітнича газета. – 1917. – 16 вересня.
⁴ Нова Рада. – 1917. – 12 вересня.
⁵ Робітнича газета. – 1917. – 17 вересня.
⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 136, а рк. 53 а.
⁷ Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 3.

- ⁸Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – С. 156.
- ⁹Известия ВЦИК. – 1918. – 27 июля.
- ¹⁰ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 21, 94.
- ¹¹Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 33, арк. 1.
- ¹²Там само. – Арк. 3.
- ¹³Там само. – Арк. 7.
- ¹⁴Там само. – Оп. 2, спр. 278, арк. 51.
- ¹⁵Там само. – Оп. 3, спр. 50, арк. 89 а.
- ¹⁶Там само. – Оп. 1, спр. 34, арк. 2.
- ¹⁷Там само. – Арк. 3.
- ¹⁸Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 13 зв.
- ¹⁹Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 28, арк. 41.
- ²⁰Там само. – Оп. 2, спр. 276, арк. 4–4 зв.
- ²¹Там само. – Арк. 5.
- ²²Там само. – Спр. 234, арк. 4.
- ²³Там само. – Арк. 5.
- ²⁴Там само. – Арк. 6 зв.
- ²⁵Там само. – Спр. 1, арк. 148.
- ²⁶Там само. – Спр. 234, арк. 9.
- ²⁷Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
- ²⁸Там само. – Спр. 3, арк. 6.
- ²⁹Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 22, арк. 3.
- ³⁰Там само. – Арк. 15 зв.–16.
- ³¹Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 177, арк. 21–21 зв.
- ³²Там само. – Арк. 22–22 зв.
- ³³Там само. – Оп. 1, спр. 33, арк. 22.
- ³⁴Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 14–14 зв.
- ³⁵Там само. – Арк. 15 зв.
- ³⁶Там само. – Арк. 16.
- ³⁷Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 370, арк. 36.
- ³⁸Там само. – Оп. 3, спр. 26, арк. 26.
- ³⁹Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 22, арк. 6.
- ⁴⁰Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 16.
- ⁴¹Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 22, арк. 14 зв.

- ⁴² Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
⁴³ Там само. – Спр. 2, арк. 20.
⁴⁴ Там само. – Арк. 20 зв.
⁴⁵ Там само. – Арк. 12 зв.
⁴⁶ Там само. – Арк. 22.
⁴⁷ Там само. – Арк. 14 зв.
⁴⁸ Там само. – Арк. 49 зв.
⁴⁹ Там само. – Спр. 11, арк. 30 зв.
⁵⁰ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 22, арк. 6.
⁵¹ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 16.
⁵² Там само. – Арк. 37.
⁵³ Там само. – Арк. 37 зв.
⁵⁴ Там само. – Спр. 5, арк. 10.
⁵⁵ Там само. – Арк. 28.
⁵⁶ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 176, арк. 8.
⁵⁷ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 136.
⁵⁸ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 176, арк. 24–26.
⁵⁹ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 5, арк. 50.
⁶⁰ Там само. – Арк. 51.
⁶¹ Там само. – Спр. 2, арк. 231.

**8.2. УНР і Балтійські конференції 1919–1920 рр.:
на шляху до "Східної Антанти"**

- ¹ ЦДАВО України. – Ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 5.
² Там само. – Ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 14.
³ Там само. – Арк. 70.
⁴ Там само. – Арк. 108.
⁵ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 320, арк. 4.
⁶ Politiken. – 1919. – 13 листопада.
⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 52.
⁸ Там само. – Оп. 3, спр. 16, арк. 15.
⁹ Там само. – Оп. 2, спр. 278, арк. 53.
¹⁰ Там само. – Оп. 3, спр. 30, арк. 18 зв.
¹¹ Там само. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 22, арк. 1.

- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 53–54.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 54.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 3, спр. 32, арк. 26 зв.–27.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 1.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 31.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 78 зв.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 2, арк. 56 зв.
- ²⁰ Там само. – Оп. 1, спр. 11, арк. 30.
- ²¹ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 14, арк. 15 зв.
- ²² Там само. – Спр. 278, арк. 55–56.
- ²³ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 82.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – Арк. 82 зв.
- ²⁶ Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 56.
- ²⁷ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 83.
- ²⁸ Там само. – Арк. 91–91 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 3996, оп. 2, спр. 14, арк. 114.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – Арк. 114 зв.
- ³² Там само. – Арк. 115.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 91 зв.
- ³⁵ Там само. – Ф. 3696, оп. 3, спр. 50, арк. 90.
- ³⁶ Bulletin public par le Ministere des Affaires Etrangeres de Latvia. – 1920, Vendredi, le 27 aout.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 119, арк. 1 зв.
- ³⁸ Там само. – Арк. 5 зв.–6.
- ³⁹ Там само. – Арк. 8–9.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 396, арк. 4.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 108 зв.
- ⁴² Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 57.
- ⁴³ Там само. – Арк. 58.
- ⁴⁴ Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін./ За ред. В.А.Смоля. – К., 2001. – С. 346.

- ⁴⁵ЦДАВО України. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 148.
⁴⁶Там само. – Арк. 149.
⁴⁷Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 370, арк. 79.
⁴⁸Там само. – Арк. 79 зв.
⁴⁹Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 202 зв.
⁵⁰Там само. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 33, арк.10.
⁵¹Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 11, арк. 114.
⁵²Там само. – Арк. 114 зв.
⁵³Там само. – Ф. 3696, оп.2, спр. 370, арк. 80.
⁵⁴Там само. – Спр. 7, арк. 143.
⁵⁵Там само. – Спр. 278, арк. 62.
⁵⁶Там само. – Ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 188.
⁵⁷Там само. – Арк. 188 зв.
⁵⁸Там само. – Спр. 2 а, арк.12.
⁵⁹Там само. – Спр. 11, арк. 121–121 зв.
⁶⁰Там само. – Арк. 122 зв.
⁶¹Там само. – Арк. 123 зв.
⁶²Там само. – Арк. 124.
⁶³Там само. – Спр. 2, арк. 213.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України,
м. Київ (ЦДАВО України):**

Ф. 1063 (Рада Народних Міністрів УНР, м. Житомир, м. Київ), оп. 1, спр. 1. – Протоколи Генерального Секретаріату. Червень – грудень 1917 р.; спр. 4. – Доповідь голови Мінського комітету охорони інтересів і прав петлюрівських підданих; оп. 3, спр. 6. – Копія меморандуму чотирьох державних утворень – України, Білорусі, Дону, Кубані.

Ф. 1064 (Рада Міністрів Української Держави), оп. 1, спр. 2. – Постанови Ради Міністрів Української Держави; спр. 4. – Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави 10 січня – 11 грудня 1918 р.;

спр. 7. – Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави 1 жовтня – 6 грудня 1918 р.;

спр. 11. – Журнали засідань Ради Міністрів Української Держави 20 липня – 3 грудня 1918 р.;

спр. 14. – Доповідна Сімферопольського повітового старости про створення краєвої влади в Криму;

спр. 47. – Постанова про утворення дипломатичного представництва в Польщі;

спр. 164. – Закон про включення управління Холмського губернського старости;

оп. 2, спр. 18. – Журнали засідань Ради Народних Міністрів; проект закону про утворення посад місцевих комісарів Міністерства в справах великоруських;

спр. 21. – Закон про відновлення Українського козацтва, листування з представниками Всевеликого Війська Донського;

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

оп. 3, спр. 1. – Угода (копія) між Українською Державою та РСФФР про припинення бойових дій по всьому фронту.

Ф. 1065 (Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1924 рр., м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський), оп. 1, спр. 3. – Журнали засідань Ради Народних Міністрів УНР 15 грудня 1918 р. – 11 січня 1919 р.;

спр. 38. – Журнали засідань та постанови Директорії 14 січня – 13 травня 1919 р.;

оп. 2, спр. 4. – Накази з особових справ по міністерствам закордонних справ та фінансів;

спр. 47. – Закони і постанови Ради Народних Міністрів УНР.

Ф. 1077 (Головне управління Генерального штабу Української Держави), оп. 1, спр. 46. – Листування про взаємовідносини з німецькими частинами.

Ф. 1115 (Українська Центральна Рада), оп. 1, спр. 7. – Протокол з'їзду представників національностей, що прагнули до федеративної перебудови;

спр. 9. – Мирна угода УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною; торгові відносини департаменту зовнішньої торгівлі з Німеччиною і Скандинавією; повноваження Ради Народних Міністрів на заключення мирної угоди Росією;

спр. 20. – Протоколи засідань Комітету Центральної Ради.

Ф. 1429 (Канцелярія Директорії Української Народної Республіки), оп. 1, спр. 2. – Накази Директорії. Травень-липень 1919 р.;

оп. 2, спр. 7-б. – Закони і постанови Ради Народних Міністрів;

спр. 22. – Інформація дипломатичної місії УНР в Естонії;

спр. 28. Інформація голови делегації УНР про переговори з Врангелем;

спр. 35. – Листування з МЗС УНР про заключення умов з Кубанським урядом, договір з причорноморськими державами та об'єднання Дону, Кубані і Тереку;

спр. 101. – Доповіді та листування з МЗС і дипломатичними місіями УНР про визнання Української Народної Республіки і допомогу їй Аргентиною, Японією, Швецією та інші питання взаємовідносин з ними;

спр. 108. – Протоколи засідання представників УНР з представниками Грузинської Демократичної Республіки;

оп. 5, спр. 2. – Копії протоколів нарад Директорії;

- спр. 15. – Меморандум уряду УНР про відбудову Східної Європи.
Ф. 2211 (Українська дипломатична місія в Речі Посполитій Польській. 1920–1923), оп. 1, спр. 1. – Звіти про засідання петлорівської дипломатичної місії з делегатами польського уряду, що відбулися у листопаді–грудні 1919 р.;
- спр. 2. – Листування з петлорівським міністерством про призначення осіб на посади і фінансовим питанням;
- спр. 3. – Копія звернення петлорівської дипломатичної місії до польського уряду про призначення уряду Директорії, про допомогу йому у боротьбі з радянською владою. Копії інформаційних звітів петлорівських міністерства закордонних справ і дипломатичних місій про становище на фронтах.
- Ф. 2486 (Українська торговельно-економічна місія в Речі Посполитій Польській 1920–1921 рр.), оп. 1, спр. 1. – Копії протоколів засідань петлорівської торговельно-економічної місії в Польщі;
- спр. 2. – Інформаційні зведення місії про озброєння іноземних держав, про хід польсько-російських переговорів та перелік одібраних речей польськими військовими частинами при роззброєнні петлорівської армії при переході її на польську територію.
- Ф. 2592 (Секретарство національних справ, Генеральне секретарство справ міжнародних Української Центральної Ради, Народне міністерство справ закордонних Української Народної Республіки), оп. 1, спр. 23. – Ноти Генерального Секретаріату УНР до всіх республік на терені бувшої Росії про утворення єдиного федеративного уряду;
- спр. 24. – Про взаємовідносини і непорозуміння з урядом РНК;
- спр. 27. – Листування з військовим комісаром Вірменії на Україні по згоді про комплектування і відправлення в Вірменію національних військ;
- спр. 28. – Про призначення військового комісара Грузії на Україні і формування та відправлення в Грузію національних військ;
- спр. 29. – Документи про організацію "Юго-Восточного Союза";
- спр. 37. – Листування з представниками Вірменії, Грузії і мусульманського Шуро;
- спр. 59. – Про взаємовідносини України з Румунією і захоплення Бесарабії;
- спр. 62. – Листування з делегацією Білоруської Народної Республіки;

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

- спр. 78. – Протоколи і стенограми пленарних засідань мирної конференції в Бресті-Литовському від 9, 10, 12, 30 січня і 1 лютого 1918 р. н.ст.;
- спр. 99. – Доповіді і таємні інформації особисто міністру;
- спр. 123. – Листування дипломатичного відділу по питанню про Бесарабію.
- Ф. 2607 (Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з РСФРР), оп. 1, спр. 43. – Заяви і доповідні записки організацій землевласників і інших представників буржуазії про приєднання до України окремих повітів або місцевостей;
- оп. 3, спр. 1. – Протоколи засідань 24–25 травня 1918 р.;
- спр. 2. – Протоколи засідань Українсько-Російської мирної конференції 30–31 травня 1918 р.;
- спр. 4. – Протоколи засідань 22 червня – 9 вересня 1918 р.;
- спр. 5. – Протоколи засідань 26 вересня – 7 жовтня 1918 р.
- Ф. 3512 (Посольство Української Держави в Фінляндії, м. Гельсінкі 1918–1919 рр.), оп. 1, спр. 1. – Книга наказів;
- спр. 6. – Штати Посольства Української Держави;
- спр. 14. – Брошура Вишевича "Українське питання";
- оп. 2, спр. 9. – Листування з МЗС Української Держави;
- спр. 14. – Листування з МЗС Фінляндії;
- спр. 21. – Доповіді, протоколи, інформаційні звіти про міжнародні справи України.
- Ф. 3690 (Державний контроль УНР, 1917–1918 рр.), оп. 1, спр. 17. – Протоколи (журнали) засідань Ради Міністрів Центральної Ради.
- Ф. 3696 (Міністерство іноземних справ УНР), оп. 1, спр. 27. – Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з урядом Всевеликого Війська Донського;
- спр. 29. – Листування з представниками Грузії в Києві;
- спр. 30. – Листування з Департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Польщею;
- спр. 31. – Листування з Департаментом чужоземних зносин про персональний склад польського посольства на Україні і його потреби та в справах окремих польських громадян;
- спр. 32. – Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Білорусією;

- спр. 33. – Листування з Департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Латвією;
- спр. 34. – Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Естонією;
- спр. 35. – Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Фінляндією;
- спр. 37. – Листування з українським посольством при уряді Кубані;
- спр. 66. – Декларація уряду Директорії УНР, уповноваження й директиви дипломатам;
- спр. 69. – Машинописні копії протоколів конференції голів дипломатичних місій УНР в різних державах і містах в серпні 1919 р. в м. Карлсбаді;
- оп. 2, спр. 1. – Проекти законів та постанов уряду УНР;
- спр. 7. – Листи Головному отаману Петлюрі від послів;
- спр. 11. – Книга наказів по Міністерству Закордонних Справ;
- спр. 14. – Місячні звіти про діяльність МЗС за 1920 р.;
- спр. 21. – Інформаційні листи від радника уряду УНР за кордоном про відносини різних українських угруповань;
- спр. 23. – Листування міністра закордонних справ з головою Директорії про спільну працю місії УНР і Кубанського уряду за кордоном;
- спр. 33. – Листування з послами та головами місій УНР: М.Васильком, В.Кедровським;
- спр. 119. – Копії протоколів нарад послів і голів закордонних місій Української Народної Республіки у Відні;
- спр. 176. – Листування з дипломатичними місіями в Латвії та Естонії про персональний склад та фінансовий стан справ;
- спр. 177. – Листування з дипломатичною місією УНР в Латвії;
- спр. 200. – Штати посольств та місій УНР. 1918–1920 рр.;
- спр. 233. – Листування з посольством УНР в Фінляндії про фінансовий стан справ;
- спр. 234. – Листування з дипломатичною місією в Латвії;
- спр. 236. – Листування з дипломатичною Місією УНР в Грузії про скорочення штатів;
- спр. 245. – Фінансова звітність посольства УНР в Німеччині;

- спр. 275. – Нота та меморандуми уряду УНР до уряду Польщі, протокол засідання, звіти;
- спр. 276. – Копії нот, меморандумів та листування Місії УНР в Польщі;
- спр. 277. – Політична конвенція між Польщею і Україною, встановлення конвенції між урядом УНР і Російським політичним комітетом, Донською демократичною групою;
- спр. 278. – Огляди сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики, ноти;
- спр. 280. – Документи про діяльність делегації уряду УНР на мировій конференції у Парижі;
- спр. 301. – Листування з Радою Народних Міністрів Білоруської Народної Республіки;
- спр. 311. – Листування з представниками місії УНР про стан української справи на Кавказі, Кубані і в Криму;
- спр. 312. – Листування з українським посольством в Фінляндії;
- спр. 319. – Копії нот, меморандумів МЗС до посольств;
- спр. 320. – Копії об'їзників та іншого керівного матеріалу;
- спр. 337. – Доповіді та повідомлення про діяльність консульства УНР на Кавказі;
- спр. 339. – Листування з МЗС Фінляндії;
- спр. 340. – Листування про відношення уряду Врангеля до уряду УНР;
- спр. 361. – Проект договору Чорноморського союзу;
- спр. 370. – Листування з дипломатичною місією в Латвії;
- спр. 371. – Листування з дипломатичною місією в Естонії;
- спр. 375. – Листування з посольством УНР в Фінляндії;
- спр. 376. – Листування про роботу консульств УНР у Вірменії, Батумі, Грузії;
- спр. 389. – Документи про взаємовідносини УНР з Кубанню;
- спр. 390. – Документи про взаємовідносини уряду УНР з Б.Савінковим;
- спр. 392. – Документи про діяльність за кордоном представника Терського військового круга;
- спр. 396. – Штати та списки співробітників дипломатичних місій за кордоном;

- спр. 459. – Документи про заключення конвенції між УНР та донською демократичною групою;
- спр. 527. – Листування з дипломатичною місією в Фінляндії;
- спр. 595. – Листування з дипломатичною місією УНР в Ризі;
- спр. 611. – Інформаційні повідомлення фінляндської преси про взаємовідносини Польщі і України;
- оп. 3, спр. 7. – Копії обіжників та розпоряджень МЗС;
- спр. 10. – Копія листування з петлюрівським Міністерством внутрішніх справ та дипломатичною місією у Польщі;
- спр. 16. – Огляди закордонної преси;
- спр. 26. – Копії доповідних записок про зовнішню політику;
- спр. 28. – Інформаційні листки пресового бюро у Відні;
- спр. 30. – Огляди закордонної преси;
- спр. 32. – Огляди закордонної преси;
- спр. 39. – Вирізки з німецьких газет;
- спр. 48. – Копії обіжників і розпоряджень МЗС УНР;
- спр. 49. – Матеріали про діяльність посольства УНР в Туреччині та Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі;
- спр. 50. – Інструкції про інформаційні повідомлення МЗС УНР в Криму, Кавказі, Туреччині, Італії;
- спр. 51. – Листування Місії УНР на Кавказі з МЗС УНР.
- Ф. 3697 (Дипломатична місія Української Народної Республіки в Латвії, м. Рига, 1920 рік), оп.1, спр.2. – Директиви дипломатичним представникам і таємні інформації;
- спр. 2 а. – Обіжник петлюрівського МЗС про придбання за кордоном вагонів;
- спр. 3. – Листування Місії з МЗС УНР по особовому складу, виконання доручень;
- спр. 5. – Листування з дипломатичною місією в Польщі;
- спр. 10. – Листування Місії з МЗС Латвії;
- спр. 11. – Листування про організацію і роботу конференції прибалтійських держав;
- спр. 13. – Листування з дипломатичною місією Білорусії в Ризі.

**Українська дипломатія 1917-1921 років:
на теренах постімперської Росії**

- Ф. 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави), оп. 1, спр. 2. – Накази по загальному департаменту і по департаменту чужоземних справ;
спр. 4. – Повідомлення державних установ про їхню структуру, склад, відповідальних робітників, адреси. Список чужоземних представників у Києві;
спр. 22. – Про персональний склад посольств Української Держави;
спр. 33. – Листування з українськими консульствами в Мінську, Новочеркаську, Москві;
спр. 68. – Листування з Білоруським національним комітетом на Україні;
спр. 125. – Листування по дипломатичним зносином з Вірменією;
спр. 126. – Листування по дипломатичним зносином з Донським урядом;
спр. 127. – Листування по державно-економічним питанням;
спр. 128. – Листування про організацію Доно-Української комісії;
спр. 130. – Листування з представником Донського уряду на Україні;
спр. 131. – Листування про факти порушення "дружніх взаємовідносин України і Дону";
спр. 132. – Листування по дипломатичним зносином з Кримом;
спр. 134. – Листування по дипломатичним зносином з Грузією;
спр. 135. – Листування про товарообмін з Грузією;
спр. 136. – Листування про Національну раду Литви в Києві.
спр. 137. – Листування по дипломатичним зносином з Польщею;
спр. 138. – Листування про економічні і поштові зносини з Польщею;
спр. 139. – Листування по дипломатичним зносином з Білорусією;
спр. 140. – Листування по дипломатичним зносином з Фінляндією;
спр. 141. – Листування по дипломатичним зносином з урядом Кубані;
спр. 145. – Листування з представниками областей, які відокремились від РСФРР, але не визнані як держави – Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан;
спр. 146. – Спільний меморандум представників України, Білорусі, Дону і Кубані до Антанти;
спр. 186. – Листування про межі України;
спр. 188. – Запитання міністерства фінансів про склад території і кордони України;

- оп. 2, спр. 38. – Протокол № 4 совещания по вопросу взаимоотношений Украины с Крымом;
- оп. 3, спр. 2. – Переписка послов Украинского государства с министрами иностранных дел Украинского государства о положении на Украине;
- спр. 7. – Копия записки председателя Украинской мирной делегации С.П.Шелухина о мирных переговорах с Россией и отрывок беседы по отдельным пунктам мирного договора;
- спр. 8. – Протоколы заседаний Совета Министров Украинской Державы. Ф. 3807 (Особовий фонд А.І.Жука, секретаря ЦК УСДРП (1906–1907 рр.), голови закордонної групи УСДРП (1908–1910 рр.), секретаря СВУ (1914–1918 рр.), радника МЗС УНР (1918–1919 рр.), референта уряду ЗУНР (1922–1923 рр.), оп. 1, спр. 11. – Програми РУП-УСДРП.
- оп. 2, спр. 42. – Історична довідка про УСДРП. Ф. 3809 (Особовий фонд Симона Петлюри), оп.2, спр.1. – Листування С.Петлюри з міністрами тощо.
- Ф. 3933 (Особовий фонд Ісаака Мазепи), оп. 1, спр. 2. – Копії законів, постанов Директорії;
- спр. 4. – Документи, що показують взаємовідносини уряду УНР з Радянським урядом та іноземними державами;
- спр. 14. – Копії постанов уряду Української Народної Республіки.
- Ф. 4523 (Надзвичайна дипломатична місія УНР в РСФРР), оп.1, спр.2. – Переписка миссии с Наркоминдел по вопросу перемирия.
- Ф. 4703 (Справи державного постійного зберігання), оп.7, спр.984. – Надходження до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві 1958–1959 рр.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ (ЦДАГО України):**

- Ф. 5 (Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У), оп.1, спр.17. – Копії протоколів з засідань Генерального Секретаріату і Ради Народних Міністрів;
- спр. 85. – Копії матеріалів про політику гетьманського уряду і австро-німецької окупації в Україні.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і періоду громадянської війни), оп. 2, спр. 285. – Телеграми Леніна Раковському, виступи Свердлова, Косіора і спогади Аверіна, Антонова-Овсієнка, Затонського та інших.

**Центральний державний історичний архів України,
м. Київ (ЦДІА України):**

Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління), оп. 1, спр. 2568. – Проект, устав и резолюции II съезда УСДРП.

Ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління), оп. 1, спр. 1259. – Матеріали II съезда УСДРП.

Ф. 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління), оп. 1, спр. 1270. – Сообщение начальника Киевского охранного отделения о деятельности членов ЦК УСДРП.

**Центральний державний історичний архів України,
м. Львів (ЦДІАУ у Львові):**

Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР), оп. 1, спр. 6. – Звіти про роботу Центральної ради, військових з'їздів, декларації Генерального Секретаріату; спр. 31. – Закони, постанови і накази Ради Народних Міністрів та Головного Командування Військ УНР.

Державний архів Російської Федерації, м. Москва (ДАРФ):

Ф. Р-6087 (Міністерство закордонних справ УНР).

Ф. Р-6275 (Дипломатична місія УНР в Парижі).

Ф. Р-7027 (Делегація УНР на Мирній Конференції в Парижі)

Ф. Р-7527 (Секретаріат УНР).

**Центральний військовий архів Республіки Польща, м. Варшава
[Centralne archiwum wojskowe] (ЦВА у Варшаві):**

Ф. 380 (Українська Армія Союзницька [Ukrainska Armia Sojuznicza]), оп. 2, спр. 3. – Журнал засідань Військової Ради при Головноуповноваженому уряду УНР;

- оп. 3, спр. 98. – Міністерство закордонних справ. 1920 р.
спр. 100. – Звіти про працю закордонного відділу Військового міністерства. 1920 р.
спр. 101. – Канцелярія Головного Отамана.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

- Боротьба. – Київ, 1917–1918.
Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919.
Визволення. – Львів, 1921.
Вільна Україна. – Рівне, 1919.
Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – Київ, 1919–1920.
Вісник Державних Законів УНР. – Тарнов, 1920–1921.
Вістник Української Народної Республіки. – Вінниця; Кам'янець-Подільський, 1919.
Вісті з Української Центральної Ради. – Київ, 1917.
Вістник Генерального Секретаріату УНР. – Київ, 1917–1918.
Вістник політики, літератури і життя. – Київ, 1918
Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – Київ, 1918.
Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – Київ, 1917.
Воля. – Київ, 1917.
Голос татар. – Сімферополь, 1917.
Державний Вістник. – Київ, 1918.
Известия ВЦИК. – Москва, 1918.
Каспий. – Баку, 1917.
Киевлянин. – Київ, 1917–1918.
Киевская Мысль. – Київ, 1917–1918.
Крым. – Сімферополь, 1918.
Літературно-Науковий Вісник (НТШ). – Львів, 1902–1932.
Літопис революції. – Харків, 1918–1933.
Літопис Червоної Калини. – Львів.
Народна Воля. – Київ; Кам'янець-Подільський, 1917–1919.
Народна справа. – Тарнов, 1920.
Нова доба. – Відень, 1920–1921.
Нова Рада. – Київ, 1917–1918.
Нова Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

- Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
Новый Кубанский Курьер. – Катеринодар, 1917–1918.
Одесский листок. – Одеса, 1917–1918.
Робітнича газета. – Київ; Кам'янець-Подільський, 1917–1919.
Самостійна Україна. – Київ, 1918.
Самостійник. – Київ, 1918.
Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919–1920.
Трудова громада. – Рівне; Кам'янець-Подільський, 1919.
Трудовий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919.
Україна. – Кам'янець-Подільський, 1919.
Українська Трибуна. – Варшава, 1921–1922.
Українське слово. – Кам'янець-Подільський, 1919.
Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1925.
Abo Underrattelser. – Гельсінкі, 1918–1919
Uusi Suomi. – Гельсінкі, 1918–1921.

**ДОСЛІДЖЕННЯ (МОНОГРАФІЇ, ЗБІРНИКИ, СТАТТІ),
СПОГАДИ**

- Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: [В 4 т.]. – М.; Л.: Госвоениздат, 1924–1933. Т. 1. – 1924. – 300 с.; Т. 2. – 1928. – 297 с.; Т. 3. – 1932. – 350 с.; Т. 4. – 1933. – 343 с.
Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Прогр. документи перших укр. політ. партій / Упоряд. В.С.Журавський: Наук.-інформ. т-во "Пошук". – К., 1992. – 94 с.
Белое дело. Избр. произведения: В 16 кн. Дон и Добровольческая армия. – М., 1992. – 516 с.
Белое дело. Избранные произведения: В 16 кн. Поход на Москву. – М.: Витязь, 1996. – 384 с.
Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Мысль, 1990. – 416 с.
Білий Д. "Кубанське питання" в українському історичному контексті // Схід. – Донецьк, 1999. – № 6. – С. 53–58.
Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

- Бондзик В. Україна – Білорусь: Еволюція взаємовідносин // Республіканець. – К., Львів, 1995. – № 1–2. – С. 17–20.
- Боршак І. Польський наступ на Україну 1920 року у міжнародній політиці // Червоний шлях. – Х., 1925. – № 9. – С. 76–92; 1927. – № 7–8. – С. 109–144.
- Бочаров А.К. Милли Фирка. – Симферополь, 1930. – 116 с.
- Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР: Автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. ун-т. – К., 1996. – 26 с.
- Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках // Сучасність. – Мюнхен, 1970. – № 6. – С. 109–124; № 7/8. – С. 140–153.
- Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 роки): Автореф. дис... канд. іст. наук / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 17 с.
- Веденєєв Д., Гошуляк А. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 1. – С. 73–87.
- Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.): [В 3 ч.]. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 535 с.
- "... Все ж таки повернемося на Україну" / Публ. В.Сергійчука // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 14–32.
- Галаган М. З моїх споминів. – Львів: Видавництво кооператива "Червона Калина", 1930. – Ч. 3: (III Військовий з'їзд – делегація на Кубань – більшовицька навала – прихід Німців – дипломатична місія в Румунії). – 174 с.
- Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби (1917–1921) // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 35–38.
- Гасанов Д. Азербайджанская Республика в системе международных отношений (1918–1920 гг.): Историко-дипломатический аспект: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Баку, 1992. – 19 с.
- Геник М.А. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Прикарп. ун-т. – Івано-Франківськ, 1997. – 20 с.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Григорій Н. Поляки на Україні: Польсько-українські відносини в історичній перспективі. – Скрантон: Накладом Укр. Робітн. Союзу, 1936. – 93 с.

Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготов. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А.П.Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С. 88–110.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Відень: Дніпро-союз, 1921. – 575 с.

Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – 3-є вид. – К., 1917. – 16 с.

Гудзь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917–1921 рр. – Львів: Укр. технології, 1997. – 68 с.

Гуммерус Герман. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. – К.: Таксон, 1997. – 193 с.

Дамиров М.А. Организация государственной власти в Азербайджане в 1918–1920 гг. (Историко-правовое исследование): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одесса, 1998. – 22 с.

Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.

До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади (1918–1919 років) / С. С-ко // Арх. Рад. України. – Х., 1932. – № 4-5. – С. 261–291.

Документи з історії петлорівщини / Передм. "З архіву міжнародної повії: (Про деякі петлорівські документи)" В.Сушино-Хоменко // Літопис революції. – Х., 1929. – № 3. – С. 231–261.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. – Тифлис, 1919. – 96 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: [У 2 т.]. – Ужгород: Накладом О.Цюпки, 1930–1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 1932. – 437, XXI с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: [У 2 т.]. – Ужгород: Накладом О.Цюпки, 1930–1932. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава

1918 р.– 1930. – 424, LXXXVI с. – На обкл. назва: Ілюстрована історія України 1917–1923 рр.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): В 4 ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. – 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.

Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – К.; Львів, 1923–1924. – Т. 2, кн. 4: 1917–1922. – 362 с.; Т. 2, кн. 5: 1917–1923 – 398 с.

Жордания Н. Моя жизнь. – Стэнфорд, 1968. – 484 с.

Закавказский сейм: Стенограф. отчет. Сес. первая. – Тифлис, 1918. – 128 с.

Зарубин В.Г. К вопросу о территориальном споре между Крымом и Украиной (1918) // Материалы науч.-практ. конф. "Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы" (24–25 мая 1996 г.). – Симферополь, 1996. – С. 42–44.

Заруда Т.В. До проблеми українсько-білоруських відносин в 1918 році // Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуал. пробл. історії: Зб. наук.-метод. пр. – К., 1992. – Вип. 2/3. – С. 72–78.

Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 рік: Автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. ун-т. – К., 1995. – 15 с.

Злепко Д. Українсько-польські взаємини періоду 1919–1923 рр.: (На підставі нім. держ. документів) // Віднова. – Мюнхен, 1985. – № 3. – С. 93–105.

Знешняя палітыка Беларусі. Дакументы і матерыялы: У 8 т. – Мінськ: Бел НДДАС, 1997. – Т. 1: 1917–1922 гг. / Навук. кіраунік А.В.Шарапа.– 452 с.

Июффе Г.З. Белое дело. Генерал Корнилов. – М.: Наука, 1989. – 380 с.

Ів. За-вич. Чужоземні військові формування в українській державі // Історичний календар-альманах "Червоної калини" на 1939 р. – Львів: Накладом вид-ва "Червона калина", 1938. – С. 88–101.

Іванець А.В. Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 1998. – № 3. – С. 143–152.

Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Львів: Накладом вид-ва "Червона Калина", 1938. – 209 с.

Казачество: Мысли современников о прошлом, настоящем, будущем казачества. – Ростов н/Д, 1992. – 416 с.

Каменецький І. УНР і українська загранична політика між двома світовими війнами // Укр. історик. – Нью-Йорк; К. та ін., 1993. – № 1/4. – С. 78–97.

Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР: (З нагоди Х річниці галицьких подій) // Більшовик України. – К., 1928. – № 21–22. – С. 81–96;

Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923: Пер. с англ. / Предисл. Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.

Кедрин І. Паралелі в історії України. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 139 с.

Кобринська С.Б. Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917–1921 років) за утвердження української державності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. ун-т. – К., 1996. – 24 с.

Колішер Т.М. Про контрреволюційні зв'язки Центральної Ради і білокозачого Дону // Укр. іст. журн. – К., 1966. – № 12. – С. 86–90.

Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради // Політика і час. – 1992. – № 11–12. – С. 68–72.

Красівський О. До питання про польсько-українські переговори та компроміси під час війни 1918–1919 рр. // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. "Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст." (21–22 лист. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 95–98.

Красівський О.Я. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.) / НАН України. Ін-т українознавства. – Львів, 1999. – 42 с.

Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: "ARC-UKRAINE", 1996. – 793 с.

Кривава книга / Вид. Уряду ЗУНР. – Відень, 1919. – Ч. 1: Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918–1919 рр. – 99 с.

- Крымское краевое правительство в 1918/19 г. // Красный архив. – 1927. – Т. 3 (22). – С. 92–152.
- Кураев О. Ідея української держави і нові засади "східної політики" Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. – 2000. – № 7–12. – С. 160–170.
- Кураев О. Ідея української держави у політиці Австро-Угорщини періоду Першої світової війни // Розбудова держави. – 2000. – № 1–6. – С. 164–168.
- Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К.: ІШЕНД, 2001. – 246 с.
- Лагода В. Втрачена земля // Літопис Червоної калини. – Львів, 1996. – № 7–9. – С. 356–361.
- Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (За матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини ХІХ сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 4. – С. 145–184.
- Левицький К. Дипломатична діяльність ЗУНР (1918–1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – № 11. – С. 3–4;
- Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
- Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina: Sojuz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S. 81–97.
- Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с. – (Укр. революція: Розвідки і матеріали; Кн. 5).
- Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 року): Автореф. дис... канд. іст. наук / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1998. – 19 с.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3 / Ред. Р.Смаль-Стоцький. – Варшава: Друк. Наук. т-ва ім.Шевченка, 1934. – 396 с.
- Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: [У 3 т.]. – Прага: Пробоем, 1942–1943. – Т. 2: Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 1942. – 232 с.
- Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921:[У 3 т.]. - Прага: Пробоем, 1942–1943. – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У.Н.Р. – 1943. – 231 с.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Марітчак О. Дипломатія й визвольні змагання нації: (Спомини і рефлексії) // Альманах "Гомону України" на рік 1967. – Торонто, 1966. – С. 94–104.

Матвієнко В. Польський вектор зовнішньої політики УНР у 1920 р.: забезпечення реалізації // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць / Ін-т міжн. відносин КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – Вип. 24 (ч. 2). – С. 11–17.

Матвієнко В. Проблема вибору союзників та розбудови дипломатичної служби Директорії УНР (весна–літо 1919 р.) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць / Ін-т міжн. відносин КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – Вип. 23 (ч. 3). – С. 3–8.

Матвієнко В. Україна і Ліга Націй. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2000. – 76 с.

Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постагах: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – 266 с.

Машевський О.П. Політика Німеччини щодо України в 1917–1918 рр. // Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 42–48.

Мельник М. Українська держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // Визвольний шлях. – Лондон, 1971. – № 6. – С. 617–640.

Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии, 1917–1921 гг. – Тбилиси: Политиздат, 1987. – 368 с.

Милюков П.Н. История второй русской революции. Т. 1. Вып. 3. – София, 1922. – 236 с.

Мірчук П. Українська державність, 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917–1918 рр.: (Про що "історія мовчить"): [У 2 т.]. – Торонто, 1970–1973. – Т. 1. – 1970. – 568 с.; Т. 2. – 1973. – 590 с.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 414 с.

Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты: Пер. с пол. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.

- Нариси з історії дипломатії України / О.І.Галенко, Є.С.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. / За ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. – 736 с.
- Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (керівник), І.Л.Гошуляк, Є.С.Діброва, Ю.І.Зінченко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
- Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласка. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Ч. 2. – 704 с.
- Неділя М. Дипломатична діяльність ЗУНР у 1918-1919 рр. // *Наук. зап. / Львів. іст. музей.* – 1994. – Вип. 2/3. – С. 173–182.
- Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М.: Наука, 1980. – 324 с.
- Непролетарские партии России: Урок истории / Редкол.: К.В.Гусев и др. / Под общ. ред. И.И.Минца. – М.: Мысль, 1984. – 566 с.
- Олійник З. Територіальне питання на українсько-російських переговорах 1918 р. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (36.ст.)*. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 102–109.
- Омелянович-Павленко Старший. Українсько-польська війна, 1918–1919. – Прага: Накладом Меркур-фільму, 1929. – 72 с.
- Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // *Київська старовина.* – 1997. – № 3-4. – С. 114–138;
- Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті. Т. 1. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. – 480 с.
- Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2. – Нью-Йорк: УВАН, 1979. – 627 с.
- Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 3 / Упоряд. та передм. "Великий державник України" В.Сергійчука, – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 616 с.
- Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика: (Київський і Вінницький періоди) // *Літопис революції.* – Х., 1929. – № 5–6. – С. 3–44.
- Премислер І. До історії зовнішньої політики Центральної Ради // *Арх. Рад. Укр.* – Х., 1932. – № 1/2. – С. 44–63.

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М.: Наука, 1999. – 451 с.

Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с.

Рябинин-Скляревский А. Оккупация Бессарабии Румынией: (По арх. документам) // Летопись революции. – Х., 1925. – № 1. – С. 97–138.

Сергійчук В. До історії створення Чорноморсько-Балтійського союзу // Розбудова держави. – 1994. – № 9. – С. 36–38.

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 430 с.

Сергійчук В. Не ми згадали про кордони // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 29–35.

Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. – К.: ТЗОВ "Укр. видавн. Спілка", 1999. – 416 с.

Симоненко Р.Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 137–173.

Склярів С.А. Польско-украинский территориальный спор и великие державы в 1918–1919 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ им. М.В.Ломоносова, 1995. – Вып. 1. – С. 130–167.

Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства та ін.; Голов. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 508 с.

Соловійова В.В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Запоріж. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: [У 7 т.]. – Скрантон: Укр. наук.-видавн. б-ка, 1962–1966. – Т. 6: Криза на всіх фронтах. – 247 с.

- Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: [У 7 т.]. – Скрантон: Укр.наук.-видавн. б-ка, 1962–1966. – Т. 7: Вихід із кризи. – 432 с.
- Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціально-демократичного руху (1900–1918 рр.). – Харків: Вид-во Харк. Ком-ту УСДРП, 1918. – 32 с.
- Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. ун-т. – К., 1992. – 20 с.
- Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (Ш. 1917 – VI. 1918). Т. 1 / Укр. ін-т громадознавства в Празі. – Прага, 1925. – 194 с.
- Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. – Фастів, 1999. – С. 130–139.
- Трембіцький В. Вільна і Київ з перспективи сторіч: (До питання литов.-укр. взаємин) // Альманах Українського народного союзу на рік 1972. – Нью-Йорк, 1972. – С. 127–139.
- Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Наукова думка, 1994. – 260 с.
- Україна в міжнародній політиці. – Кам'янець-[Подільський], 1919. – 16 с.
- Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900–1939) / Київ. ун-т та ін.; Упоряд.: А.Г.Слюсаренко та ін. – К., 1997. – 448 с.
- Україна і Польща в документах, 1918–1922: [У 2 т.] / Нар. М-во преси і інформ. УНР; Ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк, 1983. – (Джерела до історії України-Руси). – Т. 1. – VII, 456 с.; Т. 2. – XII, 468 с.
- Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
- Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917–1923 рр.) / Упоряд. К.С.Забігайло та ін. – К.: Наук. думка, 1966. – 667 с.
- Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України; Упоряд. В.Ф.Верстюк та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – 589 с.: іл., портр.; Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – 422 с.: іл., портр.

**Українська дипломатія 1917-1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання / Відпов. ред. В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. / Укр. соціол. ін-т. – Відень, 1921. – Т. 2. – 204 с.; Т. 3. – 160 с.

Чередниченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору: Дещо про діяльність лідерів Української Народної Республіки // Під прапором ленінізму. – К., 1990. – № 19. – С. 47–52; № 20. – С. 76–82; № 21. – С. 80–85.

Черячукин А.В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918-1919 гг. // Донская Летопись. – Париж, 1924. – № 3. – С. 175–198.

Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – 167 с.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма: (Виклади в Америці). – Прага: Накладом вид-ва "Вільна Спілка" і Укр. робітн. ун-ту, 1927. – 324 с.

Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади / Упоряд. С.Зеркаль. – Нью-Йорк, 1958. – 126 с.

Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага: Нова Україна, 1926. – 40 с.

Шпорлюк Р. Імперії та нація: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г.Касьянов (пер. з англ., перед., упоряд.) – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.

Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 53–65.

Штейн Б.Е. "Русский вопрос" на Парижской мирной конференции. – М.: Наука, 1949. – 244 с.

Шульгин О. Політика: (Державне будівництво України і міжнародні справи): Статті, документи, промови. – К.: Друкарь, 1918. – 106 с.

Шульгин О. Прокляті питання // Тризуб. – 1931. – Ч. 1. – С.3-10.

Шухевич С. Спомини з української галицької армії (1918–1920). – Львів: Червона Калина, 1929. – Ч. 2: Від квітня 1919 до липня 1919. – 176 с.

- Юссіла О., Хентіля С., Неваквіви Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995. – М.: Издательство "Весь Мир", 1998. – 384 с.
- Яблонський В.М. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К.: "Альтерпрес", 2001. – 160 с.
- Яковлева Л. Празькі архіви в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 3–6. – С. 28-30.
- Яцюк М.В. Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918–1920 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. Історія України. – 1998. – Вип. 2 (№ 401). – С. 77–85.
- Alarico R. State and Revolution in Finland. – Berkeley-Los Angeles, 1988. – 476 p.
- Blouet B.W. Sir Halford Mackinder as British High Comissioner to South Russia, 1919–1920 // Geographical Journal. – № CXIII. – P. 228–236.
- Bonsal St. Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles. – New York, 1946.
- Brinkley G. Allied Intervention in South Russia, 1917–1921. – Notre Dame, 1966.
- Bulletin public par le Ministere des Affaires Etrangeres de Latvia. –1920, Vendredi, le 27 aout.
- Choulguine A. L'Ukraine contre Mascou 1917. – Paris, 1935. – 220 p.
- Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). – Warszawa, 1969.
- Fedyshin Oleh S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution. 1917–1918. – New Brunswick, 1971. – 368 p.
- Eley G. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H.Aster and P.J.Potichnyj. – Edmonton, 1988. – P. 206–220.
- Hagen M. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921 / The Harriman Institute Forum. – 1994. – Vol. 7. – № 5. – P. 7–11.
- Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920 // Archiv fur Sozialgeschichte. – 1994. – Vol. 34. – P. 95–110.
- Karpus Z. Wschodni sojusnicy polski w wojnie 1920 roku. Oddziału wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie, białoruskie w Polsce w latach 1919–1920. – Torun, 1999. – 230 s.

**Українська дипломатія 1917-1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Koko E. Sojusz Pilsudski – Petlura w polskie historiografii // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1996. – № 3. – S.305-314.

Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. – Cambridge, Massachusetts, 1983. – 334 p.

Mackinder, Sir Halford. *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction*. – New-York, 1944. – 148 p.

Palii M. *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919–1921*. – Harvard, 1948.

Reshetar J. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism*. – Princeton, 1952. – 363 p.

Rudnytsky I. *Essays in Modern Ukrainian History*. – Edmonton: Univ. of Alberta, 1987. – 497 p.

Szporluk R. (Recensio) // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. – 1978–1980. – Vol. 14. – № 37–38. – P. 265–271.

Wandycz Piotr S. *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*. – Cambridge, Mass., 1980.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БНР – Білоруська Народна Республіка
- БСГ – Білоруська соціалістична громада
- ВВД – Всевелике Військо Донське
- ЗДФР – Закавказька Демократична Федеративна Республіка
- МВБУ – Музей Визвольної боротьби України
- МВК – Мусульманський виконком (Крим)
- МПН – Молдовська національна партія
- МНР – Молдовська Народна Республіка
- НДП – Національно-демократична партія (Польща)
- ОВД – Область Війська Донського
- ПНП-В – Польська народна партія "Визволення"
- ППС – Польська соціалістична партія
- ПСЛ – "П'яст" – Польська селянська партія "П'яст"
- РУП – Революційна Українська Партія
- СВУ – Союз визволення України
- УІК – Український історичний кабінет
- УНР – Українська Народна Республіка
- УРСР – Українська радикально-соціалістична партія
- УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
- УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників
- УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
- УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
(із січня 1937 р. – УРСР)
- УЦР – Українська Центральна Рада

Наукове видання

МАТВІЄНКО Віктор Михайлович

**Українська дипломатія 1917–1921 років:
на теренах постімперської Росії**

Монографія

Редактор І.Нечаєва
Верстка В.Бойчук

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 221 3222; (38044) 224 9972;
факс (38044) 234 2290.

Підписано до друку 26.06.02. Формат 60x84/16. Вид. № 285.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 25,5. Обл.-вида. арк. 20,5.
Зам. № 3-93.

Віддруковано у друкарні Концерну «Ін Юре»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21

Матвієнко Віктор Михайлович,

народився у 1961 році на Київщині, кандидат історичних наук (1992). Працював старшим науковим співробітником Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, з 1995 року - доцент кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Автор понад 50 публікацій з проблем міжнародних відносин, історії української дипломатії, зокрема книг - «Україна і Ліга Націй» (2000), «Історія української дипломатії XX століття у поста-тях» (2001, у співавторстві), 4 посібників та підручників. Учасник Гарвардської програми «Національна безпека України» (США, листопад - грудень 1997р.).